

RUSYA CEDÎD HAREKETİ VE
RIZAEDDİN B. FAHREDDİN'İN
FIKİH ANLAYIŞI

Recep ÇELİK

Kitabe Yayınları: 25

RUSYA CEDİD HAREKETİ VE
RIZAEDDİN B. FAHREDDİN'İN FIKIH ANLAYIŞI

Recep ÇELİK

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
(Sertifika no: 13178)

Editör

Dr. Öğr. Üyesi. Mehmet Sıdık ÖZALP

Mizanpaj ve Kapak

FCR

Baskı ve Cilt

VADİ GRAFİK TASARIM VE REKLAMCILIK LTD. ŞTİ.

İvedik Org. San. 1420. Cad. No: 58/1

Yenimahalle/ANKARA • Tel: 0 312 395 85 71

(Sertifika No: 47479)

1. Baskı: Mayıs 2022

ISBN: 978-605-71252-5-5

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SANAYİ ve TİC. LTD. ŞTİ.

Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1

Ulus-Altındağ/ANKARA • Tel: (0312) 310 08 60

Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

**RUSYA CEDÎD HAREKETİ VE
RIZAEDDİN B. FAHREDDİN'İN
FIKİH ANLAYIŞI**

Recep ÇELİK

Ankara 2022

Recep ÇELİK, 26.07.1980 tarihinde Samsun'un Bafra ilçesinde doğdu. Ortaokul ve liseyi bitirdikten sonra İstanbul'da Klasik ve Modern usulle Arapça eğitimi aldı. Rusya Diyanet İşleri Başkanlığı'nın daveti ile 2001-2003 yılları arası Moskovski İslamski Kolej'de (Moskova İslam Koleji) Arapça Eğitmeni olarak çalıştı. 2004-2013 yılları arası Rusya İslam Üniversitesinin (RİU) Ufa ve Moskova şubelerinde Arapça dersleri verdi. 2009 yılında 3 aylık dil kursu programı çerçevesinde Suriye'de kaldı. Recep Çelik, Arapça, Tatarca, Rusça ve Bulgarca bilmektedir. Halen Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Öğretim Görevlisi olarak çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ -----	9
GİRİŞ -----	13

BİRİNCİ BÖLÜM İDİL-URAL BÖLGESİ MÜSLÜMANLARI VE TARİHİ SÜREÇ

1. İdil Bulgar Hanlığı (Bulgar Devleti) -----	17
2. Kazan Hanlığı ve Slav Tahakkümü Dönemi -----	23
3. Çarlık/İmparatorluk Dönemi (1547-1917) -----	25
4. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Dönemi (1922- 1991) -----	29
5. Genel ve Dinî Durum -----	31
5.1. Dinî İdare Merkezi/Müftülük -----	36
6. Entelektüel Ortam -----	42
6.1. Cedidcilik Hareketi, Hedefleri ve Temsilcileri -----	42
6.2. Rızaeddin b. Fahreddin'in Diyalogda Olduğu Cedidci Sımlar47	
6.2.1. Şehâbetin Mercânî (ö. 1889) -----	48
6.2.2. Alimcan Bârûdî (ö. 1921) -----	50
6.2.3. Musa Carullah Bigiyef (ö. 1949) -----	52
6.2.4. Kayyûm Nâsırî (ö. 1902) -----	56
6.2.5. İsmail Gaspıralı (ö. 1914) -----	59
6.2.6. Şeyh Zeynullah Resûlî el-Kazanî (ö. 1917) -----	61

İKİNCİ BÖLÜM RIZAEDDİN B. FAHREDDİN'İN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.Rızaeddin b. Fahreddin'in Hayatı (1859-1936) -----	67
1.1. Doğumu ve Ailesi -----	67
1.2. Eğitimi ve Öğrencilik Yılları -----	68
1.3. Müderrisliği -----	70

1.4. Gazetecilik ve Yayıncılık Faaliyetleri-----	74
1.5. Kadılık ve Müftülük Dönemi -----	78
2. İlmî Kişiliği-----	83
3. Eserleri -----	88
3.1. Fıkıh Eserleri -----	88
3.1.1. <i>Kitabul-Mukaddime</i> -----	88
3.1.2. <i>Mütalaâ, (İdare-i İslamiye-i Orenburgiyye Üzerine Âlimlerimiz Tarafından Nikâh Hususunda Yazılan Efkârın Hulâsası)</i> 88	
3.1.3. <i>Mektep ve Zekât, Hazine ve Zemstvo Yardımı</i> -----	89
3.1.4. <i>İslam Fıkıhı ve Fakihleri</i> -----	89
3.1.5. <i>İslam Şeriatında Suret Meselesi</i> -----	89
3.1.6. <i>İbadet-i Nisvân</i> -----	90
3.1.7. <i>Dini ve İctimai Meseleler</i> -----	90
3.1.8. <i>Aile</i> -----	91
3.1.9. <i>Tanzimat</i> -----	91
3.1.10. <i>Menâsıb-ı Dîniye</i> -----	91
3.1.11. <i>Mabkeme-i Şer'iyemiz, Müftülerimiz ve Kadılar Hak-kında</i> -----	92
3.2. Kelam Eserleri -----	92
3.3. Tarih Eserleri -----	92
3.4. Biyografi Eserleri-----	93
3.5. Diğer Eserleri (Eğitim, Ahlak, Kültür, Felsefe, Araştırma, Edebiyat, Tercüme)-----	94

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RIZAEDDİN B. FAHREDDİN'İN FIKHÎ GÖRÜŞLERİ

1. Rızaeddin b. Fahreddin'in Fıkıh Usûlü İle İlgili Görüşleri-----	98
1.1. Şerî Deliller -----	98
1.1.1. Kitap-----	98
1.1.2. Sünnet -----	100
1.1.3. İcma'-----	102
1.1.4. Kıyas -----	105
1.1.5. Örf ve Adetler -----	107
1.1.6. Maslahat -----	108

1.2. İctihat ve Fetva	111
1.3. Taklit, İntikal ve Telfik	116
1.4. Nesih	119
1.5. Bid'at	120
2. Rızaeddin b. Fahreddin'in Fürû Fıkıh ile İlgili Görüşleri	123
2.1. İbadetler	123
2.1.1. Namaz	123
2.1.2. Zekât	127
2.1.3. Hac	131
2.2. Özel Hukuk	133
2.2.1. Kişiler Hukuku	133
2.2.1.1. Vakıflar	133
2.2.2. Aile Hukuku	134
2.2.2.1. Nikâh ve Talak	135
2.2.2.2. Teaddüd-i Zevcât	140
2.2.3. Borçlar Hukuku	143
2.2.3.1. Sigorta ve Banka	143
2.3. Kamu Hukuku	145
2.3.1. Uluslararası Hukuk	145
2.3.1.1. Dârü'l-Harb	145
2.3.2. Ceza Hukuku	147
2.3.2.1. Had ve Kısas	148
2.3.3. Yargılama Hukuku	149
2.4. Güncel Meseleler	154
2.4.1. Tesettür ve Giyim	155
2.4.2. Kadınların Mescitlere Gitmeleri	158
2.4.3. Resim ve Suret	161
2.4.4. Şiir ve Müzik	164
2.4.5. Altın ve İpek	166
2.4.6. Haramla Tedavi	168
SONUÇ	171
KAYNAKÇA	173

ÖN SÖZ

Modern dönem “İslamî Yenileşme” hareketleri, genellikle Osmanlı, Mısır ve Hint/Pakistan alt-kıtasındaki oluşumlarla bahse konu yapılıdır. Bu oluşumlardan büyük ölçüde etkilenmekle birlikte, kendine özgü yanlarıyla da dikkat çeken İdil-Ural Bölgesi yenilikçiliği, zaman ve zemini itibari ile farklı pratiklere tanıklık etmiştir. Bu çalışmamızda XIX. yüzyıldaki dinî düşüncelerin yeniden gözden geçirilmesi şeklinde başlayan İdil-Ural Tatar reform hareketini ele alarak bu hareketi savunmakla temayüz etmiş olan aydınlardan Rızaeddin b. Fahreddin’i inceleyeceğiz.

Birinci bölümde; İdil-Ural Müslümanları ve tarihi süreç ele alınacak, Müslümanların genel ve dinî durumlarına temas edilecek, özellikle Rızaeddin b. Fahreddin’in yaşadığı dönemde entelektüel çevreyle olan ilişkisine ve dönemin bazı meşhur aydınlarına yer verilecektir. İkinci bölümde; Rızaeddin b. Fahreddin’in hayatı, bazı önemli faaliyetleri ve ilmî kişiliği, sonrasında tespit edebildiğimiz kadarıyla fıkıh, kelam, tarih, biyografi ve eğitim gibi birçok alana dair yazdığı eserlerinden bahsedilecektir. Üçüncü bölümde; Rızaeddin b. Fahreddin’in usul ve fûru’ a ait bazı görüşlerine yer verilecek, bununla beraber bu görüşlerin Rusya Müslümanları özelinde sahadaki fikhî pratiklerine değinilecektir. Sonuç kısmında ise yapmış olduğumuz çalışmadan elde edilen neticeler ifade edilecektir.

Dünyanın birçok bölgesinde Müslümanlar arasında görülen modernleşme ve ihya hareketi Rusya’da 1800’lü yıllardan

1920'lere kadar sürmüştü ve bu hareket, sadece eğitim alanında değil, dinî alanda da etkili olmuştur.

Rızaeddin b. Fahreddin, Rusya Müslümanlarının dinî lideri olarak uzun yıllar kadılık ve müftülük görevlerinde bulunması sebebi ile "Cedidcilik" Hareketi'nin tam da ortasında yer almış bir şahsiyettir. O, dönemin aydınlarından birçoğuyla bu hareket etrafında teşrik-i mesâi ve fikir teâtisinde bulunmuş, neticede İslam toplumuna kaybettiği gücü yeniden kazandırma hedefiyle batıda görüp takdir ettiği fikirlere İslam geleneği içinde referans aramıştır. Bulunduğu bölgenin farklı coğrafi şartlara sahip olması ve ülkedeki Bolşevik idaresinin siyasi çalkantılar yaşadığı bir dönemde dinî idareyi yürütmüş olması itibariyle Cedid Hareketi'nin önemli simalarından kabul edilen Rızaeddin b. Fahreddin'in görev ve görüşleri önem arz etmektedir.

Rızaeddin b. Fahreddin, Çarlık Rusyası'nda yirmi yıl kadılık, komünizm döneminde de on üç yıl müftülük yaparak Müslümanların sesi ve nefesi olmaya çalışmış biri olmakla temayüz etmiştir. O, Müslümanların demir perde arkasında yetmiş yıl tutsak edilmesine karşılık tarih, biyografi, pedagoji, ahlak, edebiyat, İslami ilimler vb. muhtelif alanlarda yetmiş kadar eser vermiş, yüzlerce makale ve yazı yayınlamış, tarihten edebiyata, dinden eğitime kadar geniş bir yelpazede eserler verdiği için ansiklopedist bir kişi olarak nitelendirilmiştir. Aslında kendisi birçok fende kalem oynatmış biri olmakla beraber, hayatı daha çok (33 yıl) fıkah, fetva ve kazâ görevleriyle geçmiştir.

Çalışmamızda hususiyle Rızaeddin b. Fahreddin'in fikhî yönünü ele almamız, Müslümanlar açısından bulunduğu bölgenin coğrafi şartları ve ülke idaresinin siyasî refleksleri itibari ile özel oluşundandır. Rızaeddin b. Fahreddin hak-

kında yapılan daha önceki çalışmalarda hadisçiliği, dilciliği ve eğitimciliği ele alınmış olsa da üstlendiği görev ve faaliyetleri üzerinde ayrıca durulmamıştır. Kendi dönemi itibarı ile Rusya Müslümanlarının dünya Müslümanlarından izole edilmiş yapısı ve bölgede yaşanan sosyolojik olaylar karşısındaki deneyim ve uygulamaları, İslam hukukunun ilke ve gayeleri açısından incelenmeye değer bir örneklik teşkil etmektedir. Elinizdeki bu kitap, “Rızaeddin B. Fahreddin ve Fıkhi Görüşleri” isimli yüksek lisans çalışmasının kisve-i tab’a bürünmüş halidir.

Bu eser vesilesiyle, çalışmamın teşekkül ve ikmal sürecinde beni her zaman destekleyen başta kıymetli eşime, ihmal ettiğim sevgili çocuklarıma, hususiyile üzerimde hakkı bulunan tüm büyüklerime özellikle Doç. Dr. Ayhan Ak ve Doç Dr. Mehmet Sever hocama şükranlarımı ifade etmek istiyorum...

Recep ÇELİK
Nevşehir – 2022

GİRİŞ

Elinizdeki eserin konusu, XX. asırda Rusya’da yaşamış olan büyük Tatar Âlimi Rızaeddin b. Fahreddin’in (ö. 1936) fıkha dair kaleme aldığı eserleri bağlamında fikhî görüşlerinin ve takip ettiği metodun incelenip ortaya konmasıdır. Bu eserde özellikle Rızaeddin b. Fahreddin’in kendi yaşadığı dönemdeki aydınlardan ve daha önceki bazı âlimlerden etkilene neticesinde edindiği kanaatlerinin tespitine ve komünist ortamda verdiği anlamlı mücadele ile Müslüman halkın ihtiyaçlarıyla alakalı bazı çözüm arayışlarına tanıklık edeceğiz.

Usûl-i fıkah, sadece İslamî ilimleri tahsil etmek isteyenler için değil, mevcut kanunları yorumlayıp uygulayan hukuk uzmanı ve yargı mensupları için de hukuk mantığını kavrama açısından ehemmiyet arz etmektedir. Bu çalışmada, müftü ve kadılık yapmış olan Rızaeddin b. Fahreddin ve dönemindeki bazı âlimlerin yapmış oldukları fikhî çalışmalar incelenerek bir fikir edinmek ve böylece hükümlerin çeşitliliği bağlamında dönemin zihni alt yapısının bir nebze anlaşılması hedeflenmiştir.

Fıkah alanının banka, sigorta, müzik, sağlık gibi konulardaki tartışmaları uzun süredir devam etmektedir. Bu alanda yeni yorumlar yapılmakta ve yeni bakış açıları ortaya çıkmaktadır. Bunların hepsi fıkah alanının güncelliğinin göstergesidir. Bu itibarla Rusya coğrafyasında yaşayan Rızaeddin b. Fahreddin’in fıkah meselelerine bakışı önem arz etmektedir. Bu bağlamda onun fikhî meselelere olan yaklaşımı ve diğer eserlerinde fıkıhla ilgili zikrettiği görüşleri ele alınacaktır.

XX. asrın sonralarında, Rusya Müslümanları dinî durgunluktan yavaş yavaş çıkarak ilerleme kaydetmiş ve komünizm düzeni bitip demokrasiye geçiş sürecinde dinlere karşı belli bir hoşgörü kültürü de gelişmiştir. Rus kütüphanelerinde erişim imkânı verilmeyen temel eserler ve konular, şimdilerde araştırma için belli oranda ulaşılabilir hale gelmiştir. Araştırılması gereken âlimlerden biri de Müftü Rızaeddin b. Fahreddin'dir. Onun ele aldığı fikhî konular bu gün hala güncelliğini korumaktadır. Onun kitaplarının incelenmesi fıkıh ve diğer disiplinlere ilham kaynağı olacak ve toplumlar için yeni bilimsel ufuklar açacaktır.

Bu çalışma vesilesiyle Rızaeddin b. Fahreddin'in ilmî şahsiyetini ve fıkıh görüşlerini ortaya çıkarmak, kendisinden önceki usul birikiminden ne şekilde faydalandığını ve kendisinden sonrakilere ne söylediğini tespit etmek mümkün olacaktır. Yine Rızaeddin b. Fahreddin'in yenilikçi tarzının öne çıktığı eserlerinin birçok İslam ülkesinde eğitim ve öğretim alanlarında köklü değişikliklerin yapıldığı bir dönemde yazılması sebebiyle kendi döneminin ilmî faaliyetlerine ışık tutacaktır.

Rızaeddin b. Fahreddin'le ilgili bazı kaynaklar ve kendisine ait bir kısım eserler ulaşılabilir durumda olsa da, bazılarının erişim izni hala verilmemektedir. Onunla ilgili araştırmalar Türkiye'de yeni başlamakta ve onun görüşleri ilgilileri için yeni bir araştırma alanı oluşturmaktadır. Rızaeddin b. Fahreddin, yaşadığı dönemde fikhî meselelerle ilgili önemli açıklamalarda bulunmuş, kitaplarında yer vererek bunları gelecek nesillere aktarmıştır. Aslında SSCB döneminde Rusya'da dini konuların okutulması ve yazılmasının yasak olması sebebiyle ilim adamlarının Rızaeddin b. Fahreddin'in eserlerine ulaşma imkânları pek olmamıştır. Günümüzde ise onun

tüm çalışmaları ve Rusya coğrafyasına ait naklettiği özgün tecrübeleri bilimsel çevrelere araştırma potansiyeli sunmakta ve modern dönemdeki yenileşmenin boyutlarını göstermektedir.

İhtiyaç duyulan bazı kaynaklar, yeni ve eski Tatarca'dan ve Rusça'dan Türkçe'ye tercüme edilmeyi beklemektedir. Özellikle Başkırdistan Cumhuriyetinin Ufa'daki Müftülüğünde bulunan ve Rızaeddin b. Fahreddin ile ilgili önemli veriler ihtiva eden 200 yıllık arşiv, çok kıymetli İslamî eserler ve el yazmaları barındırmaktadır. Ancak yetkililerden aldığımız bilgiye göre ne yazık ki arşiv, araştırmalara kapalı tutulmaya devam etmektedir.

Rızaeddin b. Fahreddin'in fikhî görüşleri, muhtelif eserlerinde serpiştirilmiş vaziyette bulunmakla beraber bu bilgiler daha çok yazdığı *Kitâbu'l-İtibâr*, *Mutalaa*, *Tanzimat*, *İbâdet-i Nisvân*, *Manâsıb-ı Diniyye*, *Zekât*, *Hazine ve Zemstvo Yardımı*, *Aile*, *Kütüb-i Sitte ve Müellifleri*, *Dinî ve İctimaî Meseleler* gibi eserlerinde yer almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İDİL-URAL BÖLGESİ MÜSLÜMANLARI VE TARİHİ SÜREÇ

Rusya Müslümanlarının tarihî serencamını kurulan devletler üzerinden bir tasnif ile kısaca beş bölüm¹ olarak değerlendirmek mümkündür. Birinci dönem; İdil Bulgar Devleti'nin 922 yılında resmen İslamiyet'i kabul etmesi ile başlayıp, Kazan Hanlığı'nın kuruluşuna kadar olan dönem. İkinci dönem; 1437 Kazan Hanlığının kuruluşu ile başlayıp, 1880'li yıllardaki Müslümanlar arasındaki cedidcilik hareketinin görülmeye başlandığı dönem. Üçüncü dönem; 1880 ile 1917 yılları arası Rusya İmparatorluğu'nun/Çarlık yıkıldığı dönem. Dördüncü dönem; 1917 yılı itibariyle Bolşevik ihtilalcileri tarafından ilan edilen komünizm ile başlayıp 1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılarak yerine Bağımsız Devletler Federasyonunun kurulduğu dönem. Beşinci dönem ise; 1991 yılı demokrasiye geçişten itibaren günümüze dek devam edegelen dönemdir.

1. İdil Bulgar Hanlığı (Bulgar Devleti)

İdil Bulgar devleti, tarihte İslamiyeti resmî din olarak benimseyen ilk Türk devletidir. İtil (Volga) nehrinin orta hav-

¹ Rusya Müslümanlarının medreselerine ait tarihi dönemlerinin taksimatına dair başka bir tahlil için bkz. İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fabreddin*, s. 27.

zasında kurulduğundan, diğer Türk Bulgar devletlerinden ayırt edilebilmesi için nehrin mahallî söylenişi olan İdil kelimesiyle birlikte zikredilen hanlık en uzun ömürlü Türk devletlerinden biridir. Bulgarlar'ın en eski ataları, Ogur (Ugur) adıyla anılan Batı Türk boylarının bağlı olduğu kitlelerdir.²

Otuz-Ogurular'ın (Utigur) dâhil olduğu Bulgar grubu kuzeve doğru, yani bugünkü Kazan bölgesine çekilerek İdil Bulgarları'nı oluşturdu. İdil Bulgarları'nın yerleştiği bu bölge, III. yüzyılda Hunlar'dan itibaren çeşitli Türk göçlerine sahne olmuştur. Otuz-Ogur Bulgarları'nın yerleştiği Orta İdil, iklim ve tabii zenginlikler açısından çok elverişli bir bölgeydi. Nehirlerde balık bol olduğu için su ürünleri ülkeye ayrı bir zenginlik getiriyordu. Arazi düz ve verimliydi. Ayrıca İskandinavya-İran ticaret yolu sayesinde İdil Bulgar Devleti canlı bir ticaret merkezi haline gelmişti. İdil Bulgar bölgesi, Hazar denizine akan İdil nehrinde yapılan deniz taşımacılığı sayesinde Hârizm, Türkistan, Çin, İran ve Kafkasya'ya bağlanmaktaydı.³

Eski Türk inançlarını devam ettiren İdil Bulgarları, Hârizm ve İran'dan ticaret yapmak için ülkeye gelen Müslüman tüccarların faaliyetleri sonucu Müslüman olmaya başla-

² Fayaz Şaripoviç Huzin ve Zufer Gumeroviç Şakirov, "İdil (Volga) Bulgarları Ve Göçebe Dünya", Selim Karagöz (çev), *Aksaray Üniversitesi İslami ilimler Fakültesi Mütefekkir Dergisi*, 2019, 6/11, ss. 239-254; Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, C. 21, ss. 472-474.

³ Fayaz Şaripoviç Huzin ve Zufer Gumeroviç Şakirov, "İdil (Volga) Bulgarları Ve Göçebe Dünya", Selim Karagöz (çev), *Aksaray Üniversitesi İslami ilimler Fakültesi Mütefekkir Dergisi*, 2019, 6/11, ss. 239-254; Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, C. 21, ss. 472-474.

mişlardır. Volga-İdil havzasının yoğun bir ticaret koridorunda yer aldığı hatırlandığında, gerek ülkeye gelen Müslüman tüccarların bölgedeki insanlara etkisi, gerekse Hazar Hakanlığı'na karşı müttefik arama arzusu, İdil Bulgar Hanı Şilkey oğlu İlteber Almış'ı Abbâsî halifesiyle münasebet kurmaya sevk etmiştir. Halife Muktedir Billâh'a (ö. 932) elçi gönderen Almış Han, İslamiyet'i kabul etmek arzusunda olduğunu belirterek ülkesine İslam dinini anlatacak, şeriatın hükümlerini öğretecek, ülkesinde ve bütün memleketinde kendi adına hutbe okunması için minber ve cami yapacak bir heyet göndermesini istemişti. Bunun üzerine halife, meşhur seyyah İbn Fadlân'ın da diplomatik hususlarda danışman ve kâtip olarak bulunduğu heyeti, Bulgar ülkesine yollamıştır. Heyet 921 tarihinde Bulgar Hanı'nın İdil boyundaki karargâhına ulaşmıştır. İbn Fadlân varış günlerini 12 Muharrem Pazar olarak vermiştir. Perşembe günü ise Han tarafından kabul edildiklerini açık biçimde ifade etmiştir.⁴ Hanın bu şekilde resmen Müslümanlığı kabul etmesiyle Abbâsî hilâfetine tabi Müslüman bir devlet haline gelen İdil Bulgar Devleti bu tarihten itibaren İslam dininin doğu tarafındaki temsilcisi konumunda olmuştur.⁵

İdil Bulgarların İslamiyet'i kabulleriyle ilgili başka rivayetler de bulunmaktadır. Kazan'lı tarihçi Şehabeddin Mercânî'nin (ö.1889) Hüsameddin b. Şerefeddin el-Bulgârî'nin yazmış ol-

⁴ Bkz., Ramazan Şeşen, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahı İbn Fazlan Seyyâtnâmesi*, Bedir Yayınları, İstanbul 1975, s. 44.

⁵ Şehabeddin Mercânî, *Müstefâd'ül-Abbâr fî Abvâl-i Kazan ve Bulgar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Kazan 1897 (Tıpkıbasım-Eski Tatarca), ss. 49-65; Prof. Dr. Barthold Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Kazım Yaşar Koprıman ve Afşar İsmail Aka (haz.), Ankara 1975, ss. 62-64; Taşağıl, Ahmet, "İdil Bulgar Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, C. 21, ss. 472-474.

duğu *Tevarih-i Bulgâriyye*⁶ isimli eserinden naklettiğine göre hicretin dokuzuncu yılında Hz. Peygamber (sas), Bulgar ülkesine ashabından üç kişiyi göndermiştir. Mercânî, Hz. Peygamber'in Tebliğ-i İslam ve irşat vazifesi için gönderdiği bu üç zatın adının Abdurrahman b. Zübeyr, Zübeyr b. Ca'd (veya Ca'de) ve Talha b. Osman olduğundan bahsetmiştir.⁷

Mercânî, gerek Bulgârî'nin kitabında ve gerekse incelediği başka eserlerde, Hz. Peygamber'in (sas) ashabından üç kişinin Bulgar ülkesine gelmesiyle ilgili rivayetleri⁸ gördüğünü ifade etse de bu rivayetleri güvenilir bulmamaktadır. Bu fikrini "Ülemâ-i mütekaddimîn ve müteahhirîn tesânifinde ehl-i Bulgar'ın Resul asrında bu keyfiyette İslam'a dâhil olduğuna asla îmâ ve işâret yoktur. Bu kadar büyük bir hadise vâkî olmuş olsa idi elbette hadis kitaplarında, âsâr, tevârih ve ahbârda mezkûr olur idi" diyerek gerekçelendirmiştir. Son tahlilde ise "her ne kadar anlatılan şekilde Bulgar'a sahabenin geldiği bilinmese de lâkin bu memleket ahâlisinin takad-

⁶ Eserin tam adı; "Risâle-i Tevârih-i Bulgariyye ve Zikr-i Mevlânâ Hazret-i Aksak Timur ve Haber-i Şehr-i Bulgar"dır. Bu eserin ilk baskısı Kazan'da 1832'de yapılmıştır. Bkz., Seyfettin Erşahin, "Rusya'da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35/1, (Nisan 1996), ss. 561-602. Fuad Köprülü, Tarihi bir kıymeti olmaktan ziyade menkıbevi bir mahiyeti hâiz bulunduğunu söylediği bu eserin yazılış tarihini 992-996/1584-1588 gibi oldukça erken bir döneme kadar geri götürmektedir. Bkz., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1981, s. 44.

⁷ Mercânî, *Müstefâd'ül-Abbâr fî Abvâl-i Kazan ve Bulgar*, Kazan 1897, ss. 51-52.

⁸ M. Murad er-Remzî Bulgar şehri harabelerini anlatırken burada halkın sahabe kabri olduğunu bildirdikleri kabirler bulunduğundan bahseder. M. Murad er-Remzî, *Telfiku'l-Abbâr ve Telkibu'l-Asâr fî Vakâyii Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar*, Kerimiyye ve Hüseyniyye Matbaası, Orenburg 1908, C. 1, s. 312.

düm-ü İslam'ı ve onları dine davet için Arap taifesinden tabip suretinde din adamları geldiğini gösteren bir takım rivayetler vardır” demektedir.⁹

Bu mülahazalar neticesinde anlaşılan gerçek, Bulgarlar arasında İslam'ın kabulünün başlangıcının oldukça erken bir döneme kadar gitmekte olduğudur. Dolayısıyla Ruslar'la Müslümanlar arasındaki ilk temas İdil Bulgarları'nın İslamiyet'i kabul ettiği X. Yüzyılın başları olmuştur.

Bir milletin Müslüman olması veya İslamiyet'in geniş alanlara yayılmasında birçok sebebin etkili olacağı muhakkaktır. Bulgarların İslamiyet'i kabullerinde de ticaret ve buna bağlı faaliyetlerin haricinde bazı vesilelerden bahsetmek mümkün görünmektedir. Nitekim Ahmet Yesevî (ö. 1066) ve müritlerinin başlıca faaliyet bölgelerinden birinin de Bulgarların yaşadığı yöreler olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Bilindiği üzere Ahmet Yesevî'nin on binlerce talebesi ve tasavvuf geleneğine uygun olarak tayin ettiği çok sayıda halifesi olmuştur. Bu halifeler vasıtasıyla onun, göçebe ve İslam'ı yeni kabul etmiş toplulukların psikolojilerine uyum gösteren irşat halkası, dalga dalga genişleyerek Türkistan'ı da aşmış, Bulgar Türklerine kadar ulaşmış ve burada kuvvetli izler bıraktığı görülmüştür. İdil-Volga Bulgarları İslamiyet'i daha ziyade Harizm ve Mâverâünnehir aracılığıyla kabul ettiklerinden Hanefî mezhebinde ve Nakşî meşrebini benimsemiş ve daima böyle kalmışlardır.¹⁰

⁹ Mercânî, *Müstefâd'ül-Abbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, Kazan 1897, ss. 51-52.

¹⁰ Nesimi Yazıcı, “Hoca Ahmed Yesevî Dönemi'nde Türk-İslam Kültürünün Oluşumu-Gelişimi”, *Diyanet Dergisi*, 29/4, Ankara 1993, ss. 3-16; Rebiî Rıdvan el-Umrî, *et-Tataru Şevâhidü Delilün ve Şâhidün Nemüzeccen fî'l-Gurbeti: Kazan Âsımatu Tataristan* (التتار شواهد دليل و شاهد) (نموذجاً في الغربية قازان عاصمة تاتارستان), Lübnan 2016, s. 21.

Bölgeye yerleşmelerinden itibaren Hazar Hakanlığı'nın siyasi üstünlüğünü kabul eden İdil Bulgarları, bu hakanlığın doğudan gelen Peçenek ve Kuman-Kıpçak akınları ve Ruslar'dan yediği ağır bir darbe neticesinde zayıflaması üzerine 965 yılında tam olarak bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Hazar Hakanlığı'nın zayıflaması, İdil nehrinin Hazar denizine döküldüğü yerde kurulan ve çok canlı bir ticaret merkezi olan İdil şehrinin önemini azaltmıştır. Buna karşılık ticarî faaliyetlerin yoğunlaştığı Bulgar şehri Arap, İran, Türkmenistan, Hazar, İskandinavya, Rus ülkelerinden ve Baltık denizinden gelen tüccarların alış-veriş yaptığı büyük bir pazar haline gelmiştir. XI. yüzyıldan itibaren kuzeydeki kürk ticareti yüzünden İdil Bulgarları ile Ruslar arasında uzun süreli mücadeleler olmuştur.¹¹

İdil Bulgarları, Moğol istilâsından sonra kurulan Altın Orda Devleti (1242-1502) zamanında yarı bağımlı da olsa siyasî varlıklarını devam ettirmiştir. İdil Bulgar hanlarının yeniden kuvvetlenme arzusu Altın Orda Hanı Pulat Timur'un 1361'deki saldırısıyla son bulmuş, ülke yeniden tahrip edilmiştir. Bu hadiseden sonra bir kısım İdil Bulgar'ı kuzeye çekilerek Kazan şehrini kurmuş, Kazan civarında toplanan Kuman-Kıpçak-Bulgar karışımı Türkler Kazan Hanlığı'nın ahalisini oluşturmuştur. Altın Orda hanlarından Uluğ Muhammed 1437'de Kazan Hanlığı'nı kurunca İdil Bulgar Hanlığı halkıyla birlikte tarihe karışmıştır.¹²

¹¹ Fayaz Şaripoviç Huzin ve Zufer Gumeroviç Şakirov, "İdil (Volga) Bulgarları Ve Göçebe Dünya", Selim Karagöz (çev), *Aksaray Üniversitesi İslami ilimler Fakültesi Mütefekkiri Dergisi*, 2019, 6/11, ss. 239-254.

¹² Fayaz Şaripoviç Huzin ve Zufer Gumeroviç Şakirov, "İdil (Volga) Bulgarları Ve Göçebe Dünya", Selim Karagöz (çev), *Aksaray Üniversitesi İslami ilimler Fakültesi Mütefekkiri Dergisi*, 2019, 6/11, ss. 239-254; Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, C. 21, ss. 472-474.

İdil Bulgar Hanlığı'ndan Bulgar şehrindeki cami, saray ve hamam yıkıntıları, mezar taşları ve kitabelerle bazı ziynet eşyası, ok, kılıç, miğfer, zırh gibi silahlar günümüze ulaşmıştır. İbn Fadlân'ın *Seyahatname'si*, İdil Bulgar Devleti ile ilgili en eski yazılı bilgileri ihtiva etmektedir.¹³

2. Kazan Hanlığı ve Slav Tahakkümü Dönemi

Adını Tataristan'daki Kazan şehriden alan Kazan Hanlığı, İdil-Volga Bulgarları'nın yaşadıkları bölgede, Altınordu Devleti'nin eski hanlarından, Moğol Hükümdarı Cengiz Han'ın torunu Uluğ Muhammed Han tarafından 1437 tarihinde kurulmuştur. Hanlık, Türk-İslam muhitinin kuzeydoğu kısmında, önemli ulaşım yollarından birini teşkil eden İdil (Volga) nehrinin orta mecrasında eski İdil Bulgar Devleti sahası üzerinde kurulmuştur. Güneyinde Astarhan Hanlığı, doğusunda ve güneydoğusunda Nogay Hanlığı, güneybatısında Kırım Hanlığı, batısında Moskova Prensligi, kuzeyinde Fin boylarıyla meskûn geniş alanlar ve kuzeydoğusunda Sibiryâ Hanlığı bulunmaktaydı.¹⁴ Hanlığın ahâlisini, Orta Asya'dan gelme yerleşik ve yarı göçebe Türkler ve Finliler meydana getirmektedir. Ağırılık merkezi bu günkü Tataristan, Başkırdistan, Çuvaş, Mariel, Mordovya ve Udmurt Cumhuriyetlerinin toprakları idi.

¹³ Fayaz Şaripoviç Huzin ve Zufer Gumeroviç Şakirov, "İdil (Volga) Bulgarları Ve Göçebe Dünya", Selim Karagöz (çev), *Aksaray Üniversitesi İslami ilimler Fakültesi Mütefekkir Dergisi*, 2019, 6/11, ss. 239-254; Ahmet Taşağul, "İdil Bulgar Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, C. 21, ss. 472-474.

¹⁴ İsmail Türkoğlu, "Kazan Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, C. 25, ss. 136-138.

Kazan Hanlığı'nın iç tarihi bir türlü istikrar bulamayan bir manzara arz etmiştir. Hanlık, taht kavgalarının hüküm sürdüğü 115 yıl içinde on dokuz defa han değişikliği yaşamıştır. Bu mücadeleler dolayısı ile Kazan Hanlığı'nda Rus nüfuzu baş göstermiştir. Kargaşalara müdahale etmek iddiasıyla fırsatı değerlendiren Ruslar 1487'de ilk defa Kazan'ı işgal ederek ayrıca Kazan Hanlığı ile karşılıklı münasebetleri tayin eden bir anlaşma yapmışlardır. Buna göre Kazanlılar Ruslar'a karşı savaşmayacak ve Moskova Prensi'nin muvafakati olmadan kendilerine han seçemeyeceklerdi. Böylece Kazan'daki Rus nüfuzu tekrar artarken; Kazan Hanlığı da her yıl belirli miktarda vergi vermeyi kabul etmiştir. Hanlığın son yıllarında Kazan'da iktidarı elinde bulunduran zümre, barışın korunması için han seçiminde Moskova'nın arzusuna boyun eğmek ve topraktan fedakârlık etmek zorunda kalmışlardır.¹⁵

1521'de Kazan'ın Osmanlı Devletine bağlı Kırım Hanlığı tarafından ele geçirilmesiyle Kazan'daki Hanlar, Kırım Giray Hanları sülalesinden seçilmeye başlanmış, ülke Osmanlı Devleti'ne tâbi olmuş ve varlığını 1552 yılına kadar devam ettirmiştir. IV. İvan Groznyi/Korkunç 1552'de Kazan'ı ele geçirince Rus Devleti, tarihinde ilk defa Müslüman tebaaya sahip olmuştur. Bununla birlikte ülkenin fiiliyatta ele geçirilmesi ve kitle halinde Moskova'ya karşı diri tutulan millî hareketin bastırılması XVI. yüzyıl sonlarına kadar sürmüştür.¹⁶

¹⁵ Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 12/3-4, 1954, ss. 227-246; Türkoğlu, "Kazan Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, C. 25, ss. 136-138.

¹⁶ Türkoğlu, "Kazan Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, C. 25, ss. 136-138.

Kazan Hanlığı'nın yıkılması ile Orta İdil sahasında milâttan sonra VI. yüzyıldan beri devam etmekte olan Türk hâkimiyeti sona ermiştir. Bununla birlikte daha sonra Astarhan (1556), Sibir (1598), Kasım (1681), Kırım (1783) hanlıklarının ortadan kaldırılması, 1810'lu yıllarda Kafkasya'nın ve 1847-1881 yılları arasında Türkistan'ın işgali Rusya'daki Müslümanların sayısını arttırmış ve Rusya'nın sınırları Orta Asya'ya kadar dayanmıştır. Ancak Rusya'daki Müslüman azınlıklar, Slav taarruzları marifetiyle yıkıldıktan sonra 20. yüzyıla kadar Slav baskısı altında yaşamışlardır.¹⁷

3. Çarlık/İmparatorluk Dönemi (1547-1917)

Osmanlı tarihinde “Deli” veya “Koca” sıfatlarıyla, genelde ise “Büyük” lakabıyla anılan ve 43 yıl yönetimde kalan Rus çarı I. Petro (ö. 1725), Rusya'yı imparatorluk aşamasına yükselten ve modern çağlara taşıyan gerçek kurucusu ve yeniden yapılandırıcısı olmuştur. Avrupa teknolojisinin uygulanması yanında kültürel sahadaki bağlılık, dinî ve manevi hayatı Batı istikametindeki reformlarla yeniden şekillendirme gayretleri, Rus toplumunda Batıcılar ve Slavcılar olmak üzere iki büyük hizbin oluşmasına yol açmıştır. Osmanlı yenileşme hareketleriyle önemli paralellikler arz eden bu gelişme ve çağdaşlaşma atılımları ileriki yıllarda her iki hizip arasında uzun süre devam etmiştir.

Rus Çarlığı içinde Rus milliyetçiliği ve Ortodoksluk bir kültür emperyalizmi tahakkümüyle idaresi altına aldığı diğer Hristiyan milletler yanında, özellikle bu Müslüman halklar

¹⁷ Akdes Nimet Kurat, “Kazan Hanlığı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 12/3-4, 1954, ss. 227-246; Türkoğlu, “Kazan Hanlığı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, C. 25, ss. 136-138.

üzerinde de bütün ağırlığıyla hüküm sürmüş, ekonomik yönden ağır bir şekilde istismar edilmiş, ayrıca bunların dinî ve kültürel gelişmelerini sekteye uğratmış, millî benliklerinin körelmesine yol açmıştır. Müslüman ahaliye getirilen kısıtlamalar daha XVI. yüzyıldaki istilâlarla başlamış bulunuyordu. Böylece Müslüman ahalinin zanaat sahibi olması önlenmiş, ticaret erbabı kırsal bölgelere yerleşmeye ve ziraatla uğraşmaya zorlanmış, silâh ve hatta bunun gibi kullanılacak demir aletler taşımaları bile yasaklanmıştır. Rus idaresine askerî hizmet veren mirzalar içinde pek çoğu Hristiyanlığa geçmiş ve asimile olmuştur. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus hâkimiyeti yerleştikçe bazı hakların iptali söz konusu edilmiş, Müslüman feodal beylerin vefatında Hristiyanlığı kabul etmeyen akrabalarının mirastan istifade etmeleri önlenmiştir. 1681 ve 1713 tarihli fermanlarla büyük toprak sahibi Müslümanların Hristiyan olmamaları halinde topraklarının müsadere edileceği ilân edilmiş ve uygulanmıştır. Küçük toprak sahibi Müslümanlar genelde dinlerini muhafaza etmiş, ancak bunlar çeşitli hizmetlerle yükümlü tutulmuş, 1718'den itibaren Orta Volga bölgesindeki ormanlardan donanma için odun kesmekle veya yeni kurulan şehirlerin istihkâmlarının inşasında çalışmak üzere vazifelendirilmiştir. Devlete üstün hizmet ve sadakat göstermiş olan bazı soylu aileler XVIII. yüzyılda da geniş topraklarını koruyabilmiştir. Bununla beraber Volga bölgesindeki verimli topraklar XVI. yüzyılda başlayan Rus kolonizasyonu neticesinde Müslümanların elinden alınması suretiyle ortaya çıkan ekonomik zorluklar yanında sürdürülen dinî baskılar da Müslümanların hayatını zora sokmuştur. Belirli bir zaman için vergiden ve askerlik hizmetinden muafiyet, âdi suçlara af gibi bazı çıkarlar sunarak Hristiyanlığa geçme teşvik edilmiş, aha-

lisi azalmış olmakla beraber daha önce belirlenmiş olan ağır vergi yükleri geriye kalanlar üzerine yüklenmiştir. 1731-1764 yılları arasında “Yeni Din Değiştirenler Komisyonu” adlı bir kuruluşa bağlı misyoner ve askerî müfrezeler, köyleri dolaşarak ahaliyi Hristiyanlaştırma belgesi imzalamaya zorlamışlardır. Müslüman mezarlıkları, camiler ve evler tahrip edilmiş, dinî kitaplar toplatılıp yakılmış, 1742’de çıkarılan bir kanunla Kazan’daki 536 camiden 418’i yıktırılmıştır. Bu yıkımlar, buralarda Ruslar ve vaftiz edilmiş Tatarlar’ın da oturması ve bunların Müslümanlardan uzak tutulmak istenmesi gibi gerekçelerle mâzur gösterilmek istenmiştir. Hristiyan olmamakta direnen köylerin ahalişi hapse atılmış, işkenceye mâruz bırakılmış ve sürgüne gönderilmiştir. Bütün bunlara rağmen Hristiyanlaştırma daha ziyade Müslüman olmayan zümreler arasında başarılı olmuştur. Volga bölgesinde Müslümanlığı terk edenlerin oranı % 3 olarak tahmin edilmektedir.¹⁸

Zorla Hristiyanlaştırma, özellikle XVIII. yüzyılın ilk yarısında Volga bölgesinin çeşitli yerlerinde huzursuzluklar ve ayaklanmaların çıkmasına sebebiyet vermiştir. Baskılarla başarı kazanılamayacağına anlaşılması üzerine 1755’ten sonra genelde zorlayıcı önlemlerden vazgeçilmiş, yeni camiler yapımına izin verilmiş ve 1763’te zorla Hristiyanlaştırma faaliyetleri bırakılmıştır. II. Katerina zamanında Rusya’da dinlere hoşgörüyle yaklaşılacağı resmen ilân edilip (1773), Müslümanlara her yerde dinlerini serbestçe ve açıkça yerine getirebilecekleri vaat edilmiştir. İslam karşıtı politikadan tedricen vazgeçilirken bilhassa Müslüman din adamlarının devlete ısrındırılması amacıyla Çariçe’nin 1767’de Kazan’ı ziyareti

¹⁸ Türkoğlu, “Rusya/Ülkede İslamiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, C. 35, ss. 265-266.

münasebetiyle ilk defa Müslümanların malî yardımlarıyla bir cami yapımına izin verilmiştir (bugünkü Kazan'daki Mercânî Camii). Bu tarihten itibaren Kazan'ın pek çok yerinde cuma camileri yükselmeye başlamış, bunların yanlarına genelde okullar ilâve edilmiş, böylece Müslüman mahallelerinin oluşumu da artık resmîyet kazanmıştır. II. Katerina, 1789'da Müslümanların yoğun olduğu Orenburg vilâyetinin Ufa şehrinde bugün de faaliyetine devam eden bir müftülük ve şer'î mahkeme kurulmasına müsaade etmiş ve 1800'de Kazan'da açılan matbaa ile dinî eserler basılmaya başlanmıştır. Bütün bunlar, hukukî statüde büyük bir değişiklik yapmaksızın din adamları vasıtasıyla Müslümanların devletin yanında tutulmak istenmesinden kaynaklanmaktaydı.¹⁹

Yabancı ve baskıcı bir idare olarak algılanan çarlık rejiminin bütün sıkıntılılarına rağmen XIX. yüzyıl boyunca Müslümanlar dinî ve kültürel alanlarda gelişme kaydetmeye ve asrın sonunda İslam âleminin önde gelen aydınlarını yetiştirmeye muvaffak olmuşlardır. 1881'de ilân edilen sıkıyönetim, çarlık rejiminin sonuna kadar (1917) yürürlükte kalmış, yeni basın yasası (1882) sansür ve ağır cezalar getirilmiş ve üniversiteler 1863'te edindikleri özerkliklerini kaybedip devlet kontrolü altına alınmıştır (1884).²⁰

Rusya Müslümanlarının önde gelen temsilcileri 1905-1917 yılları arasında dinî, siyasî ve içtimaî haklar elde etmek üzere kongreler düzenleyip önemli kararlar almışlardır. Çok

¹⁹ Türkoğlu, "Rusya/Ülkede İslamiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, C. 35, ss. 265-266.

²⁰ Türkoğlu, "Rusya/Ülkede İslamiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, C. 35, ss. 265-266.

sayıda yayın organı ve yeni usulde eğitim veren okullar açılmış, özellikle Kırım'da Gaspıralı İsmail tarafından başlatılan usûl-i cedid mektepleri ülkenin her tarafına yayılmıştır. Müslümanların gelişmesinden rahatsızlık duyan hükümet 1911'de bazı okulları ve gazeteleri kapatmış, pek çok aydını Pantürkizm ve Panislamizm suçlamasıyla sürgüne ve hapse göndermiştir.²¹

I. Dünya Savaşı'nın başlaması (Ağustos 1914) büyük bir ihtilâli önlenemez hale getirmişti. 1917 Ekim İhtilâli yalnızca çarlık rejimine son vermekle kalmamış, Fransa'daki 1789 burjuva ihtilâliyle geçerlilik kazanan bütün kavramları sorgulayan ve karşıt tezini ortaya koyan, nihaî hedefi komünizm olan, antiemperyalist ve sosyalist yeni bir dünya düzeni kurmayı hedeflemiştir. Lenin önderliğindeki Bolşeviklerin 1917 Ekim İhtilâli akabinde iktidarı ele geçirmeleriyle çarlık rejimi çökmüştür.²²

4. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Dönemi (1922-1991)

Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği, Rusya İmparatorluğu'nun 1917'deki büyük Ekim Devrimi'yle yıkılmasından sonra aynı topraklar üzerinde kurulan ve 1991'e kadar varlığını koruyan Sovyetler Birliği ya da SSCB olarak da bilinen devlettir.

²¹ Mustafa Tanrıverdi, "Rusyada İhtilal Hareketleri Karşısında P. A. Stolipin'in Politikaları", *100. Yılında Sovyet İhtilali Ve Türk Dünyası*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2018, s. 44.

²² Kemal Beydilli, "Rusya/Tarih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, C. 35, ss. 253-265; İsmail Türkoğlu, "Rusya/Ülkede İslamiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, C. 35, ss. 265-266.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği döneminde izlenen din karşıtı politika sebebiyle İslam'a ve diğer dinlere karşı acımasız bir mücadele yürütülmüştür. Müslümanların dış dünya ile ilgileri tamamen kesilmiş, hac ziyaretleri yanında Müslümanların Orta Asya ve Kafkasya'ya girişi yasaklanmış, hemen hemen hiçbir Sovyet Müslümanına yurt dışına çıkma izni verilmemiştir. Camiler ve Kur'an kursları kapatılmış, okullarda ve okul dışında sistemli bir şekilde dinsizlik propagandası yapılarak Müslümanlara dinleri unutturulmaya çalışılmış, vakıf malları kamulaştırılmış ve şeriat mahkemeleri kaldırılmıştır. Var olma mücadelesi gösteren Müslümanların liderleri tutuklanmış veya sürgüne gönderilmiştir. Bu dönemde idam edilen, hapse atılan ve sürgüne gönderilen Müslümanların sayısı milyonlarla ifade edilmektedir. 20. Yüzyılda Ruslar tarafından gerçekleştirilen ve yaklaşık 40 Milyon insanın ölümüyle sonuçlanan Bolşevik Devrimi, Dünya Tarihine kara bir sayfa olarak kaydedilmiştir. 1917 Bolşevik İhtilâli'nden önce 30.000 civarında olan cami sayısı 1960'lı yıllarda birkaç yüze inmiştir.²³

1990'lı yıllara gelindiğinde devam eden sistemin ihyasından ziyade tasfiyesini düşünen diğer Sovyet cumhuriyetleri birer birer bağımsızlıklarını ilân etmeye başlamışlar. Rusya'da parti yönetimiyle ilgili reformlar yapılmasına ve devlet şeklinin değiştirilmesine karar verilerek 1990'da başkanlık sistemine geçilmiş ve tek aday olan Gorbaçov Sovyet Rusya'nın ilk başkanı seçilmiştir. Boris Yeltsin ve Sovyet cumhuriyetlerinin temsilcileri Sovyetler Birliği'nin sona erdiğini ilân etmişler (31 Aralık 1991), böylece Sovyetler Birliği'nin çökü-

²³ Yunus Ekici, "Bolşevik İhtilâlinin Ortaya Çıkması Ve Sebepleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27/1, 2017, ss. 265-274.

şü kesinlik kazanmıştır. Sovyetler Birliği Devletleri dağılmasından sonra ise her devlet bağımsızlığını ilan etmiştir.²⁴ Yeltsin 31 Aralık 1999'da istifa ederek yerini 2000 yılından itibaren ülke idaresini seçilmiş başkan olarak devralan Wladimir Putin'e bırakmıştır.

Rusya Müslümanları, Putin idaresiyle beraber asırlardır süren baskı ve zulümden kurtularak özgür şekilde dinlerini yaşamaya başlamışlardır. Rusya Federasyonu, bir taraftan İslam Konferansı Teşkilatı'na gözlemci üye olurken diğer taraftan da İslam ülkeleriyle dinî ve kültürel ilişkiler kurmuştur. Bu süreçte hac ziyaretleri serbest bırakılmış, federasyonun hemen her bölgesindeki Müslüman ahali (özellikle Tatarlar) yaşadıkları şehir, kasaba ve köylerde bir mahalledernek meydana getirerek cami ve medrese gibi dinî yapılarını inşa etmiş ve hatta tarikatla olan ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Halen Rusya'da yaşayan Müslümanların sayısının 20 milyon civarında olduğu söylenmektedir. Bunların büyük kısmının Sünnî (Hanefî, Şâfiî), 1 milyonun altında bir kısmının Şii (Ca'ferî) olduğu tahmin edilmektedir.²⁵

5. Genel ve Dini Durum

Ruslar, 1552 yılında Müslümanların sembol şehri olan Kazan'ı teslim alarak Kazan Hanlığı'na son vermişlerdir. Ancak Ruslar, elde ettikleri bu devletin türklükle olan bağlantısını her zaman hatırdta tutmaya çalışmış, Müslümanların her mücadele

²⁴ Türkoğlu, "Rusya/Ülkede İslamiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, C. 35, ss. 265-266.

²⁵ Türkoğlu, "Rusya/Ülkede İslamiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, C. 35, ss. 265-266.

ve faaliyetini panislamist ve pantürkist bir hareketlenme olarak algılamış ve tedirginlikle takip ederek intibah halinde olmuşlar ve uzun yıllar Rusya'da yaşayan Müslümanları asimilasyona tabi tutarak Hristiyanlaştırma faaliyetleri yürütmüşlerdir. Hatta Rusya'da atasözü haline gelmiş olan “Hangi Rus'u kazısın altından Tatar çıkar” ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla Rusların, bu faaliyetler neticesinde Hristiyanlaştırılmış olan tatarları (Kreşin Tatarları)²⁶ hiç unutmamak ve onlara karşı tedbirli olmak için tarihe not düştükleri anlaşılmaktadır.

XVIII. asrın sonlarından XIX. asrın ortalarına kadar İdil-Ural bölgesinden Türkistan'a giden ticaret kervanları birçok öğrenciyi de beraberinde taşımıştır. Buhara ve Semerkant medreselerinde okuyan bu öğrenciler, İdil-Ural boylarında yeni medreselerin açılmasına ve öğrendikleri ilim mirasının aynı yöntemle kendi memleketlerinde yaygınlık kazanmasına öncülük etmişlerdir. Orta Asya ile başlayan bu münasebetleri dolayısı ile Batı ve Rus menşeli fikirlerin Tatar topluluğuna girmeye başlamasına rağmen, Tatar halkı arasında belirleyici rolü yine Müslüman ulemânın fikirleri oluşturmuştur. Çünkü din, onların birliğinin ve geleneklerinin muhafazası için tek müşterek payda olmuş, bu yüzden belli bir süreye kadar tatar medreselerinde genellikle Hanefi fikhı, Arap dili, Kur'an ve Tefsir gibi ilimlere ait eserler okutulmuştur.²⁷

²⁶ Kreşin-Krişon kelimesi, Rusçada özel Hristiyanlaştırmaya tabi tutma anlamındadır. Bizdeki kreş tabiri de asıl itibarıyla Hristiyanlaştırma faaliyeti için kullanılan bu “kreşin” kelimesinden dönüşmüş olabileceği ifade edilmiştir. Bkz. Abdurreşit İbrahim, *Rusya İmparatorluğu'nda Müslümanlar Çoban Yıldızı*, Seyfeddin Erşahin (haz.), Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015, ss. 29-30.

²⁷ Ramil Adıgamov, *Gabdrabim Utizimyani*, Fen Neşriyatı, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan, Kazan 2005, s. 26.

Kazan Türkleri'nden bilim ve siyaset adamı, gazeteci ve yazar Battal Taymas (ö. 1969) ve Ramil Adıgamov gibi araştırmacıların belirttiklerine göre, XVII– XVIII. y.y arasında Tatar halkının millî ve dinî kimliği üzerindeki baskı şiddetlenmiş ve devlet, Hristiyanlaştırma siyasetini güçlendirmiştir. Bunlarla beraber tasavvufî hayat, halk arasına çok erken dönemlerde girdiği için Tatar halkının Hristiyanlaştırma dönemlerinde kimliklerini kaybetmemeleri ve menfi cereyanlara karşı daha mukavemetli olmalarını sağlamıştır. Bunun nedeni olarak, tasavvuf ehlinin genel dinî ilimlerle ve özellikle de fıkıh ilmi ile olan bağının daha kuvvetli olması gösterilmiştir.²⁸ Bütün bu siyasî ve kültürel ortamda İdil-Ural bölgesindeki Müslümanlar, Rusya çarlığı idaresi altında kendilerine ait bir dinî merkez²⁹ ve müftülük kurarak Müslümanları bir çatı altında birleştirmişlerdir. Böylece halk, dinî problemlerine çözüm üretecek resmi ve güvenilir kurumlara sahip olmuştur. Ayrıca bu kurumlarda birçok din âlimi yetişmiş ve bu âlimler o dönemin Müslümanlarının sosyokültürel hayatlarına ışık tutan eserler kaleme almışlardır. Yetişen fıkıh âlimlerinden bazıları: Abdünnasîr Kûrsâvî (ö. 1812), Abdur-

²⁸ Adıgamov, *Gabdrabim Utizimyani*, Fen Neşriyatı, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan, s. 106.

²⁹ Bu konuda Battal Taymas, şu açıklamaları yapmıştır: Çarlık, Tatarların sosyal hayatının canlanmasına doğru ilk adımları atmış ve II. Katerina'nın emriyle 1788 yılında Müslüman Dinîye Nezâretin çalışmaları legal hale gelmiş, cami ve medreselerin açılmasına izin verilmiştir. Çarlığın Tatarların Dinîye Nezâretini kurmasına izin vermesi, Rusların ileride Müslümanları kontrol etmeye yönelik bir çaba olarak anlaşılmıştır. Din ve okuma-yazma hamiliği maskesi altında molla ve muallimleri Rus hükümeti menfaatine, propagandacılar ve siyasî ajanlar gibi kullanmak istemiştir. Abdullah Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s. 98.

rahim b. Usman Otuzimenî (ö. 1834), Şihâbüddin Mercânî (ö. 1889), Gâlimcan Barûdî (ö. 1921), Abdullah Bûbî (ö. 1922), Şemseddin Muhammed Kültesî (ö. 1930), Rızaeddin b. Fahreddin (ö. 1936), Ziyâüddin Kemâlî (ö. 1942), Mûsâ Cârullah Bigiyef (ö. 1949) vb. dir.

Eski Sovyetler döneminde din, insanlık için zararlı bir şey olarak görüldüğü için halka din ile ilgili sadece menfi bilgiler verilmekteydi. Hatta Sovyetler Birliği'ndeki Marksist zihniyetin egemenliği altındaki bölgelerde din, "afyon" olarak nitelendirilmekteydi. Bu dönemde Rusya Müslümanları, Rus Çarlığı'nın topraklarında yaşıyordu. Ancak onlar, bu dönemde elde ettikleri kısmi hürriyetler sayesinde dinî konularda adlarından söz ettirecek âlimler yetiştirmeye muvaffak olmuşlardır. Mesela; Şâri'in gaye ve maksatlarını (makâsıd-ı şer') esas alan, İslam hukuk felsefesini özgün tarzı ile ortaya koyan Endülüslü âlim, fakih Ebu İshak eş-Şâtıbî'nin (ö. 1388) *el-Muvafakat* adlı meşhur eserine mukaddime yazan ve eseri dipnotlarla tahkik ederek Rusya'da neşreden ve onu İslam dünyasına kazandıran kişi Musa Cârullah'tır.³⁰

Rızaeddin b. Fahreddin, İdil-Ural boylarında ve Sibiryâ'da yaşayan Müslümanların dini teşkilatları ve ictimai hallerinin Müslümanların genelinde kabul görülen ve uygulanan fikhî esaslara uygunluğunu gözden geçirerek şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

Dini meselelere dair görüş bildirmek ve beyanda bulunmak, Mısır âliminden, San'a imamından, Bhopal nüvvâbından, Tunus seyyidinden ve İstanbul efendisinden önce bizim kendi âlimlerimizin hakkı-

³⁰ Görmez, *Musa Carullah*, ss. 62-63; Kanlıdere, "Mûsâ Cârullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, C. 31, ss. 214-216.

dır. Cenab-ı Hakk'ın “Sizden hayra davet eden, marûf ile emr ve münker ile nehy eyleyen bir ümmet olsun!”³¹ hitabı Kuzey Türklerine de emir ve fermandır.³²

Rızaeddin b. Fahreddin, “Hayra davet eden” ibaresindeki hayr kelimesinin, din ve dünya maslahatlarının tamamını kapsayan bir manayı tazammun ettiğini nazarı itibara alarak, din ve dünya işlerinde halkı irşad edecek ve Müslümanların muhtaç oldukları hükümleri onlara zamanın şartlarına göre açıklayacak bir heyetin bulunma zarureti dile getirmiştir. Bu hizmetin, başka milletlerden daha çok dini korumaya ziyadesi ile muhtaç olan Rusya Müslümanlarına ait olması gerektiğini düşünmektedir. Hatta o, Rusya'daki imam, müezzin, müftü, kadı, muhtesip, müderris ve dini idareler hakkındaki kanun maddelerinin fukaha tarafından konulmasını beklememek gerektiğini, bu düzenlemelerin Müslümanların kendi dini kongreleri tarafından gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Buna hükümet tarafından da bir mani yokken, müçtehitlerden “rivayet yok” diye bu düzenlemelerin terk edilmemesini ve dinî mansıpların ayakta tutulması icap ettiğini savunmuştur. Rusya'daki dini idarenin (Müftülük Merkezi), bölgedeki Müslümanların velâyet-i âmmelik vazifesini yüklediği için Müslümanların maslahatları konusunda sorumlu olarak vazife icra edecek bir şûra-heyet oluşturmasını önermiştir. Ayrıca şûranın yeni bir mezhep çıkarmadan dini hususlarda koyduğu kanunlara, mesela cuma ve bayram namazı hakkındaki öngördüğü ruhsatlara uyulması ve

³¹ Âl-i İmrân 3/104.

³² Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, Özgü Yayınları, İstanbul 2007, ss. 57-61.

itaat edilmesi gerektiğini, çünkü bu heyetin “ülül emr” olduğunu savunmuştur.³³

5.1. Dinî İdare Merkezi/Müftülük

Müftülük Merkezi (Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi), II. Katerina'nın talebi doğrultusunda 22 Eylül 1788 tarihli senato kararı ile Ufa'da kurulmuştur. Orenburg Müftülüğü diye de anılan ve hükümetin resmi olarak tanıdığı Müslümanlara ait tek kurum olan Müftülük ve bünyesindeki kadılık, 1895 yılı verilerine göre yaklaşık dört milyon kişiyi ilgilendiren bir kurum olmuştur. Müslümanların cinayet gibi adli olaylar dışında kalan bütün davalarının hal ve faslı, yaklaşık dört bin imam ve müderrisin imtihan edilmesi ve tayini gibi işlemler bu kurumlar tarafından icra edilmiştir. Orenburg Müftülüğü'nün kurulmasından itibaren bu tür faaliyetler, 1917 ihtilaline kadar hep bu kurumlar etrafında toplanmıştır.³⁴

Geriye doğru gidildiğinde asr-ı saadetten itibaren tarihi süreç içerisinde tedricen kurumsallaşan kadılık makamı, Osmanlı ile zirveye ulaşan popüler bir meslek olmuştur. İlimiye sınıfına mensup olan kadılık mansıbı ve İslam devletinin geniş ve renkli coğrafyasındaki temsilciliği, dünyayı baştan sona en iyi tanıyan memur tipi ve bu devletin hukukçular sınıfını şahsında temsil eden meslek ve devlet adamlığı olmuştur. Osmanlı idaresinin zafiyet gösterdiği köşelerde dahi kadı mutlaka bulunmuş, imparatorlukta kopan eski eyaletlere kadılar düzenli olarak tayin edilmiştir. Bu yönüyle kadılık Osmanlılarda

³³ Rızaeddin b. Fahreddin, “İslam Mecellesi”, S. 2, Kasım 1924, ss. 45-53; Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, Özgü Yayınları, İstanbul 2007, ss. 57-61.

³⁴ Detaylı bilgi için bkz., Alper Alp, “Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi”, *Akademik Bakış Dergisi*, 2013, 7/13, ss. 117-125.

asırlar boyunca hâkimiyet sembolü olan bir memuriyet olmuştur. Ancak XVII. yüzyıldan sonra bu konuda aksamalara rastlanmıştır, bu aksamalardan nasibini alan yerlerden biri de İdil-Ural bölgesindeki Rusya Müslümanları olmuştur.³⁵

Rusya Müslümanları, Orta Asya ve Anadolu ile gönül bağlarını kaybetmeseler de idarî ve siyasî konjoktür icabı çevreyle bağlantıları koparılarak yalnız bırakılmış hatta şiddetli bir asimilasyona maruz bırakıldıkları için çaresizce bu kurumları kendi imkânlarıyla ayakta tutmak zorunda kalmışlardır. Bu uğurda mücadele verenlerden biri de Rızaeddin b. Fahreddin'dir. O, Rusya'da uzun süre kadılık ve müftülük vazifesini deruhte ettiği esnada yüz yıllarca âtıl kalan müftülük arşivini büyük bir emekle gün yüzüne çıkarmış ve bu kurumların resmi statüsünü, kurumun görevlerini, görev alacakların durumlarını yeniden düzenleyerek bu kuruma yeniden işlerlik kazandırmıştır.³⁶ Ne yazık ki ona ait kadılıkla alakalı günümüze ulaşan şahsî hâtıra, mütalaa ve gözlem gibi malzemeler yok denecek kadar azdır. Rızaeddin b. Fahreddin'in Türkçeye tercüme edilen *Dini ve İctimai Meseleler*³⁷ kitabında kadılık makamına dair bazı detaylara ve onun bazı görüşlerine temas edilmektedir.³⁸

³⁵ Ortaylı, "Kadı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, ss. 69-73.

³⁶ Rızaeddin b. Fahreddin'in 80 sayfadan oluşan *Tanzimat* (Kazan 1898) isimli eseri bu hususa dair çok geniş ve teferruatlı malumat vermektedir. Eserin aslı eski Tatarca olarak yazılmış ancak yer yer bazı sayfaları Rusçaları ile beraber verilerek hazırlanmıştır. Eser, diğer birçok kıymetli eseri gibi tercüme edilmeyi beklemektedir.

³⁷ Rızaeddin b. Fahreddin'in olgunluk dönemi eserlerinden olan bu çalışma, 1914 yılında Orenburg Vakıt matbaasında basılmıştır. Esere Musa Carullah Bigi, *Mülâhaza* ismiyle bir reddiye yazmış ve 1914 yılında Petrograd şehrinde yayınlamıştır. Carullah'ın bu eseri günümüzde Ankara Okulu Yayınları tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

³⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 34-43.

Rızaeddin b. Fahreddin'e göre, II. Katerina'nın bu Müftülük ve kadılığı kurmaktaki asıl gayesi; Müslüman din adamları üzerinde kontrol oluşturmak ve Orta Asya'da yaşayan Müslümanları silahsız olarak itaat altına almaktır. Hatta II. Katerina Müslümanların yoğunlukta olduğu Orenburg vilayetinde 1783 yılında bir camii inşa ettirmiş, Rusya'da ilk defa sembolik de olsa bir camii imamının maaşı devlet hazinesinden ödenmeye başlanmıştır.³⁹ Bununla da yetinmeyen Kraliçe 1787 yılında Rusya'da ilk defa Kur'an-ı Kerim bastırarak ücretsiz olarak dağıttırıştır. Bütün bunlarla beraber Müftülüğün kurulmasının temel gayesi olarak; Türkistan'ın itaat altına alınmak istenmesi, Rus tüccarların bu bölgeye girmelerinin sağlanması, Pugaçev isyanı⁴⁰ (1773-1775) sonrası Müslümanlara karşı daha ılımlı bir politika izleyerek Müslüman ahaliyi kazanma ve II. Katerina'nın İstanbul ile gizli planları gibi siyasi sebepler zikredilmiştir.⁴¹

II. Katerina tarafından 1788'de ilan edilen bir fermanla Müftülüğün nizamnamesi olarak; kadıların, müftü tarafından 3 yıllığına seçileceği ve içişleri bakanlığının onayı ile atacağı ifade edilmiştir. İlk zamanlarda kadıların 6 kişi olarak seçilmesi öngörülmüştür. Hatta 1917 tarihindeki Orenburg Müftülüğü'nün Moskova kongresinde bir kadın olan Muhli-

³⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Âsâr*, C. 2, s. 451.

⁴⁰ Telli Korkmaz, "Rusya'da Osmanlı'nın Yararlanmadığı Bir İsyân Pugaçev İsyanı (1773-1775) ", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara 2018, S. 43, ss. 97-108; Kemal Beydilli, "Rusya-Tarih", İstanbul 2008, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 35, ss. 253-265; İsmail Türkoğlu, "Rusya-Ülkede İslamiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, C. 35, ss. 265-266.

⁴¹ Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, ss. 77-79.

se Bubi⁴² kadı olarak seçilmiştir. İslam tarihinde kadılık mevkiine seçilen ilk hanım kadı olduğu için göreve atanması hayli tartışmalı olmuştur.⁴³ Müftülerin atanması ise, başlangıçta Orenburg Bölge İdaresi'nin yetkisinde iken daha sonra işleri bakanlığına bağlanarak bir süre devlet kontrolüne verilmiştir. 1817 yılına gelindiğinde ise Müftü seçiminin Müslümanlar tarafından yapılmasına karar verilmiştir.⁴⁴

Tesiri çok geniş alana yayılan stratejik bir kurum olarak konumlandırılan ve Müslümanların devletle iletişimi için hayati öneme sahip olan Müftülük makamının görevleri kısaca şöyle belirlenmiştir: 1. Dinî görev alacak kişileri imtihan etmek. 2. İmamların dinî hizmetleri ile alakalı olan cihetlerine nezaret etmek, onları tasdik ve azletmek. 3. Cami inşa etme ve camilere görevli tayin etmek. 4. Metrike (Nüfus kayıt) defterlerini hazırlamak. 5. Nikâh, talak, vasiyet, mülkiyet, veraset ve erkek ile kadın arasındaki sadakatsiz davranışlarla ilgili müracaat merci olmak.⁴⁵

⁴² Muhlise Bubi (ö. 1937): Usûl-i cedidi bütün gayreti ile desteklemiş, 1898'den itibaren meşhur Bubi medresesini idare etmiş ve muallimelik yapmıştır. 1917'de yılında Orenburg Müftülüğü'ne kadı seçilmiştir. Bu anlamda, İslam dünyasının ilk ve tek hanım kadısıdır. Bu görevi yirmi yıl yürüten Muhlise Bubi, aile anlaşmazlıklarının halli ve nikâh kıyma gibi görevlerle beraber ad koyma merasimlerini icra etmiş ve Müslüman adına toplanan paraların hesabını tutmuştur. Abdullah Bubi, *Hakikat Yahut Doğruluk Kur'an'da Nesb*, Ö. Hakan Özalp (haz.), İstanbul 2017, s. 17.

⁴³ Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fabreddin*, s. 180.

⁴⁴ Orenburg Müftülüğünün kanunlarında yapılan değişikliğin detayları için bkz., Musa Carullah Bigi, *Islabat Esasları*, Petrograd 1917, ss. 36-39.

⁴⁵ Mercânî, *Müstefâd'ül-Abbâr fî Abvâl-i Kazan ve Bulgar*, s. 285. Orenburg Müftülüğünün kanunlarında yapılan değişikliklerin tamamının detayları için bkz., Carullah Bigi, *Islabat Esasları*, ss. 36-39.

Dinî idare merkezi olan Müftülük, bütün bu vazifelerle beraber bir taraftan Rusya'da yaşayan Müslüman milletin Rus devleti ve halkı nezdindeki savunucusu ve hâmîsi olmuş, diğer taraftan Müslümanlar arasında meydana gelen ihtilaf- ların halli için bir üst mercii görevi görmüştür. Mesela 1904 tarihinde 16. Doğu Sibirya Taburu'nda görev yapan eski imam Gilman Kutluahmedov, müftülük merkezine yazmış olduğu mektupta Müslüman din adamlarının Rus ordusun- daki durumlarından bahsetmiştir. Ortodoks din adamları, ayrıcalıklı olarak askeri görevlerden muaf tutulurken, Müs- lüman din adamlarının Rus Subaylar tarafından hakaretlere ve alaylara maruz kaldıklarını, askerlik hizmetine alınan on- larca Müslüman din adamının günde bir kere bile namaz kılmasına izin verilmediğini, Müslüman Tatarların büyük bir çoğunluğunun Rusça bilmemesinden dolayı dertlerini anlat- makta zorluk yaşadıklarını, imam ve müezzinlerin askere alınmalarının ardından camilerin ve dinî okulların korumasız kaldığını ve daha önemlisi Çarın tüm bunlardan bihaber ol- duğunu, eğer haberi olsa buna izin vermeyeceğine dair kana- atini yazarak Müftülükten yardım istemişti. Bu ve benzeri şikâyetlerden sonra Müftülük, Müslümanların çeşitli sos- yal çıkarlarının güvence altına alınmasına yönelik Müslüman askerlerin ihtiyaçlarının tam olarak karşılanması için görüş- meler yapmıştır. Askerlerin Cuma namazı kılması, etlerin şe- riat kurallarına göre kesilmiş hayvan eti olması, domuz eti ve içkinin asla Müslüman askerlere verilmemesi, Müslüman as- kerlerin kutsal günlerinde görevden muaf olmaları gibi bazı tedbirleri Rus yetkililerle tartışmışlardır. Nihayet bu iyileş- tirmeler kapsamında askerî imam (molla) sayısını 6'dan 12'ye çıkarmaları için İçişleri Bakanlığı'nın ikna edilmesini bir ba- şarı saymışlardır. 1912 yılında da, ordudaki düzenlemelerle

ilgili değişiklikler yapılarak 22 yaşın üzerindeki Müslüman din adamlarının ve müezzinlerinin askere alınmaması hükmüne bağlanmıştır. Dolayısıyla Müslümanların hükmi şahsiyetini temsil eden Müftülük Kurumu yer yer önemli fonksiyonlar icra etmiştir.

Rızaeddin b. Fahreddin, Orenburg Müftülüğünde 1891-1906 ve 1918-1923 yılları arasında toplam 20 yıl kadılık, 1923-1936 yılları arasında da 13 yıl müftülük olmak üzere toplamda 33 yıl çalışmıştır.⁴⁶ Aynı zamanda bu kurumun Müftü Rızaeddin'in yaşamına, meslek ve kariyerine çok şeyler kattığında şüphe yoktur. Diğer taraftan Müslümanların en netameli ve çetin bir dönemde onları temsil eden, camileri kapanmaktan kurtaran ve gayr-ı müslim bir idare altında zor şartlarda yaşayan Müslümanların dini hayatlarını ayakta tutmayı sağlayan resmi bir kurum olmuştur.

Kurulan dini idare sayesinde Müslümanlar, gündeme gelen bazı meselelerine İslam hukukunun ilke ve gayeleri açısından esaslı ve kalıcı bir çözüm bulmak için Taknîn-Codification⁴⁷ çalışması da yapmışlardır.

İslam ülkelerinin birçoğunda yapılan kanunlaştırma teşebbüsleri gibi Rusya'daki Müslümanlar da Rızaeddin b.

⁴⁶ Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s. 73; Rızaeddin b. Fahreddin, *Âsâr*, C. 1, s. 350.

⁴⁷ Taknîn-kanunlaştırmadan maksat, içtihat ile üretilmiş bulunan fikhî hâkim ve kadıların kolay uygulayabilecekleri pratik kalıplara sokmaktır. Başka bir ifade ile fikhî maddeler veya kaideler haline getirmek ve beşeri kanunlarda olduğu gibi kısımlara ayırmaktır. Böylece hâkimin seçip uygulayacağı görüş konusunda hislerine ve zaaflarına uyma yolunu kapatmak, gerek mahkemelerde gerekse halkın hukuki ilişkilerinde uygulanan hükümlerde tesanüt ve istikrarı sağlamaktır. Bkz. Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009, ss. 5-12.

Fahreddin'in Musa Carullah'a⁴⁸ hazırlattığı mecelle denemesi ile bir taknîn çalışması örneğine şahit olmuşlardır. Çalışmanın o dönemdeki Rusya Müslümanlarının fıkah ve usulî fıkah ilimleri alanındaki birikimini, kabiliyet ve kapasitesini gösteren bir belge niteliğinde olduğunu değerlendirebiliriz. Yapılan bu çalışmanın hedeflerinden birinin de, rejim baskısıyla Hristiyanlaştırılmaya çalışılan Rusya Müslümanlarının birlik ve beraberliğine bu manada katkı sağlama çabaları olduğu söylenebilir.

6. Entelektüel Ortam

Bu başlıkta Rızaeddin b. Fahreddin'in kendisinin faaliyetlerine geçmeden önce yaşadığı zaman ve zemin çerçevesinde İdil-Ural bölgesinde önem atfedilen âlimlerin yapmış oldukları çalışmalara yer verilecektir. Bu vesile ile dönemin fikhî entelektüel birikim içindeki fikir kodlarına işaret etmek ve böylece o bölgede ele alınan hükümlerin çeşitliliğini ve bunların zihni arka planını anlamak mümkün olacaktır.

6.1. Cedidcilik Hareketi, Hedefleri ve Temsilcileri

Modern dönem “İslamî yenileşme” hareketleri genellikle Osmanlı, Mısır ve Hint/Pakistan alt-kıtasındaki oluşumlarla sınırlı bir çerçevede bahse konu yapılır. Bu oluşumlardan büyük ölçüde istifade etmiş olmakla birlikte, “kendine özgü” yanlarıyla da dikkat çeken İdil-Ural bölgesi yenilikçiliği, zaman ve zemini itibari ile farklı pratiklere tanıklık etmiştir. XIX. yüzyıldaki dinî düşüncelerin yeniden gözden geçirilme-

⁴⁸ Bigiyef, fıkah ve fıkah usulü konusunda 28 ayrı eser vermiştir. “Fikhü'l-Kur'an” adlı eseri onun Kur'an fikhını yani doğrudan Kur'an'dan istinbât edilen fikhî hükümleri kritize eden ilk eseridir.

si şeklinde başlayan İdil-Ural Tatar reform hareketi, farklı görüşler olmakla birlikte Dinî İslahçılık dönemi ve Cedidcilik dönemi şeklinde iki kısım olarak ele alınabilir.

Rusya'da Dinî İslahçılık Dönemi, Abdunnasır Kursâvi (ö. 1812) ile başlayıp Şehabettin Mercâni (ö. 1989) sayesinde yaygınlık kazanmış ve 1920'lerin sonuna kadar devam etmiştir. Âlimcan Bârûdi (ö. 1921), Abdurreşit İbrahim (ö. 1944), Rızaeddin b. Fahreddin (ö. 1936), Abdullah Bubi (ö. 1922) ve Musa Carullah (ö. 1949) gibi âlimler, bu akımın temsilcilerinden kabul edilmektedir. Bu âlimler, İslam toplumuna kaybettiği gücü yeniden kazandırma hedefi ile Batı'da görüp takdir ettikleri fikirleri olduğu gibi kabul etmeyip onlara İslam geleneği içinde referans aramışlardır. İslahçıların çoğunda selef dönemini idealize etme eğilimi bulunmaktadır. Bu yüzden İslam âlimlerini “Mütekaddimîn” ve “Müteahhirîn” şeklinde ayırarak; Mütekaddimîn'in yani selef âlimlerinin orijinal fikirli ve hür düşünceli olduğunu, Müteahhirîn âlimlerinin ise taklitçi ve dar fikirli olduklarını savunmuşlar ve İslam dünyasındaki fikrî durgunluğun sebebini onların taklit yoluna sapmalarına bağlamışlardır. İdil-Ural Tatarları, bu düşünceleri ile Selefiyeci akımla benzeşmeler de tasavvufa sempati ile bakmaları ve sûfi geleneğe⁴⁹ bağlı olmaları yönü ile selefîlerden ayrı bir görünüm arzemişlerdir. Tatar Cedid-

⁴⁹ Bkz., Hamit Algar, “Volga-Ural Bölgesinin Son Büyük Nakşibendi Şeyhi: Şeyh Zeynullah Rasuliyev”, Ethem Cebecioglu (çev.), Ankara Üniversitesi, *AİFD* 1997, C. 37, ss. 131-149. Makalenin orijinal başlığı “Shaykh Zaynullab Resulev: The Last Great Naqshbandi Shaykh of the Volga-Ural Region” olup 1992 senesinde Londra'da basılmıştır. bkz., *Sufi Ve Komiser, Rusya'da İslam Tarikatları*, Ankara 1988, ss. 123-124; Muhammed Murad el-Minzilevi, *Zeyl-i Reşabâtu Ayni'l-Hayat*, Mekke 1883, ss.186-189; Hamid Algar, *Nakşibendi Tarikatında Sesli ve Sessiz Zikir*, Londra 1976, ss. 39-46.

ciliğini Vehhabilikten ayıran bir başka husus da onların Vehhabiler gibi her yeniliği bid'at saymayarak yenilik ve modernliğe açık olmalarıdır.⁵⁰ Bu sebeple Rusyadaki Tatarların reform ve ıslah anlayışı, nev-i şahsına münhasır bir görünüm arz etmektedir denilebilir.⁵¹

Islahçıların en çok üzerinde durdukları husus, özellikle medreselerdeki eğitimin ıslah edilmesinin gerekliliğidir. Onların değişim ve dönüşüm maksatlarını ifade için kullanılan cedidizm kavramının kaynağını bu yaklaşım biçimi oluşturmuştur.

Cedidcilik hareketi, XIX. yüzyılın sonuna doğru Rusya Müslümanları arasında özellikle eğitim ve kültür alanında başlayan ıslah, ihya ve yenileşme hareketidir.⁵² Bu hareketin, taklide karşı çıktığı için o zamanki nüfuzlu Buhara uleması tarafından tekfir edilip, minareden atılmak suretiyle öldürülmesi için aleyhine fetva çıkarılan Abdünnâsır Kursâvî ve Abdürrahim Otuz-İmeni (ö. 1835) ile başladığı kabul edilmiştir. Kazan Türkleri'nin önde gelen aydınlarından kelâm bilgini, tarihçi ve arkeolog Mercânî tarih araştırmalarıyla, Kadı ibn Fahreddin dinî hikâyeleriyle, Hüseyin Feyizhan ve

⁵⁰ Abdulaziz Artıç, Kazan'da Cedidcilik Hareketi ve Kursavî (XIX. Yüzyıl Başları), *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, S. 6, s. 104.

⁵¹ Ebu Bekir Sifil'in ifadesi ile bu hareketi diğerlerinden ayıran belki de en önemli özellik, baskın "eklektik" (seçmeci ve kaynaştırıcı) tavrıdır. İbn Teymiye ile İbn Arabî'nin, İbn Sina ile İmam-ı Rabbânî ve Şah Veliyyullah'ın bulunduğu belki de tek vadi burasıdır". Ebu Bekir Sifil, "İdil-Ural Ceditçiliği", *Milli Gazete*, 13 Eylül 2003; Kanlıdere, "Cedidcilik ve Dini Islahçılık", *İsmail Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları: Bildiriler*, Ankara 2003, ss. 92-96.

⁵² Taha Akyol, "Cedidcilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, C. 7, s. 211.

Abdülkayyûm Nasîrî dil alanındaki çalışmalarıyla, Mûsâ Cârullah da ilâhiyat sahasındaki eserleriyle Cedîdcilik hareketine önemli katkılarda bulunmak sureti ile bu hareketi belli bir olgunluğa ulaştırmışlardır.⁵³

“Usûl-i Cedîd” (yeni metod), eğitimde yenileşme veya diğer bir tabirle, “maârif reformu” ile ilgili bir kavramdır. Rusya'daki bu eğitim hareketi, İsmail Gaspıralı (ö. 1914) ile somutlaşmış ve prensipler halinde şöyle maddeleşmiştir: İlkokul eğitiminin medreseden ayrılması, öğretmenlere sadaka değil maaş verilmesi, sanat okullarının açılması, ana dilin korunması, hayır cemiyetleri ve vakıflar kurulması, mektep ve medreselerde usul-i cedîd metodu ile ders verilmesi, Rusya'da yaşayan Müslümanların Rusça ve Avrupa dillerini öğrenmeleri, kadınların sosyal hayatta yer almaları ve matbuatın yaygınlaştırılması.⁵⁴

Rızaeddin b. Fahreddin, Alimcan Bârûdî, Gılman Ahund (ö. 1904) ve Fatih Kerîmî (ö. 1937) gibi aydınlar da ömrü boyunca bu prensipleri uygulamak için mücadele verenlerdendir. Bu metot daha sonra bütün Rusya Türkleri arasında tabanda herkesin inandığı millî kimlikli ve karakterli olarak çağdaşlaşma idealinin bir aracı haline gelmiştir.⁵⁵ 1905-1907 yılları arasında Kazan ve Orenburg gibi şehirlerde Müslüman okullarının %90'ı yeni sisteme (usul-i cedîd) geçmiştir.⁵⁶

⁵³ Taha Akyol, “Cedîdcilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, C. 7, s. 212; İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002, s. 33.

⁵⁴ Abdurresit İbrahim, *Rusya İmparatorluğu'nda Müslümanlar Çoban Yıldızı*, Seyfeddin Erşahin (haz.), Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015, ss. 65-66.

⁵⁵ Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, ss. 120-125.

⁵⁶ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara 1999, s. 55.

1905 yılına kadar ilkokulları ıslah meselesinden ibaret olan Cedidcilik, bu tarihten sonra sosyal ve kültürel hayatta da yenilik hedefleyen bir hareket olmuştur. Neticede din, dil, kültür ve ideal birliğinden dolayı Rusya Müslümanları arasında süratli bir yayılma göstererek 1910 yılına doğru Rusya'daki Müslümanların açtığı usûl-i cedîd mekteplerinin sayısı beş bine kadar ulaşmıştır.⁵⁷ Islah edilmiş medreselerden Kazan'da Âlimcan Bârûdi idaresindeki "Muhammediye", Orenburg'daki Hüseyinoğullularının malî yardımıyla yaşayan "Hüseyniye", Ufa şehrindeki "Osmaniye" ve "Âliye" gibileri bu kabil mekteplerin en ünlülerindendir.

Netice olarak Cedidcilik, yukarıda sayılan İslamî temalar etrafındaki tartışma ve kutuplaşmalarla başlayan, Tatar halkı ve İdil-Volga coğrafyasına özgü koşullarda gelişen ve zamana göre değişkenlik gösteren halk tabanlı⁵⁸ bir tecdit ve ıslah hareketi olmuş,⁵⁹ bu hareket, 1917 ihtilali ile birlikte son bulmuştur.⁶⁰

⁵⁷ Abdullah Battal, Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (TKAE), Ankara 1988, s. 166.

⁵⁸ Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s. 108.

⁵⁹ İsmail Gaspıralı, *Molla Abbas'ın Avrupa Maceraları*, Ercüment Dursun ve Ercan Sakarya (çev.), Da Yayınları, İstanbul 2002. s. 17; Akdes Nimet Kurat, *18. Yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1970, s. 414.

⁶⁰ Detay bilgi için: Zeynullah Rasûlî, Troytsk Uleması ve Usûl-i Cedide, Orenburg 1911, Vakıt Matbaası; Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin Uyanış Devri", *DTCF Dergisi*, S. 24, Ankara 1966, ss. 95-194; Devlet, "İdil-Ural Müslümanlarının Eğitim Savaşı: Cedidcilik Hareketi", *Tarih ve Medeniyet*, 1995, S. 15, ss. 44-48; Kanlıdere, "Kazan Tatarları Arasında Tecdit ve Cedit Hareketi (1809-1917)", *Türkiye Günlüğü*, 1997, ss. 89-96; İbrahim Maraş, "Tatar Cedidciliği ve Bugünkü İdil-Ural Bölgesine Bir Bakış", *Yeni Türkiye*, S. 16, ss. 1454-1456; Kanlıdere, "Islah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, C. 19, ss. 163-164; İsmail

6.2. Rızaeddin b. Fahreddin'in Diyalogda Olduğu Cedîdci Simalar

Kazan Türkleri'nden bilim ve siyasetçi, gazeteci, yazar Abdullah Battal Taymas, 19. yüzyılın sonlarında bilim, fikir ve edebiyat alanında çığır açan önemli kişiler grubunda Şehâbettin Mercânî, Kayyum Nâsırî ve Rızaeddin b. Fahreddin'in isimlerini saymıştır.⁶¹ Araştırmacı Azade-Ayşe Rorlich ise şöyle demektedir;

Tatar âlimlerinden Ebu Nasr Kursavî, Şehabettin Mercânî, Rızaeddin b. Fahreddin ve Musa Carullah Bigiyef ilahiyat ve din felsefesi konularında önemli katkılar sağlamış, İslam dinini bid'atlerden arındırma gayesi ile eski saf durumuna getirmeye çalışmışlardır. Onların gayretleri sayesinde bölgedeki Tatar ve Başkurtların mezhep bakımından birbirlerine yaklaşımları mümkün hale gelmiştir.⁶²

İsmail Gaspıralı (ö. 1914) ise medreselerde ve Avrupa'da gördüğü eğitimin ardından 1883'te Kırım'da kurduğu Tercüman gazetesi ile "dilde, fikirde ve işte birlik" şiarını işlemiş ve bu dönemde Abdürreşid İbrahim (ö. 1944), Abdullah Bubi (ö. 1922), Rızaeddin b. Fahreddin (ö. 1936) ve Musa Carullah Bigiyef (ö. 1949) gibi birçok İslam cedîdçisi lider şahsiyetle yakın işbirliğinde bulunmuştur.⁶³

Rızaeddin b. Fahreddin'in muasırı olan aydınlardan dinî ilimlerde öne çıkmış cedîdci temsilcilerden bazıları şunlardır.

Türkoğlu, "Ceditçiler Hangi Zeminde Duruyor? ", *Tarih ve Medeniyet*, 1999, S. 58, ss. 70-74.

⁶¹ Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızâeddin Fahreddinoğlu*, s. 7.

⁶² Azade-Ayşe Rorlich, *Komünist İdaresinde Volga-Ural Müslümanları*, Ahmet E. Uysal (çev.), ODTÜ, Ankara 1984, s. 8.

⁶³ İsmail Gaspıralı, *Molla Abbas'ın Avrupa Maceraları*, Ercüment Dursun ve Ercan Sakarya (çev.), Da Yayınları, İstanbul 2002. s. 17.

6.2.1. Şehâbettin Mercânî (ö. 1889)

1818'de Kazan yakınındaki Yabancı köyünde doğmuştur. 1838'de dinî ilimlerde ilerlemek amacıyla Mâverâünnehir'e yani Buhara ve Semerkant'a gitmiş ve orada (1843-1845) Kadı Ebu Saîd'in zengin kitaplığından yararlanmıştır. Burada on yılı aşkın medrese eğitiminden sonra 1849'da memleketine dönmüştür.⁶⁴

Mercânî, Müslümanlığın geri kalmışlığının esasını dinin yanlış yorumlanmasına ve ameldeki dört mezhebin imamı gibi özgün fikirli âlimlerin içtihatlarının sonrakiler tarafından dondurularak hür düşünceye engel olunmasına ve işlevselliğini yitirmiş kalıplar haline dönüştürülmesine bağlamış, ilmî geriliği aşmanın en önemli dinamiğini medrese öğretiminin ıslahında görmüştür. Buhara usulünü eleştiren kitaplarının ortaya çıkmasından sonra özellikle ilim tahsil etmek isteyen gençleri artık Buhara yerine İstanbul ve Mısır'a yönlendirdiğini söylemiştir. Kelamcıların, İslamiyet'in saf akîdesini spekülâtif Grek düşüncesiyle bulandırdığını, Müslümanların terakkisi için Selef'in dinamizminin ve akîdevî saflığının yakalanması gerektiğini savunmuştur.

Mercânî, önerdiği programı bazı temeller üzerine oturtmuştur. Bunlar, İslam dünyasındaki yeni meseleler karşısında taklit yerine fikir yürütülebilmesi, eski yararsız kitapların tedrisattan çıkarılması, medrese programına Kur'an, hadis ve İslam tarihi derslerinin konulması gibi hususlardır. Ayrıca onun özellikle vurguladığı temel hususlar matematik, tarih, coğrafya gibi bilimlerin ve Rus dilinin okutulması, öğrencilerin İslam'ın köklerine dönülerek taassuptan uzak, asr-ı saâdet

⁶⁴ Ahmet Kanlıdere, "Mercânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, C. 29, ss. 169-172.

esalarına göre yetiştirilmesi, dinin hurafelerden, yabancı unsurlardan ve taassuptan temizlenmesidir.

Mercânî'nin asıl önemi, ıslahatçılıkla modernizm arasındaki geçiş noktasında durmasından gelmektedir. Onun gibi saygın bir din âliminin İslamiyet ile modernliği uzlaştıran yeni yorumları 1870'lerden itibaren modernlikle daha fazla yüz yüze gelen, fakat dine de bağlı kalmaya çalışan Rusya Müslümanları'nın hayat tarzına uygun düşüyordu. Mesela Mercânî, kamerî aybaşlarının ve dinî bayramların astronomik ölçümlere göre belirlenmesi gerektiğini savunmuş, 1874'te bazı imamlara ramazanın başlangıç tarihini yazılı olarak bildirince bid'atçılıkla suçlanmıştı.⁶⁵ Açtığı medresenin⁶⁶ kapısına "Benim mezhebim, akli ilimlerde hüccet ve burhan, nakli ilimlerde ise Sünnet ve Kur'an'dır"⁶⁷ diye yazan Mercânî'nin düşünce tarzının esasını, İslamî tecdidin temelini ilk dönem İslamî'nin saflığına geri dönerek elde edileceğine dair taşıdığı inanç oluşturur.⁶⁸

Mercânî'nin, çoğunu Arapça olarak kaleme aldığı yirmi civarında⁶⁹ eseri olduğu bilinmektedir.⁷⁰ Yazdığı eserler-

⁶⁵ Kanlıdere, "Mercânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, ss. 169-172.

⁶⁶ Ş. Mercânî'nin kurduğu medresenin düzeni, tatbik ettiği programı ve okuttuğu dersler ile ilgili detaylı bilgi için bkz., İhsan Çolak, *Modern Çağın Şafağında Bir İslam Âlimi Şahabeddin Mercânî*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2014, ss. 99-110.

⁶⁷ Mehmet Görmez, *Musa Carullah Bigiyef*, Ankara 1994, s. x.

⁶⁸ Rorlich, *Volga Tatarları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 116; Mehmet Köse, "Şihâbüddin el-Mercânî'nin İtikâdi Görüşleri" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, 2009.

⁶⁹ Mercânî'nin bir İstanbul ziyaretinde zamanın gazeteleri kendisi hakkında "Efendi mumainileyh şayeste ihtiram bir zatı aliyü'l kadr olup, sarf, nahiv, mantık, kelim, meani, fıkıh, tehzib-i ahlak ve tarih-i İslam'a dair otuz kadar arabî şerh ve bazı makamat-ı aliyeye nüshalar

den *Vefiyyetu'l-eslâf ve Tabiyyetu'l-ablâf* (Arapça, 7 cilt) ve *Müstefâd'ül-Abbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar* (Tatarca, 2 cilt, 1885, 1900) gibi hacimli olanları da vardır. Özellikle fıkha dair yazmış olduğu *Nâzûretü'l-Hak fî Farziyyeti'l-İşâ ve in lem Yegibi's-Şafak*, *Hakku'l-Ma'rife ve Hüsnü'l-İdrâk Bimâ Yelzemü fî Vücûbi'l-Fıtr ve'l-İmsâk ve Kitâb fî Menâsiki'l-Hac*, *Hizâmetü'l-Havâşi li-İzâhati'l-Gavâşi*, *el-Berku'l-Vamid fi'r-Red 'Ale'l-Baid el-Müsemmâ bi'n-Nakid*, *Tezkiretül-Münib bi-Ademi Tezkiyeti Ehli's-Salib* gibi eserleri, yaşadığı dönemde gündeme gelen meseleleri göstermesi açısından önemli ipuçları barındırmaktadır.

6.2.2. Alimcan Bârûdî (ö. 1921)

Rusya Müslümanlarına müftülük yapmış eğitimci, gazeteci ve aynı zamanda Nakşî şeyhi olan Alimcan Bârûdî, 1857 yılında Kazan vilâyetinin Bârûdiye yöresinde doğmuş, yüksek tahsilini yedi yıl kaldığı Buhara'da yapmıştır. 1882 yılında Kazan'a dönmüş, Buhara'da yaşadığı yıllarda eğitim sistemindeki aksaklıkları, yanlışlıkları zaman zaman tenkit etmiş ve ıslâh-ı medârisin lüzumundan bahsetmiştir.⁷¹

Bârûdî, Rusya Müslümanlarının eğitim ve kültür seviyelerinin yükseltilmesi çalışmalarında başarı kazanmış olan

takdim ettikleri istihbar edildi." denmiştir. Çolak, *Modern Çağın Şafağında Bir İslam Âlimi Şababeddin Mercâni*, s. 135.

⁷⁰ Mercâni'nin eserlerinin tam listesi için bkz., Rızaeddin b. Fahreddin, *Âsâr*, C. 3, vr. 127(a); M. H. Yusupov, *Şigabüddin Merdâni Kak İstori*, Tatknigo-izdatistva, Kazan 1981; Çolak, *Modern Çağın Şafağında Bir İslam Âlimi Şababeddin Mercâni*; Rızaeddin b. Fahreddin, *Muhterem Üstaz Hem Olı Galim Mercâni Hazretleri*, İman Neşriyatı, Kazan 2001, I-II.

⁷¹ Devlet, "Âlimcan Barûdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, ss. 463-464.

Gaspıralı İsmâil Bey'in başlattığı yeni metotları (usûl-i cedîd) benimsemiştir. Bu doğrultuda ilkokul medreseden ayrılmış, elifba öğretimi heceleme yoluyla değil de “Usûl-i Savtiyye” denilen yeni bir metotla yapılmış; okumanın yanında yazı da öğretilmiştir. Kızlar için de ilkokullar açılması, erkeklere öğretilen bilgilerin onlara da öğretilmesi istenmiştir. Medresede tefsir, hadis, fıkıh ve Arapça'nın yanı sıra müspet ilimlere de (tabiiyyat, riyaziyyat, tarih, coğrafya) yer verilmiş, ayrıca millet dili olan Türkçe ile devlet dili olan Rusça da programa alınmıştır.⁷²

Alimcan Bârûdî'nin, Kazan Türkleri'nin ve Rusya Müslümanları'nın uyanış hareketlerinde büyük payı olmuştur. 1901 yılında kendisinin açtığı üç katlı Medrese-i Muhammediye, İdil-Ural bölgesinin en ileri eğitici kadrosuyla her bakımdan en iyi eğitim kuruluşu olarak kabul edilmiştir.⁷³ İbtidâîye, rüşdiye, idâdiye ve âliye kısmı olmak üzere eğitimin her kademesine sahip olan bu müessesede idarecilik ve hocalık yapmıştır. Âlimcan Barudî, Rusya'da 1917 ihtilâlinde sonra ortaya çıkan geçici hürriyet havasından faydalanmak isteyen Müslüman Türk unsurların 1-11 Mayıs arasında Moskova'da tertip ettikleri Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı (Nedve) sonrası “Rusya Müslümanları Müftüsü” seçilmiştir. Daha sonraki yıllarda (1921) Rızaeddin b. Fahreddin Müftülüğü kendisinden devralacaktır. Onun ilk etapta gündeme taşıdığı ve sert münakaşalara sebep olan husus, kadın hakları konusunda Mûsâ Cârullah ile birlikte kadınların hayatın her safhasında erkeklerle eşit haklara sahip olduğunu savunmalarıdır. Ancak bu görüşü, tatbikatının şeriata uygun

⁷² A.Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Âlimcan Bârudî*, İstanbul 1958, ss. 7-35.

⁷³ Heyet, *İslam, Bilişme Sözlük*, Tataristan Kit. Neşr, 1993, ss. 96-97.

olmadığını ileri süren büyük ekseriyetin şiddetli muhalefeti sebebiyle bir tavsiye mahiyetinde kalmıştır. Âlimcan Bârûdî, “usûl-i cedid” hareketinin eğitime uygulanarak yenilikçi fikirlerin Rusya Müslümanları arasında yayılmasında ve bu metodla Müslümanların fikrî ve kültürel seviyelerinin yükseltilmesinde tasavvufî kişiliği ile de mühim tesirler icra etmiştir.⁷⁴ Onun bir başka özelliği de A. Battal Taymas ve Türkolok Z. Velidi Togan (ö. 1970) gibi ilim adamlarının da faydalandığı çok zengin ve kıymetli yazmalara sahip özel bir kütüphane kurmuş olmasıdır. Barudî'nin yazdığı eserlerden bazı müellif nüshaları Kazan Devlet Üniversitesi Lobaçevskiy İlmî Kütüphanesinde nadir eserler bölümünde halen saklanmaktadır.⁷⁵

6.2.3. Musa Carullah Bigiyef (ö. 1949)

1875'de Don nehri kıyısındaki Novoçerkassk'da doğup Kazan'a bağlı Rostov'da büyüyen Musa Carullah, hayatı ve marjinal fikirleriyle Rusya ve diğer ülkelerdeki Müslümanlar arasında ses getirmiş bir isimdir. 1888'de 13 yaşında medreseye başlayan Carullah, 3 sene okuduktan sonra tedrisatı beğenmeyerek Maverâünnehr'e gitmiştir. Adeta kabına sığmayan Carullah, ilim elde etmek için önce İstanbul'a sonra Mısır ve Hicaz bölgelerine giderek ilim meclislerini takip etmiş, 1904 senesinde bu çalkantılı ve düzensiz tahsil hayatının ardından 29 yaşında Rusya'ya dönmüştür. Bu seyahatleri sı-

⁷⁴ Bkz., Hamit Algar, “Volga-Ural Bölgesinin Son Büyük Nakşibendi Şeyhi: Şeyh Zeynullah Rasuliyev”, Ethem Cebecioglu (çev.), Ankara Üniversitesi, *AİFD*, 1997, C. 37, s. 145.

⁷⁵ İbrahim Maraş, “İdil-Ural Türklerinde Cedidçilik Hareketi 1850-1917” (Doktora tezi), Ankara Üniversitesi 2000, s. 57; Devlet, “Âlimcan Barûdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, ss. 463-464.

rasında Rusçadan başka iyi derecede Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Fikirlerinin temel kaynaklarından sayılan *el-Lüzûmiyyât* isimli eserindeki ifadesine göre; “İslam dünyası ilmen bitiktir. Bütün medrese ve mektepler çağın gerisindedir. Ders kitaplarının hepsi kaldırılmalı, yenileri yazılmalıdır.”⁷⁶ Tahsil hayatındaki edindiği kanaat budur. Parlak zekâsı, merakı ve cerbezeli aklı ile geçmiş ulemayı ve kitaplarını cüretkâr bir dil kullanarak karalaması dikkat çekmiştir. Carullah’ın eserlerine ve ele aldığı mevzulara bakıldığında çalışma sahasını ve reform mefkûresini bu istikamette seçtiği görülür. Yani fıkıh⁷⁷ (İslam hukuku) ve kelam⁷⁸ (İslam felsefi) onun fikir serdettiği ana sahalardır.⁷⁹

Carullah daha sonraları ilahi rahmetin umûmîliği fikrini⁸⁰ ortaya atarak türlü deliller ile gerekçelendirdiği bu fikrini *Rahmet-i İlahiye Burhanları* ismi ile kitaplaştırmıştır. Yayın-

⁷⁶ Musa Carullah Bigiyef, *el-Lüzûmiyyât*, Şaraf Matbaası, Kazan 1907, ss. 2-3.

⁷⁷ Carullah’ın fikhî görüşleri için bkz., Remzi Kurtdele, “Musa Carullah Bigiyef ve İslam Hukuku İle İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi” (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, 2011.

⁷⁸ Carullah’ın kelamî görüşleri için bkz., Abdilaziz Kalberdiev, “Musa Carullah Bigiyef’in Kelamî Görüşleri” (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, 2004; Akif Savaş, “Kelam’ın Yenileşme Sürecinde Musa Carullah Bigiyef” (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010.

⁷⁹ Kanlıdere, “Musa Carullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, ss. 214-216.

⁸⁰ Musa Carullah’ın İlahî rahmetin genişliği düşüncesini kısa bir şekilde Mehmet Görmez yüksek lisans tezinde ve daha kapsamlı olarak İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme* kitabında incelemektedir. Rifat Suyargulov, “Musa Carullah’ın İlahî Rahmetin Genişliği Hakkındaki Düşüncesinin Değerlendirilmesi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2017, 20/52, s. 206.

landıktan dört beş sene sonra eseri gördüğünü söyleyen⁸¹ Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi (ö. 1954), *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, *Musa Carullah Bigiyefe Reddiye* adıyla usul-ü fıkah ve mantık kaidelerini gayet güzel bir surette mezcederek yazdığı ilmî bir reddiye ile itirazlara son noktayı koymuştur. Mustafa Sabri Efendi, açık âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîfler varken onları görmeyip şaz/marjinal görüşlere dayanarak bu itikadı savunmanın bid'at olduğunu ve insanı küfre götüren bir itikat olduğunu izah etmiştir. Mustafa Sabri Efendi, Carullah'a İslam tarihinde tartışması olmuş bitmiş, gerek kelam gerekse tasavvuf âlimlerinin söz birliği ettiği bir meseleyi, ilim dışı bir suretle sorgulamasındaki maksadını sormuş ve Carullah'ın "İlahi rahmetin umumiliği" görüşünün temel maksadının aslında bütün dinlerin birleşebileceği görüşüne zemin hazırlamak olduğunu değerlendirmiştir.⁸²

1925'ten sonra Rus idaresinin Müslümanlara uyguladığı baskı siyasetinin dozu artmış ve Müslümanların manevi çöküşü bütün hızıyla devam etmiştir. Hatta gazetelerde Carullah gibi kendini dinî ıslahçı, cedîdci, reformist, ilerici vasıflandıranların da devrinin geçtiği yazılmıştır. Artık ibadet eden kalmamıştır ki bunun keyfiyetinin ne suretle olması gerektiğinin bir kıymeti olsun. Bu dini yaşayan kalmadığı için reformcuların batı tekniği ve usulü ile dini birleştirme, reforme etme çabaları da beyhude kalmıştır. Sovyet idaresinin, onun Batılı metotlarla incelediği Kur'an-ı Kerim ile sosyalizmi bağdaştıran reformist fikirlerine dahi tahammülü

⁸¹ Mustafa Sabri, *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, *Musa Carullah Bigiyefe Reddiye*, Bedir Yayınları, İstanbul 1998, s. 7.

⁸² Bahadır Bilge, "Bir Reformist Portresi Musa Carullah", *Kelambâz Dergisi*, Ağustos 2017.

kalmamış ve Musa Carullah, rejim düşmanı olarak görülme-ye başlanmıştır. Carullah, burada bir şey yapmayacağına kâni olunca 1930 senesinde Finlandiya'ya gitmiştir. Ardından Şii-lik üzerine araştırmalar yapmak için İran'ın bazı şehirlerini dolaşmış, merasimlerine katılarak onların dünyasını izlemiş ve Tahran'da Şii uzmanlarla görüşmüş, bu araştırmalarının ürünü olarak Arapça kaleme aldığı *el-Veşia fi Nakdi Akâidi's-Şia*⁸³ isimli eseri Şii âleminde büyük yankı uyandırmıştır. Daha sonra Mısır'da muhtelif araştırmalar yaptığı sırada Amerikalı oryantalist Arthur Jeffery ile ahabap olmuştur. Arthur Jeffery, kendi ifadesiyle Musa Carullah'tan bir Hristiyan'ın tek başına öğrenemeyeceği bilgiler edindiğini itiraf etmiştir.⁸⁴ Carullah, Mısır'dan Hindistan'ın Bombay şehrine giderek buradaki Brahmanlardan dersler almış, Hint felsefesiyle meşgul olmuş ve bir miktar Sanskritçe öğrenmiştir. Ardından Japonya'ya geçen Carullahı, orada cedidci arkadaşları Japonya Tatar cemaatinin lideri Abdürreşid İbrahim (ö. 1944) misafir etmiştir. Carullah, burada Kur'an-ı Kerim'i Japonca'ya tercüme eden ve Kur'an'ın semantiği üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Japon şarkiyatçısı Toshihiko Izutsu (ö. 1993) ile bazı çalışmalar yapmış ve Izutsu'ya Sibeveyh'in *el-Kitâb*'i ile Müslim'in *el-Câmi 'u's-Sahib*'ini okutmuştur.⁸⁵ Kaçak bir hayat sürdüğü için kitapları dışında pek bir şeyi

⁸³ Arapça olan bu eser, 1984 yılında Mektebetü'l Külliyyati'l Ezheriyye yayınları tarafından Kahire'de basılmıştır.

⁸⁴ Rıza Kurtuluş, "Jeffery Arthur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. 23, ss. 578-579.

⁸⁵ İbrahim Kalın, "Izutsu Toshihiko", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. 23, ss. 552-553.

yoktur. Tespit edilen basılmış eserleri elli civarındadır. 120'ye kadar çıkarılanlar da vardır.⁸⁶ Başmüftü Rızaeddin b. Fahreddin'in isteği üzerine Rusya Müslümanları için *Mecelle-i Ahkâm-ı Şeriyeye*'nin hazırlanması görevini üstlenmiştir. 201 maddelik fikhî kurallardan oluşan *Kavaid-i Fıkhiyye* isimli eseri, bu mecellenin bir ön hazırlık çalışması olmuştur.⁸⁷ 1949 yılında Kahire'de vefat eden Carullah, Rusyalı âlimlerden hakkında en fazla çalışma yapılan kişidir. Türkiye'ye bağışladığı 500 ciltlik kütüphanesi, bir takım not defterleriyle birlikte Mısır'dan Ankara Milli Kütüphanesine gönderilmiştir.⁸⁸

Rızaeddin b. Fahreddin'in muasırı olan aydınlardan eğitimde (marifetçiler) öne çıkan cedîdci temsilcilerden bazıları da şunlardır.

6.2.4. Kayyûm Nâsırî (ö. 1902)

Tatar Türkleri'nden yazar, muallim ve dil âlimi olan Kayyûm Nâsırî, 1825 yılında Kazan yakınlarındaki Yukarı Şırdan köyünde doğmuştur. Dedeleri ve babası bölgenin tanınmış âlimlerinden olan Nâsırî, Kazan'da 1855 yılına kadar dinî eğitim görmüş; Arapça, Farsça, Rusça öğrenmiş ve gizlice öğrendiği Rusça sayesinde batı ilimlerine ulaşma imkânı

⁸⁶ Hamdi Mert, "Musa Carullah Bigiyef-Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri-", Ahmet Yesevî Üniversitesi, 1999, S. 8, ss. 125-141.

⁸⁷ Seyfeddin Erşahin, "Rusya Türklerinin Mecelle Hazırlama Girişimleri", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Sempozyumu*, Ankara, 1997, s. 365.

⁸⁸ Osman Keskiöglü, "Musa Carullah", İlahiyat Fakültesi Mecmuası, S. 12, 1964, ss. 63-73; Kanlıdere, "Musa Carullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, C. 31, ss. 214-216; Görmez, "Musa Carullah Bigi Hayatı Fikirleri ve Eserleri"(Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, 1989.

bulmuştur.⁸⁹ 1860'lı yıllardan itibaren yayıncılıkla ilgilenmeye başlayan Nâsîrî, yazdığı risâlelerinin büyük bir kısmını çeşitli eserlerden toplayarak kaleme almıştır. Özellikle tabiat, anatomi, tarih, coğrafya, fizyoloji, sağlık ve açıcılık gibi çok farklı mevzularda eserler yazarak halkının her türlü alandan haberdar olması için çalışmıştır.⁹⁰

Nâsîrî'nin belirgin en önemli yönlerinden biri dil konusundaki görüş ve faaliyetleri ile yaptığı katkılardır. Nâsîrî, eskiden beri İdil-Ural bölgesinde süregelen Osmanlı ve Çağatay Türkçesi karışımı bir Tatar Türkçesi yerine müstakil, saf Tatarca'yı ön plana çıkarmaya çalışmış ancak bu hususta yalnız kalmıştır. 1871'de İdil-Ural bölgesinde ilk defa takvim (Salnâme-Kalendar) geleneğini başlatan Nâsîrî, bunu 1897 yılına kadar sürdürmüştür. Nâsîrî, çıkardığı takvimlerde genel takvim bilgilerinden başka tarih, coğrafya, halk edebiyatı gibi konularda da makaleler yazmıştır. Ayrıca Nâsîrî, Türk-Tatar toplumu arasında ilk defa matematik, fizik, geometri, botanik, coğrafya, tarih, anatomi ve sağlık bilgisi ders kitapları kaleme almış⁹¹ ve bu ilim dallarında yeni Tatarca terimler geliştirmeye çalışmıştır. Dille ilgili makaleleri Rus Coğrafya Cemiyeti Dergisinde yayınlanmış, 2 Kasım 1885 tarihinde Kazan Üniversitesi Arkeoloji-Tarih ve Etnografya Cemiyete-

⁸⁹ Chaltal Lemerciel-Quesquejay, "Abdülkayyum el-Nasîrî", (19. Yüzyılda Bir Tatar İslahatçı), Deniz Bozer (çev.), Ankara 1984, s. 4.

⁹⁰ Nâsîrî'nin eserleri hakkında bk. Saadet Çağatay, "Abd-ül-Kayyum Nasîrî", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1952, 10/3-4, ss. 148-149; Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin Medenî Uyanış Devri", *DTCF Dergisi*, Ankara 1966, 24/3-4, s. 109.

⁹¹ Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristan'ı*, Mehmet Emircan (çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 53; Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara 1999, s. 15.

ti'ne aslı üye seçilmiştir.⁹² Nasırı, Tatar kültürüne yaptığı katkılardan dolayı “Tatarların Lomomonov”⁹³ veya “Tatar Ansiklopedisti”⁹⁴ diye anılmıştır.

Tatar yenilikçilik (cedîdcilik) düşüncesinin en önemli temsilcilerinden olan Nâsırî, Tatarların cahilliğinden ve eğitime önem vermemelerinden şikâyetçi olmuş, özellikle yazdığı ders kitapları, tâlim ve terbiye konusundaki görüşleriyle döneminde Gaspıralı İsmâil ile başlayan eğitimde yenileşme hareketini takviye etmiştir. Nâsırî, eğitimin beden ve ruh terbiyesini amaçlayarak yapılmasını, dinî ve dünyevî ilimlerin birlikte verilmesinin gerekliliğini savunmuştur. Yine bu dönemde yaptığı Tatarca'nın sarf ve nahvine dair çalışmaları her zaman önemini korumuş ve kendisi Tatar edebiyatına hizmet eden ilk kişi olarak yadedilmiştir. Nâsırî, *Kâbusnâme* isimli eserinde belirttiğine göre Rusya'nın özellikle kuzey

⁹² Kazan Tatar ulemâsından Şehâbeddin Mercânî de aynı cemiyette üye olarak yer almıştır. Dil ilimlerinin, İslamî ilimlerin, İslam tarihinin ve kültürünün farklı sahalarında yazdıkları eserlerle Rusya Müslümanları arasında büyük saygınlığı olan bu iki Tatar âlimi eğitimci vasıfları ile de ön plana çıkmışlardır. [Kayyûm Nâsırî, *Kelâm Şerif* (faksimile Kur'an Metni); *Miftâbu'l-Kur'an*, A. G. Hayretdinov ve R. F. Şafigullina, (haz.), Poznaniye Neşriyatı, Kazan 2015, 576, 452 sayfa] Eseri tanıtan Alfina Sıbgatullina, Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Kazan 2016, S. 36, ss. 179-208; Ahmet Temir, *Wilhelm Radloff Devri*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1991, s. 32.

⁹³ Mikhail Lomonosov; Rus şairi, bilgini ve yazarıdır (1711-1765). Hem bilimde, hem dil ve sanatta yüce doruklara ulaşan çabasından dolayı meşhur Rus şairi Aleksandr Puşkin, kendisi için: “Lomonosov, ilk Rus üniversitesidir” demektedir. Ayrıca 1755'te adına yapılmış Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi, Rusya'nın en köklü, en büyük ve en prestijli üniversitesidir.

⁹⁴ Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, Mehmet Süreyya Er (çev.), İstanbul 2000, s. 142.

bölgelerinde yaşayan Müslümanların bazı vakit namazlarını kılmamaları sebebiyle Rusya'da güneşin hareketleri ve namaz vakitlerine dair araştırmalar ortaya koymuş ve hicrî tarihleri milâdiye çevirme ile ilgili bazı çalışmalar yapmıştır.⁹⁵

6.2.5. İsmail Gaspıralı (ö. 1914)

Kırım'da dünyaya gelen Gaspıralı İsmail Bey, zekâsı, iktidar ve istidadı, medeni cesareti ve gayreti ile Rusya Müslümanları için mümkün olan edebî mansıbın en yüksek derecesine çıkmış, dönemindeki Müslümanların ilmî, edebî ve ictimai hallerinin olağanüstü şekilde değişmesini sağlamış ve Türk-Tatar tarihinde iz bırakmış bir şahsiyettir.

Kırım Tatarlarından olan Gaspıralı İsmail Bey'in daha çok temayüz ettiği husus, Müslümanların geri kalmışlıklarının sebebi olarak gördüğü cahillikle mücadele için öncelikli olarak eğitimde esaslı bir reformun gerekliliğini şart görmesidir. İsmail Gaspıralı, Tatarları, "parçanın bütün ile ilişkilerinin sıkı olduğu ve devamlı İslam ruhunun gücü ve tazeliği ile desteklenen kendi yasaları, toplumsal düzeni, kurumları, gelenekleri olan minyatür bir devlet olarak tarif etmiştir."⁹⁶ Gaspıralı, temel görüşünün koordinatlarını barındıran bu fikrini, 20. yüzyılın başından itibaren dört kelimelelik bir sloganla ifade etmeye başlamıştır: "Dilde, fikirde, işte birlik".⁹⁷

⁹⁵ İbrahim Maraş ve İsmail Türkoğlu, "Kayyum Nâsırı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, C. 25, ss. 109-110.

⁹⁶ İsmail Gasprinskiy, *Russkoye Musul'manstvo: Mıslî, Zametki i Nablyudeniya Musul'manina*, Spiro Yayınları, Simferopol 1881, ss. 25-26.

⁹⁷ Bkz., Saffet Akkaya, "Dilde, Fikirde ve Eylemde Birlik: Hasan Zerdabi, Gaspıralı ve Âlimerdan Topçubaşov", *Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, İstanbul 2018, 5/9, ss. 369-389; Mustafa Toker, "İs-

Gaspıralı İsmail Bey, eğitim alanında yenilikler getirmeyi amaçlayan bir hareketin ilk ve asıl temsilcisi olmuştur. O, Rusya Müslümanlarının birbirlerinden haberlerinin olmadığı bir zamanda meşhur *Tercüman Gazetesi*'ni neşretmeye başlamış, Müslümanların birbirleri ile tanışmalarını, birbirlerinden haberdar olmalarını sağlamış, ilim ve marifette geri kaldıklarına ve Rusya'da bulunan Müslümanlar için umumi bir dil gerektiğine onları inandırmıştır.

Gaspıralı, Rus İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanları eğitim alanında reformlar yapmaya çağırılmış, öğrencilere kısa sürede okumayı öğretmek için usul-i savtiye diye bir yöntemi uygulamaya girişmiştir. Bu yöntem, Arap alfabesini öğrenmede kullanılan eski hece metodunun (usul-i tehecci) yerine, fonetik metod yani harfleri söylemeye dayanan yeni bir eğitim yöntemidir.⁹⁸ "Usül-i Savtiyye" adını verdiği bu metodu kullanarak kırk günde Türkçe okuma yazma öğretilbileceğini göstermiştir. Onun bu ilk denemesi, ileride daha da geliştireceği maarif sistemini Rusya İmparatorluğu içindeki Müslüman mekteplerine yayacak bir inkılâp mahiyetini taşımıştır. Nitekim usûl-i cedid adını verdiği bu sistem, kısa zamanda yaygınlaşmış ve bir döneme damgasını vurmuştur.⁹⁹

mail Gaspıralı ve Dilde Birlik Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2004, S. 16, ss. 31-45.

⁹⁸ İsmail Gaspıralı'nın geliştirdiği eğitimle alakalı detay için bkz., Selçuk Türkyılmaz, "İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Anlayışı", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, İzmir 2013; Hakan Kırımlı, "Gaspıralı İsmail Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, C. 13, ss. 392-395.

⁹⁹ Kırımlı, "Gaspıralı İsmail Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, C. 13, ss. 392-395; Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızaeddin b. Fahreddin*, ss. 416-438.

6.2.6. Şeyh Zeynullah Resûli el-Kazanî (ö. 1917)

Ahmet Ziyâuddîn Gümüşhanevî'nin (ö. 1893) Rusya'daki talebesi ve daha sonraları Nakşibendî şeyhi olan Zeynullah Resûli, İdil-Ural bölgesinde bulunan Başkırdistan'a bağlı Şerif köyünde doğmuştur. Evliya, derviş gibi manalar içeren "İşan" kelimesi ile hitap edildiği için daha çok Zeynullah İşan diye de bilinir. Resûli, on iki yaşına kadar kendi köyünde Yakup İşan Medresesi'nde tahsil görmüş, daha sonra Troitsk'teki Ahmet bin Halid Hazret'in derslerine yedi sene devam etmiştir. Ciddi bir tahsil hayatı geçiren Rasûli, tahsilini tamamlayınca Akkuca köyünde imamlık-müderrislik yapmaya başlamıştır. Burada sıkı temas hâlinde olduğu Çardaklı köyünün imamı Abdülhakim Çardaklı vasıtasıyla, Nakşibendî yolunu benimseyerek bu tarikatın mensupları arasına dâhil olmuştur.¹⁰⁰ Resûli, *Fevâidü'l-Mühimme* adlı küçük eserinde, kendisinin bölgedeki nakşî halifelerinden Nakşibendiyye-Müceddidiyye halifesi Abdülhakim Çardaklı'ya bağlı olduğunu belirtmiş ve silsile-i şeceresini yazmıştır. Resûli, 1869'da hacca giderken uğradığı İstanbul'da Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî (ö. 1893) ile tanışıp onun müridânından olmuş, ona bağlı olan silsileyi de aynı şekilde eserinde saymış ve neticede iki koldan (Müceddidiyye-Halidiyye) Nakşibendî tarikatına bağlanmıştır. Resûli, İdil-Ural bölgesinde irşat, terbiye, çeşitli zikir ve dualar öğretme konusunda icazet almış ve İdil-Ural bölgesinde Hâlidîye kolu, esas olarak Rasûli ile meşhur olmuştur.¹⁰¹

¹⁰⁰ Rızâeddin b. Fahreddin, *Şeyh Zeynullah Hazret'in Terceme-i Hâli*, Vakıf Matbaası, Orenburg 1917, ss. 45-47.

¹⁰¹ Hüseyin Budak, "Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî'nin (1813-1894) Türk Dünyasına Etkileri", *Türk Dünyası Belgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, Eskişehir 2014, s. 630.

Resûlî, Rusya'ya döndüğünde yaşadığı bölgeyi imar ederek medrese, imarethane, mescit ve kütüphaneden oluşturduğu külliye bir ilim merkezi haline getirmiştir. Rasûliye medresesi, dönemin en meşhur medreseleri olan Kazan'daki Muhammediye ve Orenburg'daki Hüseyniye medreseleri gibi kaliteli eğitim hedefleyen bir medreseye dönüştürmüştür. Türk dünyasının birçok yerinden, özellikle Kazak ve Kırgız bölgelerinden yüzlerce talebe ve mürit Resûliye Medresesi'ne ilim tahsili için akın etmiştir. Resûlî, toplam on bir yıl bu medresede usûl-i cedid metoduyla eğitim yapmış, fen bilimleri ile dinî ilimleri birlikte okutmuştur. Resûlî, bir ilim adamı ve tarikat şeyhi sıfatıyla Rusya Müslümanları üzerinde derin iz bırakmış önemli bir şahsiyettir. Kendisi, cedîdçilerle kadimciler arasında ortaya çıkan bazı zıtlıklarda bu iki grup arasında köprü vazifesi görmüştür.¹⁰² Çeşitli istismarlardan dolayı "İşanlık" (şeyhlik) müessesesine karşı çıkan veya tasavvufa mesafeli olan aydın kesimin kanaatlerinin değişmesini sağlayan Zeynullah Resûlî "reşid mürşid", "dinî ilimlere vâkıf bir âlim" unvanlarıyla anılmıştır.¹⁰³ Şeyhlere (İşan) hoş gözle bakmayan tarihçi Türkolog Zeki Velidi Togan (ö. 1970) bile yazdığı *Hatıralar*'da ondan övgüyle söz etmiştir.¹⁰⁴

Resûlî, bazı muhalefetlere rağmen Rusya Müslümanları arasında Mevlit Bayramı kutlamalarını ilk başlatan kişi olmuştur.¹⁰⁵ Rus şarkiyatçısı Barthol'da göre Resûlî, Başkurdis-

¹⁰² V. V. Barthold, "Şaykh Zaynullah Rasulev, 1833-1917", *Musulmanskiy Mir*, 1/1, Petrograd 1917, ss. 73-74.

¹⁰³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Şeyh Zeynullah Hazret'in Terceme-i Hâli*, Vakıf Matbaası, Orenburg 1917, ss. 45-47.

¹⁰⁴ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, Tan Matbaası, İstanbul 1969, s. 10.

¹⁰⁵ Bu uygulama, Rusya'da yaşayan Müslümanlar arasında bu gün de devam etmektedir. Mevlüt kandili bizdeki gibi sadece bir gece değil

tan'da cehri zikri ilk yaptıran kişidir. Resûlî'nin sohbetlerine kadınların katılması, Mevlid Kandili kutlamaları yapılması ve Nakşi geleneğinde hoş karşılanmayan cehri zikir uygulamaları, kendisi hakkında bir takım şikâyetlere sebep olmuştur.¹⁰⁶

Rasûlî, manevî hastalıkları tedavi etmekle kalmayıp aynı zamanda eski tıp kitaplarını okuyup yönetimden gerekli izinleri alarak ilaç üretmeye çalışmıştır.¹⁰⁷ Kendisinden tarikat dersi almaya gelen öğrencileri, “sizin zikriniz derslerinizdir” diyerek geri çevirdiği, yüksek mânevî tesiriyle binlerce insanı başta içki olmak üzere birçok kötü ve yanlış davranıştan vazgeçirdiği nakledilmiştir.¹⁰⁸

Alimcan Bârûdî (ö. 1921), Mecit Gafûrî (ö. 1934), Rızaeddin b. Fahreddin (ö. 1936) ve Abdullah Battal Taymas (ö. 1969) gibi birçok Tatar-Başkırt âlimi onun müridleri arasındadır. Ayrıca meşhur tarihçi Zeki Velidi Togan'ın babası Ahmetşah Hazret'in de Rasûlî'nin halifelelerinden olduğu bilinmektedir.¹⁰⁹

1880'li yıllardan 1917'ye kadar İdil-Ural bölgesinde ve Troytsk'ta meydana gelen sosyal ve kültürel olaylarda, özellikle eğitimdeki yenileşme hareketinde Rasûlî'nin doğrudan

“Mevlit Ayı” şeklinde bir ay boyu Kur'an meclisleri tertip edilerek, münacat ve mevlitler okunarak ihya edilmektedir.

¹⁰⁶ Bununla ilgili Rızaeddin b. Fahreddin, *Asâr* isimli eserinde ilginç bir örnek olarak 1860'ta Aşağı İdil'de Saratov bölgesinde yüksek sesle zikir, raks, sema ve teganninin (müzikli zikrin) dine uygun olduğunu savunan bazı şahısların bulunduğunu ve bu işleri yaptıklarını, müftülüğe şikâyet ederek önlem alınması istendiğini zikreder. Rızaeddin b. Fahreddin, *Asâr*, C. 2, ss. 385-386.

¹⁰⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Şeyh Zeynullah Hazret'in Terceme-i Hâli*, s. 71.

¹⁰⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Şeyh Zeynullah Hazret'in Terceme-i Hâli*, s. 71.

¹⁰⁹ Togan, *Hatıralar*, ss. 36-37.

veya dolaylı birçok katkısı olmuştur. Rasûlî, usûl-i cedid tarzındaki öğretime destek vermiş, 1895'te Gaspıralı İsmail'e iki muallimini göndererek bu yeni usulü öğrenmelerini sağlamıştır. Bunu 1897'den itibaren kendi medresesinde uygulamaya başlamış ve bu konuda makaleler yazmıştır.¹¹⁰

Rasûlî'nin sigorta konusunda verdiği bir fetvada Rusya'yı "dârü'l-harp" (küfür diyarı) olarak görüp sigorta şirketlerinden para almayı câiz kabul etmesi¹¹¹ de onun Çarlık Rusya'sına nasıl baktığının önemli bir delilidir. O, bu fetvasıyla dönemindeki Tatar âlimlerinin tepkisini çekmiştir. Meselâ, fıkhi görüşlerine ayrıca temas edeceğimiz Rızaeddin b. Fahreddin, onun bu hususta doğru bir karar vermediğine, barış ve huzur içinde olan dönemlerde Rusya'yı "dârü'l-harp" saymanın çeşitli fesatlara yol açabileceğine işaret etmiştir. Rızaeddin b. Fahreddin, kendisi ile aynı asırda yaşamış olan Musa Carullah'ın da aynı görüşte olduğunu belirtmiştir.¹¹²

Rasûlî, Rus misyonerlerin Rus siyasi yönetimiyle ortaklaşa yürüttükleri Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetinin karşısında yer almış ve Rus yönetiminin gerçek amaçlarını yazdığı için yasaklanan Kazanlı Murad Remzi'nin *Telfikü'l-Abbâr* adlı kitabını, yasaklanmış olmasına bakmadan himaye etmiştir.¹¹³

¹¹⁰ Zeynullah Rasûlî, *Troytsk Uleması ve Usûl-i Cedide*, Vakıf Matbaası, Orenburg 1911. Rasûlî'nin on bir sahifelik tatarca olarak kaleme aldığı bu küçük risalesi, usûl-i cedidin aleyhinde olanlara karşı bir fetva niteliğinde görülmüştür.

¹¹¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Şeyh Zeynullah Hazret'in Terceme-i Hâli*, ss. 104-105.

¹¹² Rızaeddin b. Fahreddin, *Şeyh Zeynullah Hazret'in Terceme-i Hâli*, ss. 104-105.

¹¹³ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, ss. 541-542; Togan, *Hatıralar*, s. 44.

İrfan Gündüz, Rasuli'nin *Menakib-u Ahmet Ziyâüddin el-Gümüşhanevi* (1900) adlı bir eserinin de bulunduğunu, ancak söz konusu esere ulaşamadığını yazmaktadır.¹¹⁴ Elde edilen bilgilere göre, bu eserden başka Zeynullah Rasuli'nin *Makâlât-ı Zeyniyye* (1908), *Elfiyye* (1912), *er-Risâletü'l-Hızriyye* (1908), *Troytsk Uleması ve Usûl-i Cedide* (1911) gibi eserleri de vardır. Özellikle “*el-Fevâ'idü'l-Mühimme li'l-Mürîdî'n-Nakşibendiyye ve'l-Evrâdü'l-Lisâniyye ve Salavâtü'l-me'sûre*” adlı eseri, Nakşibendî dervişlerinin okumaları gereken zikir ve duaları ihtiva etmektedir.¹¹⁵

¹¹⁴ İrfan Gündüz, *Gümüşhanevi Ahmet Ziyâüddin (K.S) Hayatı Eserleri Tarikat Anlayışı ve Halidiyye Tarikatı*, Seha Neşriyat, İstanbul 1984. s. 14.

¹¹⁵ İbrahim Maraş, “Zeynullah Resuli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, C. 47, ss. 372-373; İbrahim Maraş, “İdil-Ural Bölgesinin Ceditçi Dini Lideri Zeynullah Rasuli'nin Hayatı ve Görüşleri”, *Dini Araştırmalar*, 1/1, Ankara 1998. ss. 76-92; Hamid Algar, “Volga-Ural Bölgesinin Son Büyük Nakşibendî Şeyhi: Şeyh Zeynullah Resulev”, Ethem Cebecioğlu (çev.), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, 37/1, ss. 131-149.

İKİNCİ BÖLÜM

RIZAEDDİN B. FAHREDDİN'İN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1. Rızaeddin b. Fahreddin'in Hayatı (1859-1936)

1.1. Doğumu ve Ailesi

Tatar-Türk dünyasında tarihçi, eğitimci, gazeteci, ıslahatçı, filolog, pedagog, kadı ve müftü olarak tanınan Rızaeddin b. Fahreddin'in tam adı, Rızaeddin b. Fahreddin b. Seyfeddin b. Subhankulu b. Bikmuhammed b. Yoldaş eş-Şirdâni'dir.¹ Yaptığı arşiv araştırmalarına ve eski eser bulgularına göre kendi ecdadının şeceresini tespit ederek 13. göbeğe kadar saymıştır.² Rızaeddin b. Fahreddin, 31 Aralık 1858 tarihinde Rusya Federasyonunun özerk bir cumhuriyeti olan Tataristan'ın Elmet kazasının Bügülme ilçesine bağlı Kiçüçat köyünde dünyaya gelmiştir. Babası köyün imamı olan Fahreddin (ö. 1891),³ annesi ise bir imam kızı olan Mevhube Hanım'dır (ö. 1873).

¹ İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fabreddin*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2000, s. 21.

² Rızâeddin b. Fahreddin, *Âsâr*, Ruhیات Neşriyatı, Orenburg 1901, C. 2, s. 83; Ömer Hakan Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fabreddin*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 23.

³ Mollalar, Orenburg Müftülüğü tarafından resmî olarak atanmalarına rağmen, hiçbir zaman devletin ya da herhangi bir kurumun maaşlı memurları olmamışlardır. Müslüman hayırseverlerin verdikleri sadakalar ile veya kendi el emekleri ile geçimlerini sağlamak durumunda idiler. Bu gün dahi tatbikat aynı minval üzere devam etmektedir. Bkz. Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fabreddin*, s. 23.

1.2. Eğitimi ve Öğrencilik Yılları

Rızaeddin b. Fahreddin, ilim geleneği olan bir ailede yetişmesi sebebiyle ilk eğitimini 5-6 yaşlarında annesi Mevhube hanımdan almıştır.⁴ 9 yaşına geldiğinde eniştesi Ahunt⁵ Gılman Kerîmî tarafından Çistay şehrinde bir medreseye yerleştirilmiş, böylece Rızaeddin b. Fahreddin 1867 yılında ilk medrese hayatına ve ilim tahsiline başlamıştır. 1869 yılında Aşağı Şelçili medresesine gitmiş ve orada 1889 yılına kadar takriben yirmi bir yıl ders almıştır. Rızaeddin b. Fahreddin bu süre zarfında eğitim amacı ile Buhara'ya ve İstanbul'a gitme teşebbüslerinde bulunsa da maddi imkânsızlıkları ve ailevî durumu dolayısı ile bu talebi akim kalmıştır. Dolayısıyla muâsırı olan diğer ulema⁶ gibi ülke dışına gidemeden büyük imkânsızlıklar içerisinde kendi ülkesinde gece gündüz demeden çalışmıştır.⁷ Eğitimi bir

⁴ Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, s. 23; Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fahreddin*, s. 24.

⁵ İdil-Ural bölgesinde yüksek derecede dinî iş gören ve mahalle imamlarına nezaret eden baş imamlara Ahund denilir. Hamid Algar, "Ahund", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, C. 2, s. 185; Detay için bkz., Rızaeddin b. Fahreddin, *Menâsıb-ı Diniyye* (Eski Tatarca), Paravay Matbaası, Orenburg 1896, s. 7.

⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, bu hususu kendi ifadesi ile şöyle dile getirmektedir: Kursavî, Mercânî, Barûdî ve diğer âlim olmak isteyenlerin yaşamları benimkine nispetle kat be kat kolaydı, çünkü onlar gençlik dönemlerinden itibaren Buhara'nın meşhur medreselerinde şöhret kazanan hocalardan okudular. Meşhur kütüphanelerden faydalandılar. Onlar ilim çeşmesinden doya doya içtiler, bense iğne ile kuyu kazdım. Gece gündüz uyumuyor, kitap kopya ediyordum. Benim için kitaptan kıymetli daha başka bir şey yoktu. Ravil Emirhan, "Rıza Fahreddin'in Tarihi", *Miras*, S. 12, 1992, s. 64.

⁷ Medresede Rızâeddin b. Fahredin'in okuduğu dersler ve kitaplar için bkz., Rızâeddin Fahreddin, *Tercüme-i Hâlim Fenni- Biyografik Cıyıntık*, Ruhıyat Neşriyatı, Kazan 1999, ss. 16-17.

köy medresesinde ikmal etmek durumunda kalan ve başka hiçbir yerden ders alma fırsatı bulamayan Rızaeddin b. Fahreddin, kendi ifadesi ile “iğne ile kuyu kazarak”⁸ kendisini yetiştirmeyi başarmıştır. İdil-Ural bölgesinde faydalanabileceği tek bir İslam Kütüphanesi bile olmadığı için ancak kitap istinsahı ile eser edinebilmiştir.⁹

Şelçili Medresesi'nde devam eden öğrencilik yıllarında birçok kitap istinsah etmiştir.

et-Tahriru'l-Musaffâ/Ferâiz, miras hukuku ile ilgili olan bu eserin baskısına ulaşamamıştır.

Kitâbu't-Tasrif: Arap dil grameri ile ilgili olan 73 sayfalık bu eserini, nispeten daha ağır bulduğu Buhara metoduna alternatif olarak hazırlamıştır.

Kitâbu'l-İtibar ve Terbiyeli Bala: eğitim ve ahlak konusunda hazırlanmıştır.

Hediyetü'l-Lehfân: isimli eserini de kadın sağlığı ile ilgilidir.

Onun öğrencilik döneminde çevirdiği kitaplar içerisinde Şehabettin Mercanî'nin meşhur *Müstefâd'ül Abbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar* adlı tarih eseri vardır.¹⁰

Rızaeddin b. Fahreddin, öğrenciliğinin devam ettiği 1886 yılında, Rusya Müslümanlarının yetiştirdiği büyük tarihçi, din ve felsefe âlimi, yenileşme (usul-i cedid) çalışmalarının öncülerinden biri olan Şehabettin Mercânî (ö. 1889) ile tanışmış, o günden itibaren Mercânî'nin bütün eserlerini takip ederek isti-

⁸ Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fahreddin*, s. 44.

⁹ Rızâeddin b. Fahreddin'in arşivinin saklanmakta olduğu Ufa İlimler Akademisi'nde öğrencilik yıllarında kopya ettiği çok sayıda eser bulunmaktadır. Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fahreddin*, s. 44. (dipnot.)

¹⁰ Enver Heyri, “A Famous Scholar Rızâeddin Fahreddin”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 8, 2016, s. 156.

fade ettiğini ve fikirlerinden çok etkilendiğini ifade etmiştir.¹¹ Mercâni'den sonra onun düşünce yapısını etkileyen diğer bir şahsiyet de sadece bir defa görüştüğü Cemaleddin Efgâni'dir (ö. 1897). Efgâni'nin, çarlık Rusya'sının başkentindeki Petersburg Üniversitesi'nde kaldığı yıllar hakkında muhtelif tarihler¹² söylene de ortalama iki yıl kadar kalmış olabileceği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Rızaeddin b. Fahreddin ile aralarında geçen bahisler, daha çok İslam âleminin dinî ve ictimâî meselelerine dair bazı ilmi müzakereler şeklinde olmuştur. O, Efgâni ile tekrar görüşmek istediğinde hocası Ahunt Abdülhamit, Efgâni'nin itikadının bozuk olduğunu ve cuma namazlarına gitmeyen biri olduğunu söyleyerek buna izin vermemiştir.¹³

1.3. Müderrisliği

Rızaeddin b. Fahreddin 1887 yılında Ufa Diniye Nezaretî'nde imamlık imtihanını vererek imamlık belgesi almış,¹⁴ akabinde resmî olarak Şelçili medresesinde müderrisliğe başlamıştır.

¹¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Mercâni*, Maarif Matbaası, Kazan 1915, ss. 382-416.

¹² “Onyedi-Onsekiz ay kalmıştır.” Rızaeddin b. Fahreddin, “Şeyh Cemaleddin”, *Şûra*, 1 Ağustos 1917, s. 339; “1986-1989 yılları arasında kalmıştır.” Hayrettin Karaman, “Efgâni Cemâleddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, C. 10, ss. 456-466; 1887-1889 yılları arasında kalmıştır. Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s. 57.

¹³ Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, ss. 60-62; Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızaeddin b. Fahreddin*, s. 33.

¹⁴ Bu belge, Tataristan İlimler Akademisi Gâlimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi'nde saklanmaktadır. Fond 125, Tasvirleme 3, Muhafaza birimi 23.

Rızaeddin b. Fahreddin 21 senelik medrese hayatında hem kendisini hem de başkalarını yetiştirmek için çok emek vermiştir. Şelçili medresesinde eğitim gördüğü yıllarda *Şerb-i Akaid* isimli kitabı mütalaa ettiği sırada hocası Abdulfettah, kendi oğlu ve yeğenini ona teslim ederek onları okutmalarını istemiş, böylece Rızaeddin b. Fahreddin ilk müderrisliğe adımını atmıştır. O, üstüne yüklenen bu vazife ile gece gündüz daha fazla çalışmak mecburiyetinde kalarak öğrencilerini yetiştirmeye çalışmış, müftülükte imamlık imtihanına girecek olan öğrencilerine kısa zamanda *Siraciyye* isimli kitaptan feraiz bahislerini anlatarak onları imtihana hazırlamış, daha önce okumamış olmasına rağmen onlara *Muhtasarul-Vikâye* kitabını okutmuştur.¹⁵

Bu medresede birçok kitabı inceleme fırsatı bulan Rızaeddin b. Fahreddin, araştırma ve istinsah işleri ile uğraşmış ve hayli mesafe almıştır. Türkçe ve Arapçayı iyi bildiği için daha çok Türkiye-İstanbul edebiyatından, Mısır ve Beyrut matbuatından faydalanmış, kendisini yetiştirmek için sadece Mısır âlimlerini değil, Suriyeli ve Lübnanlı yazarları da takip etmiştir.¹⁶

Rızaeddin b. Fahreddin, müderrisliği esnasında zihin dünyasını oluşturan müktesebatı ile beraber Mercânî ve Afgânî ile görüşmesinin de etkisi ile klasik medrese sistemini ve bu sistemin yetiştirdiği imamları tenkit etmiş,¹⁷ Rus-

¹⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *Tercüme-i Hâlim Fenni- Biyografik Cıyıntık*, s. 27.

¹⁶ Abdullah Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızâeddin Fabreddinoğlu*, Birlik ve Basın Yayınevi, İstanbul 1958, ss. 16-17; Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 53-54.

¹⁷ Asrının önemli isimlerinde biri olan Rusya Müslümanlarının ünlü filozofu Musa Carullah Bigiyef de aynı fikrin savunucuları arasındadır. Bkz., Musa Carullah Bigiyef, *el-Lüzûmiyyât*, Şark Matbaası, Kazan 1907, ss. 2-3.

ya'daki medreselerin sadece belli bir tarafa yönelerek birçok detayı ihmal ettiğine ve sistematik bir eğitim düzeni olmadığına, dünyevi hiçbir ilimden, hatta dil yazım kurallarından ve edebiyatından bahsedilmediğine temas etmiştir. O, mektep ve medreselerin ıslah edilmesini gündeme taşımış, hatta bununla alakalı hazırladığı bir eserini bastırmak için Petersburg'taki sansür komisyonuna göndermiş, ancak komisyon buna izin vermeyerek esere el koymuştur.¹⁸

Rızaeddin b. Fahreddin, talebeliği ve müderrisliği sırasında Gaspıralı İsmail Bey'in Kırım'da çıkardığı *Tercüman Gazetesi*'ne abone olduktan sonra İslamî esaslara bağlı kalmak şartı ile Batı medeniyetini ve İsmail Gaspıralı'nın "dilde, fikirde ve işte birlik" fikirlerini daha çok benimsemiş,¹⁹ öte yandan da Kahire, İstanbul, Buhara, Avrupa ve Amerika gibi merkezlerde çıkan dergi ve gazetelere abone olarak dünyadaki efkâr-ı umumiyeyi takip etmiştir.²⁰

Rızaeddin b. Fahreddin'in yetişmesine katkı sağlayan en önemli hususlardan biri de onun kadılık ve müftülük olmak üzere toplam 33 sene²¹ çalıştığı Ufa Diniye Nezaret'i'nde bulunan yüz yıllık arşivi elden geçirip tasnif etmesidir. O, arşiv çalışmasında çok kıymetli İslamî eserlere ve nadir el yazmalarına ulaşma imkânı bulmuş, sonraki yıllarda yazacağı tarihî

¹⁸ Eserin içeriği ile alakalı temas edilen hususlar ve Rızaeddin b. Fahreddin'in öneri olarak sunduğu ıslah fikirleri için bkz., Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fabreddin*, ss. 69-70.

¹⁹ Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1998, s. 169.

²⁰ Metin Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızaeddin b. Fabreddin*, Kesit Yayınları, İstanbul 2016, s. 28.

²¹ Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fabreddin*, s. 73.

ve biyografik birçok mühim eserine kaynaklık edecek malzeme toplamıştır. Yüzyıllardır hiç el sürülmemiş ve bütünüyle perâkende olarak dağınık haldeki arşivi, tüm Rusya Müslümanlarına ait tarihî materyalleri ve binlerce Tatar-Başkirt halkının nüfus kayıt defterlerini (metrika) tasnifleyip arşivleyerek özel bir binaya yerleştirmek sureti ile hebâ olmaktan kurtarmıştır. O, komünist idareye güvenmediği için bunun ile de yetinmeyip özellikle daha sonra bu metrikaları²² bastırıp yayınlayarak tarihî kayıtları ile ecdadının Müslüman olduklarını sonraki nesillere aktarmayı hedeflemiştir.²³

Araştırmacı yazar Gaysa Hüseyinov arşivin taşıdığı öneme şu şekilde dikkat çekmektedir:

Rusya'nın Avrupa bölümü ve Sibirya Müslümanlarının yüz yıllık tarihi yazmaları aslında bu arşivdedir. Rusya imparatorluğu tarafından verilen özel fermanlardan, talimatlardan, müftü ve ahuntların mektuplarından bir takım şikâyetlere kadar, yine vakıf, miras ve malî işlerle alakalı evraklara, nikâh, talak ve çeşitli yazmalar, doğum ölüm belgelerine ka-

²² 1828'de çıkarılan bir emir ile mahalle imamlarına dağıtılan bu nüfus kayıt defterleri, üç bölüm halinde Tatarca olarak doldurulmuştur. İmamlar bu defterleri, birinci bölümde Müslümanların doğan çocuklarının adı ve soyadını, baba adını, doğum tarihini; ikinci bölümde muamelat ile alakalı nikâh, mehir, talak gibi hususları; üçüncü bölümde ise ölümleri ve ölüm sebepleri gibi durumları kayıt altına almak için kullanmışlardır. Zira Müslüman din adamları, Rus ordusuna katılacak Müslüman askerlerin listelerini tam olarak yerel yetkililere teslim etmekle ve imparatorluğa bağlılık için yemin etme törenlerini düzenlemekle sorumlu tutulmuşlardır. Detaylı bilgi için bkz., Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fahreddin*, ss. 94-96.

²³ Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 49-51.

dar tamamı buradadır. Arşiv o zamanın ruhunu aksettiren bir hazine gibidir.²⁴

Rızaeddin b. Fahreddin, ilim dünyasında şöhret kazandığı tarihçiliğinin esaslarını bu arşiv çalışması esnasında edinmiştir. Hatta bu yüz yıllık arşiv malzemelerinden *Mütalaa ve Tanzimat* adlı iki eser yayınlamıştır. *İbn Rüşd, İbn Teymiyye, İbn Arabî, İmam Gazalî, Kütüb-i Sitte ve Müellifleri, Ahmet Midhat Efendi* gibi biyografi serisinden oluşturduğu *Meşhur Erler* kitabını, Rusya Müslüman kültür tarihi ve bin kadar mühim şahsiyetin biyografisini ihtiva eden 4 ciltlik ünlü eseri *Âsar*'ı yine bu arşiv mütalaalarından oluşturmuştur. Yazıldığı dönemde çok ilgi gören kültürel kimlik, yenileşme ve kalkınma sorunlarını işlediği ve ahlakî hikâye edası ile yazdığı didaktik (öğretici yapıt) ve pedagojik bir üslubun hâkim olduğu *Selime ve Esma* adlı eserini aynı dönemde yayınlamıştır.²⁵

Rızaeddin b. Fahreddin'in kaybolmaması ve sonraki Müslüman nesillere aktarılması için büyük mücadele verdiği Müftülük arşivin bir kısmı, Ufa Devlet Arşivi'nde korunmaktadır.²⁶

1.4. Gazetecilik ve Yayıncılık Faaliyetleri

Rızaeddin b. Fahreddin, çeşitli alanlarda her fırsatta yazı yazan velüt bir şahsiyettir. O, tarih, felsefe, pedagoji, edebiyat, dil, bilim ve sanat, coğrafya, arkeoloji, şecere/soybilim, epitafiya (mezar kitabesi bilimi), tıp, nümizmatik (para bilimi), hukuk, halk ağzı, din tarihi ve daha başka bilimlerle

²⁴ Gaysa Hüseyinov, *Rızaitdin bin Fehritdin*, s. 33.

²⁵ Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 51-52.

²⁶ Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızâeddin Fahreddinoğlu*, s. 34.

derinden ilgilenmiş ve bunlarla ilgili makale ve eser yazmıştır.²⁷

Rızaeddin b. Fahreddin, 1906 yılında *el-Asru'l-Cedid* isimli Tatarca bir dergide profesyonel manada yazarlığa başlamıştır. Bu derginin ilk sayısında amacının Müslümanların medeniyet kazanmaları, eğitimlerini ilerletmeleri, başka milletler ile umumi münasebetler geliştirerek ortak değerler etrafında bir arada toplanabilmelerini sağlamak olduğunu ifade etmiştir.²⁸

1906'da kadılık görevinden istifa eden Rızaeddin b. Fahreddin, 1908 yılına kadar *Vakit* gazetesinde eğitim ve tarih muhtevalı yazılar yazmıştır. İki yıl kadar devam ettikten sonra gazetenin naşirleri daha etkili ve teşekküllü yayıncılık yapabilmek için on beş günde bir yayınlanan *Şûra* isminde bir dergi çıkarmaya başlamışlardır. Derginin Başmuharrirliğine getirilen Rızaeddin b. Fahreddin, 1908'den 1917'ye kadar bu mecmuada dinî, ilmî, tarihî, pedagojik pek çok meseleyi gün yüzüne çıkarmış ve yüzlerce makale ve yazı dizisi kaleme almıştır. Bölgede bugüne kadar yayınlanmış en ciddi ve dolgun ilmî mecmua sayılan *Şûra*, zamanında münevverler için bir "açık üniversite" vazifesi görmüş; bütün bir neslin estetik ve içtimai görüşlerini terbiye ederek, Rusya Müslümanlarının millî-medenî uyanışlarında çok büyük vazife icra etmiştir. *Vakit* Gazetesi ve *Şûra* Dergisi, Tatar yenileşme hareketinin mihenk taşlarından ikisi olmuştur.²⁹

²⁷ Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, s. 116.

²⁸ Rızâeddin b. Fahreddin, *El-Asru'l Cedid*, Tanıtım Sayısı, Uralsk 1905, s. 1.

²⁹ Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 55-57.

Şûra dergisi, 1917 Ekim ihtilalinden önce Rusya Müslümanlarının çıkardığı en uzun ömürlü dergi olmuştur. Derginin toplam yayın hayatı on yıl devam etmiş ve 239 sayı çıkmıştır. Bu sayılarda 4.085 adet makale, şiir, kitap tanıtımı ve okuyucu mektupları yayınlanmıştır. Rızaeddin b. Fahreddin, *Şûra* dergisinde bazı konularda tartışma zemini hazırlayarak çeşitli görüşteki kişilerin fikirlerine de yer vermiştir. Bu tatbikat, o döneme kadar Rusya Müslümanları arasında daha önce örneği hiç görülme-yen bir usul olmuştur.³⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, 1896 da kadılık vazifesini icra ederken de aynı metodu kullanarak, İdare-i İslamiyye'ye sorulan "sürgün ve başka sebeplerle kocası kaybolan hanımların nikâhlarını fesh ettirmek hakkındaki şikâyet davalarını" kolayca çözmek için 70 kadar imam ve müderristen bu meseleye dair araştırma yaparak kanaatlerini müftülüğe bildirmelerini istemiştir. Hatta bu yazışmaların detaylarını ve mektuplaşma yolu ile de olsa oluşturduğu fetva meclisinden çıkan hüküm ve çözümleri 92 sayfalık *Mütalaa* isimli eseri ile yayınlamıştır.³¹

Rızaeddin b. Fahreddin, çocuklar tarafından da takip edildiğini bilmiş olmalı ki derginin birçok sayısında çocuklara yönelik şiir, hikâye, bilmece ve bulmacaya da yer vermiştir. O, ana dilin muhafaza edilmesini çok önemseydiğinden ve Rusya'da yaşayan bütün Türklere hitap ettiği için *Şûra* dergisini, Osmanlıca ile karışık Kazan Tatar edebî dilinde çıkarmıştır. Bu hassasiyetinden dolayı dergi yayıncılığını kullanarak bir dil yarışması düzenlemiş ve yarışmanın tek koşulu olarak yazılacak serbest konulu bir makaleye hiçbir yabancı

³⁰ Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s. 208.

³¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Mütalaa* (Eski Tatarca), Kerimov Matbaası, Orenburg 1903, ss. 24-25.

söz karıştırılmadan halis bir Türkçe ile edebi bir metin oluşturulmasını istemiştir. Yazılan bu makaleleri 1910 yılında bir araya getirerek *Şûranın Dil Yarışı* ismi ile Orenburg'ta yayınlamıştır. Yayınladığı kitabında kendilerine mahsus dilleri olmayan kavimlerin uzun süreli millet olarak kalamayacaklarını yazmıştır. Hatta memleketlerindeki kabir taşlarının Arapça olarak yazılması âdetini de doğru bulmamış, bu yazıların, hatalı yazıldığı için dışardan gelen misafirler ve özellikle Barthol gibi Rus müsteşrikler tarafından “bu memleketin Müslümanları arasında kabir taşlarını doğru yazacak kadar Arapça bilen yok mu?” şeklinde eleştirilere maruz kalacağından bahsetmiştir.³² O, müşterek ve ortak bir dilin, dağınık halde yaşayan milletler arasında yakınlaşma ve kardeşlik münasebeti meydana getirmenin tek birleştirici yol olduğunu savunmuş, bu gerçeği amelî olarak ilk defa Rusya'da gündeme getiren kişi olmuştur.³³ Fakat ihtilalden sonra Tatar, Başkurt, Kazak, Özbek, Kırgız ve diğer Türk boylarının kendi şivelerinde edebiyatlarını geliştirmeleri, yüzyılın başında bir ölçüde gerçekleşmiş olan dil birliğini yok etmiştir. Bugün artık aynı soydan gelen insanlar birbirini anlayamıyor ya da Türk dünyasında ortak dil olarak kullanılan Rusça ile konuşuyorlar. Rızaeddin b. Fahreddin'in bu meseleleri önceden öngörmesi dikkate şâyandır.³⁴

1917'ye kadar çıkan bütün Tatar süreli yayınlarında *Şûra*'dan övgü ile bahsedilmiştir. Hatta Petersburg İlimler

³² Rızaeddin b. Fahreddin, “Abdusselam Müftününün Hatıra Defteri“, *Şûra*, S. 18, 1913, ss. 555-557; Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fabreddin*, ss. 218-221.

³³ Veli Ahmet Hâkim, “Muhterem Üstaz Müfti Rızaeddin bin Fahreddin Hazretleri“, *Yanga Milli Yul*, Berlin 1936, S. 7-8, s. 11.

³⁴ Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fabreddin*, ss. 224-227.

Akademisi tarafından ve ünlü Rus Türkolog Barthold'un redaktörlüğünde çıkarılmakta olan *Mir İslama*³⁵ (İslam Dünyası) dergisi ve İstanbul'da çıkan *Türk Yurdu* dergisi, *Şûra*'dan övgü ile bahsederek, Rusya'daki Müslümanlara ait süreli yayınların en iyisi olarak *Şûra* dergisini; en muktedir din âlimi olarak da Rızaeddin b. Fahreddin'i göstermişlerdir.³⁶

1.5. Kadılık ve Müftülük Dönemi

Rusya'daki "Müftülük" müessesesi, Türkiye'deki Diyanet İşleri Başkanlığına tekabül eden bir kurumdur. Rızaeddin b. Fahreddin, 1891-1906 yılları arasında Orenburg Müftülüğü'nde ve 1918-1923 yılları arasında Ufa Müftülüğü'nde olmak üzere toplamda 20 yıl kadılık, 1923-1936 yılları arasında 13 yıl müftülük yapmış ve böylece bu kurumda 33 yıl çalışmıştır.³⁷

Rızaeddin b. Fahreddin, İmamlık hizmetleri esnasında çevresinde haklı bir ün kazanmış ve ilmi çalışmalarıyla da bir

³⁵ *Mir İslama* (İslam Dünyası) dergisi, Rusya'da İslam araştırmaları konusundaki ilk dergidir. Bu isimde bir dergi çıkarmak için ilk girişimlerde bulunan kişi ise Kazan İlahiyat Akademisi profesörlerinden Rus oryantalist M. A. Maşanov'dur. Maşanov, derginin yayınlanmasını iki temel amaç doğrultusunda istemektedir. Buna göre, dergi İslamiyet'i sarsmak, Müslümanları Rus Hristiyan kültürüne yakınlaştırmak ve Tatarlarla Rusların kaynaşması için bir temel oluşturmak gayesi gütmektir. Bkz., Alper Alp, "Mir İslama" Dergisine Göre 20. Asır Basında İdil-Ural Bölgesinde Mektep ve Medrese Meselesi, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 329; Kanlıdere, "Mir İslama Dergisi (1912-1914): Rusya'daki İslam Araştırmalarının İki Yüzü", *Sosyoloji Dergisi*, 2014, 29/2, ss. 441-450.

³⁶ Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s. 207.

³⁷ Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s. 73; Rızaeddin b. Fahreddin, *Âsâr*, C. 1, s. 350.

âlim olarak tanınıp sayıldığı için 1891 yılında o zamanki adı ile Orenburg Cemiyet-i İslamiyye Mahkemesi³⁸ kadılığına seçilmiştir. Dil, edebiyat ve tarih meseleleri ile çok yakından ilgilenen Rızaeddin b. Fahreddin, mektep ve maarif işlerinin yanı sıra, imla meseleleri ve edebiyat inşa etmek için 1898 yılında Ufa'da kurulan "İslah-ı Lisan-ı Türkî, İslah-ı Mekatib ve Neşr-i Maarif beyne'l-Müslimîn" adlı cemiyetin kuruluş çalışmalarına katılmıştır. O, kadılık yıllarında Bulgar şehri harabelerine giderek şehrin arkeolojik yapısını ve eski mezar taşlarını inceleyerek onları istinsah etmiş, eski yapıları ve müzeleri gezmenin, mezar taşlarını okumanın her zaman ilgisini çektiğini ifade etmiştir.³⁹

Dini idare tarafından Müftülük arşivini düzenlemesi için vazifelendirilen Rızaeddin b. Fahreddin, Orenburg Müftülüğü'nün yüz yıllardır el sürülmemiş olan arşivini büyük bir itina ve zahmet ile düzenlemiş ve bu sayede ileride yazacağı birçok eseri için kaynak toplamıştır. O, bu materyallerden istifade ederek 1906-1918 yılları arasında yayıncılık ve gazetecilik ile uğraşmıştır.⁴⁰

Rızaeddin b. Fahreddin, 1918 yılı ocak ayında tekrar Ufa Müftülük merkezine kadılık vazifesine dönmüştür. Rızaed-

³⁸ Kurum ile alakalı detaylı malumat için bkz.: Abdurreşit İbrahim, *Rusya İmparatorluğu'nda Müslümanlar Çoban Yıldızı*, Seyfeddin Erşahin (haz.), Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015, ss. 35-48.

³⁹ *Gorod Bolgar Oçerki İstorii Kulturi*, (Nauka Yayınları, Moskova 1987) isimli eserde İdil-Bulgar devleti döneminden kalan arkeolojik materyallerle ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir. Yine tatarcaya tercüme edilmiş olan *Bulgar Harabeleri hem Burungu Bulgarlar*, (Necip Halfin (çev.), İmparatorluk Üniversitesi Matbaası, Kazan 1908) isimli eserde önemli bilgilere yer verilmiştir.

⁴⁰ Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fabreddin*, ss. 48-50.

din b. Fahreddin, Ufa şehrine yerleşen, burada düşünce ve ufkunu geliştirip müftülüğün zengin arşivini karıştırmakla tarihî araştırma ve soruşturmalarla meşgul olmuş, Rusya Müslümanları'na ait tarihî materyalleri ve binlerce Tatar halkının nüfus kayıtlarını (metrika) arşivleyip yararlanılabilecek şekilde tasnif etmiş; terbiye, ahlak ve tarihe dair eserler yazıp bastırmakla uğraşmıştır. İlim dünyasında şöhret bulduğu tarihçiliğinin temeli bu arşivde atılmıştır. *Mütalaa, Tanzimat, Âsâr* isimli hacimli eseri, altı kitaptan (*İbn Rüşd, İbn Teymiyye, İbn Arabî, İmam-ı Gazalî, Kütüb-ü Sitte ve Müellifleri, Ahmet Mithat Efendi*) oluşan *Meşhur Erler* adlı biyografi serisini hep burada yayınlamıştır. Büyük ses getiren ve ilgi ile karşılanan *Selime ve Esmâ* adlı derin muhtevalı ahlakî hikâye kitabını yine bu dönemde bastırmıştır.⁴¹

Müftülük, Rusya Müslümanları'na ait tek resmi kurum olduğu için onların dinî ve millî bütün problemleri bu kurum etrafında dönmüştür. Dolayısıyla bu kurum ıslah edilerek daha iyi yönetilirse dinî ve millî meselelerin ıslahının da mümkün olabileceği düşünülmüştür. Bu sebeple Müftü Muhammedyar Sultanov (ö. 1915) zamanındaki imam ve aydınlardan birçoğu, Rus yetkililere Rusya Müslümanlarının istekleri ile ilgili dilekçe ve projeler sunmuşlardır. Rızaeddin b. Fahreddin'in ifadesine göre hükûmete sunulan bu dilekçeler 500'den fazla olmuştur.⁴² Bu taleplere ilgisiz kalmayan Rus idaresi, Müftü Muhammedyar Sultanov'a dinî ihtiyaçlar hakkında bir layiha hazırlatıp takdim etmesini istemiştir. Müftü Muhammedyar Sultanov, bu önemli layihayı 10 madde halinde Kadı Rızaeddin b. Fahreddin'e hazırlatmıştır.

⁴¹ Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızaeddin b. Fahreddin*, ss. 50-52.

⁴² Rızaeddin b. Fahreddin, "Fırsat Ütmesin", *Vakit*, S. 48, 1906, s. 1.

Rusya'da yaşayan Müslümanların 30-40 yıldır tartıştığı medreselerin genel yapısı ve eğitim meselelerinin ele alındığı bu layiha, Musa Carullah'ın tabiri ile "ruhsuz olarak yaşamakta olan müftülükte ilk defa bir hayat emaresi" olarak değerlendirilmiştir. Daha sonra Rızaeddin b. Fahreddin, Müslümanların gerçekleştirdiği kurultay ve aldığı kararlardan oluşan bütün materyalleri birleştirerek *Kurultay* adlı eserini hazırlamış fakat bu eserini imkânsızlıklardan dolayı bastıramamıştır. Musa Carullah Bigiyef, *Islabat Esasları* isimli kitabını Rızaeddin b. Fahreddinin bu eserinden istifade ederek kalem aldığı ifade etmektedir.⁴³

Rızaeddin b. Fahreddin, 1921 yılında Müftü Alimcan Bârûdi'nin vefatı üzerine geçici olarak müftülüğe vekâlet etmiştir. O yıl Müslümanlar, Rusyada çok çetin bir açlık belasına maruz kalmışlardır. Rusya Müslümanlarının dinî reisi sıfatıyla Rızaeddin b. Fahreddin ve açlara yardım komisyonu reisi sıfatıyla Keşşâfeddin Tercümâni, kendi imzaları ile TBMM'ye yardım çağrısında bulunmuşlardır. Onlar, Volga-İdil havzalarında yaşayan on iki milyon Müslümanın, Türkiye'nin bütün âlem-i İslam'ın dinî mercii olduğunu belirterek, yapacağı yardımlara çok ümitler bağladıklarını ifade etmişlerdir. Sonrasında birçok yardım cemiyeti ile beraber Hilâl-i Ahmer cemiyeti vasıtası ile tedarik edilen yardımlar Rusya'ya ulaştırılarak açlık hafifletilmeye çalışılmıştır.⁴⁴

Rızaeddin b. Fahreddin, 1923 tarihinde Ufa'da tüm Rusya Müslümanları kongresinde ekseriyetin oyu ile resmi müf-

⁴³ Musa Carullah Bigi, *Islabat Esasları*, Maksutova Matbaası, Petrograd 1917, s. 12.

⁴⁴ Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 77-84.

tü seçilmiş,⁴⁵ aynı yıl, bir süredir dinî nezarette saklanmakta olan 1200 yıllık Hz. Osman Mushafı'nın⁴⁶ Türkistan'a gönderilme işini deruhte eden 6 kişilik heyetin başında bulunmuştur. Yine o, 1925 yılında Fen Bilimleri Akademisi'nin 200. yılı için tertip edilen merasime en saygın konuk olarak Leningrad'a davet edilmiş ve burada Kur'ân-ı Kerîmi Rusçaya çeviren akademisyen Kraçkovski İqnati Yulianoviç (ö. 1951) ile tanışmıştır. Rızaeddin b. Fahreddin, 1926 yılında hicaz meliki tarafından İslam konferansına Mekke-i Mükerreremeye davet edilmiş, Türkiye ve Mısır üzerinden gerçekleştirdiği Hicaz seyahatini *Yürgan Cirlerim, Kürgen İllerim* adı ile kitaplaştırmış ancak 493 sayfalık bu eserini bastıramamıştır.⁴⁷

1920'li yıllardan sonra Kremlin, İslam dinine karşı büsbütün saldırmaya başlamış, dinî liderlere ve mescitlere takat getirilemez derecede vergiler getirmiş ve çok sayıda imamı bir şekilde dinî hizmetten çekilmek zorunda bırakmıştır. Bu hücumlar 1930'lu yıllarda zirveye ulaşmış; birçok dinî lider tutuklanıp sürgüne gönderilmiş ve mahkemesiz katledilmiştir. Rus idaresi, Rızaeddin b. Fahreddin'i Moskova'ya çağırarak,

⁴⁵ Bu umumi kongrede, açlık yıllarında Türkiye'den Rusya'ya erzak dağıtmak için gönderilen ancak bu esnada hastalanarak vefat eden Türk subayı da unutulmayarak ruhuna Fatihalar okunup dualar edilmiştir. Bkz. Musa Carullah Bigi, *Taribin Unutulmuş Sayfaları*, Berlin 1933, ss. 15-17.

⁴⁶ Noktasız ve harekesiz, kûfi hat ile yazılı 353 varaklı bu Mushaf, 1865'te Semerkant'ın General Kaufmann tarafından işgal edilmesi üzerine St. Petersburg'a gönderilmiş, 1917'de devlet halk kütüphanesinde bulunan Mushaf, Sovyet hükümetinin kararı ile Müslüman askerler tarafından merasimle Ufa Diniye Nezaretine teslim edilmiştir. Bkz., Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara 1999 s. 259.

⁴⁷ Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızaeddin b. Fahreddin*, ss. 72-111.

ona “Rusya’da dine ve hürriyetlere karşı bir baskı ve zulüm yok” manasında bir beyanname imzalamasını teklif etmiş ancak o hayatı pahasına buna yanaşmamıştır. Rızaeddin b. Fahreddin, Müftülük görevinde iken 1936 yılında 77 yaşında Ufa şehrinde vefat etmiştir. Mezar taşında “Edip, Müverrih, Müftü Rızaeddin b. Fahreddin 1859-1936” yazmaktadır.⁴⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, müftülüğü sırasında yaptığı girişimlerle Müslümanlar adına Sovyet hükümetinden bazı haklar kazanmıştır ki bunlar şöyle sıralanabilir:

a) Rusya’daki Müslümanların çoğunu Ufa Diniye Nezareti etrafında birleştirmiştir.

b) On binlerce mescidin minarelerinin kesilip haç takılarak kiliseye, ekmeke ambarına ve dinsizler kulübüne dönüştürüldüğü bir zamanda pek çok mescidin açık kalmasını sağlamıştır.

c) Köylerdeki mescit ve ibadethanelerden vergi ve kira alınmamasını sağlamıştır.

d) Tüm Rusya, özellikle de bölge Müslümanları için paha biçilmez bir hazine olan Diniye Nezareti (Müftülük) arşivinin korunmasını sağlamıştır.

e) Müftülükçe *İslam Mecellesi* adında bir mecmua çıkarılmasını sağlamıştır.

f) Müslümanların hacca gitmesi için izin almıştır.⁴⁹

2. İlmî Kişiliği

Rızaeddin b. Fahreddin’in ilmî kişiliği daha çok yaptığı çalışmalarda kendini göstermektedir. 1905 yılında Rusya

⁴⁸ Özalp, *Kazan’la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 72-111.

⁴⁹ Özalp, *Kazan’la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, s. 117.

Müslümanlarının ilk resmi toplantısı olan Ufa Kurultayı'na takdim ettiği layihada Müslümanların dinî ve kültürel hayatının yeniden yapılandırılması gerektiğini gerekçeleri ile ortaya koymuştur. Hatta muasırı olan bazı âlimler gibi o da fıkıh kitaplarının ve şeriat meselelerinin ıslah edilmesi gerektiği fikrini savunarak İdil-Ural bölgesindeki eski eğitim metodunun Müslümanların ihtiyaçlarına cevap veremeyeceğini dile getirmiştir. Kadılık döneminde Rusyalı Müslümanların birçok problemlerine şahit olduğu için bu görevi esnasında bütün gücünü Müslümanların eğitim ve kültürel hayatının geliştirilmesi için seferber etmiştir. Yine bu gayreti sebebiyle Türkiye'de olduğu gibi Rusya Müslümanları için de *Mecelle-i Abkâm-ı Şer'îyye* hazırlanmasını istemiş, bu görevi Musa Carullah Bigiyef'e vermiştir. Musa Carullah da kendisinden beklenen bu mecele denemesine hazırlık niteliğinde 201 maddelik *Kavâid-i Fıkhiyye*⁵⁰ adlı bir eser hazırlamıştır.⁵¹

Hanefî bir muhitte yetişen Rızaeddin b. Fahreddin, fıkıh mirası bakımından dört mezhebin tahlillerine önem atfetmiştir. O dönemdeki Rusya'da yaşayan on dört milyon Müslüman nüfusunun ekserisi Hanefî mezhebi üzere amel etmekle birlikte, Rusya'nın güney kısmı olan Kafkasya bölgesi

⁵⁰ Bu eserde, Osmanlılar döneminde hazırlanmış olan 100 maddelik *Mecelle-i Abkâm-ı Adliye*'nin birinci maddesi hariç, 99 maddesi ile Musa Carullah'ın ilave ettiği 102 madde olmak üzere toplam 201 fikhî kaide yer almaktadır. Eser, Ankara Okulu Yayınları tarafından *İslam Hukukunun Genel İlkeleri* adı ile Prof. Ferhat Koca tarafından derlenerek 2018 yılında İstanbul'da basılmıştır.

⁵¹ Ebu'l-Ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1946, ss. 7-8; Görmez, *Musa Carullah*, s. 28; Kanlıdere, "Mûsa Cârullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, C. 31, ss. 214-216.

ise daha çok Şafii mezhebini benimsemiştir.⁵² Rızaeddin b. Fahreddin, kendi zamanındaki insanların belirli bir mezhebi kabul etmeye meyilli olduklarını söylemiştir. Ancak bu tercihin zorunluluk derecesinde bir şey olmadığından bahsetmiş, bununla beraber bir kişinin müçtehitlerden birinin mezhebini tercih etmek için onların biyografilerini ve haklarında söylenmiş sözleri değerlendirerek bir tercihte bulunabileceğini beyan etmiştir. Kendisi de her ne kadar din namına bir hayli müktesebatı bulursa da ictihat derecesine ulaşamadığını açıkça ifade etmiştir.⁵³

Rızaeddin b. Fahreddin, daha önce de geçtiği üzere Ufa ve Orenburg Müftülüklerinde 20 yıl kadılık ve 13 yıl müftülük olmak üzere toplamda 33 yıl çalışmıştır. Dolayısıyla farklı bir coğrafya ve farklı bir zamanda kadılık ve müftülük tecrübesi yaşamış ve bu tecrübesini yapmış olduğu ilmî çalışmalarıyla kitaplaştırarak Rusya Müslümanları nezdinde iz bırakmıştır. Özellikle *Mahkeme-i Şer'iyemiz, Müftülerimiz ve Kadılar Hakkında* isimli eserleri, Dîniye Nezaretinde görev yapan müftü ve kadıların hayatı, görevleri ve uğraştıkları alanları hakkında bilgi vermektedir. Yine *Tanzimat* adlı eseri, imamların ve muhtesiplerin (murakıplar) el kitabı olacak şekilde hazırlamış olduğu bir eseridir. *Menâsıb-ı Dîniyye* adlı eseri de Dîniye Nezaretine bağlı dinî mansıplarla (görev ve kadro) ilgilidir.

Rızaeddin b. Fahreddin, karakterine yerleştiğini söylediği üslubunu izah ederken kendisini şöyle ifade etmektedir:

Biz yaratılışımızda ve ahlakımızda bulunan şevk ve gayret sebebiyle hayatımızda pek çok tercüme-i

⁵² Liaisan Şahin, "Rusya Federasyonu'nun Etnik ve Dinsel Yapısı", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Sonbahar 2016, s. 28.

⁵³ Fahreddin, *Menâsıb-ı Dîniyye*, ss. 51-55.

hal, tabakât, tarih ve menâkıp kitapları mütalaa ettik. Sadece İslam âlimlerinin değil yabancı milletlerin meşhur adamlarından birçoklarının tercüme-i hallerine icmalen de olsa âşinalık peyda ettik. Birbirine muhalif mesleklerle ve birbirine zıt fikirlerle karşılaşmış bulunduğumuzdan gönlümüzde bir genişlik, her şey hakkında soğukkanlılık, hiçbir söz karşısında şaşırılmamak, kızmamak, hayrete kapılmamak ve hayran olmamak tabiatı hâsıl oldu. Bunu Allah'ın bir feyzi saydık da itikat ve mesleklerin hata ve sevaplarını ölçmek için doğru bir mizan edindik ve bundan faydalanma yolunu tuttuk.⁵⁴

Rızaeddin b. Fahreddin'in bu ifadelerinden okuma ve araştırmalarından sonra modernist ve yenilikçi tarafının belirginleştiği ve kendi tabiriyle "gayreti diniyesi" sebebi ile her türlü fikre müracaatı benimsediği anlaşılmaktadır. Onun, bu fikirleri ile gelenek disiplinine ve klasik mezhep anlayışına bazen muhalefet etmekte cüretkâr davrandığını görmekteyiz.

Yine o, İslam hukukunun geneline dair görüşünü şöyle özetlemektedir:

İçtihat ihtiyacının sürekliliğinden dolayı yeni ihtiyaçlara Kur'an ve sünnetten çözüm getirilmesi icap eder. Bilhassa tasavvuf, ilm-i kelam ve felsefe yolu ile dine girmiş bid'at ve hurafeleri ayıklayarak dini asli haline döndürmek, körü körüne taklide saplanmadan herkesin dinini mümkün mertebe tahkikan öğrenmesi gerekir. Müslümanları parçalayan hizipçiliği bertaraf ederek Kur'an ve sünnetin esas alınması icap eder.⁵⁵

⁵⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Mercani*, s. 415; Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızâeddin Fabreddinoğlu*, s. 24; Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, s. 109.

⁵⁵ Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, s. 118.

Kendisini bu prensipler çerçevesinde tarif eden Rızaeddin b. Fahreddin, incelediğimiz kadarı ile farklı çalışma metotları ortaya koymuştur. Mesela *Mutalaa* isimli kitabında müftülük bünyesindeki baş imamlardan, kocasından haber alınamayan (gaip) veya kocası kaybolmuş (mefkûd) kadınların nikâh durumu hakkındaki fikirlerini bir mektupla müftülüğe göndermelerini istemiş, Rusya'daki Müslümanların ortak sorunlarına o dönemdeki imamların verdikleri cevaplardan ortak bir fetva üretmeye çalışmış ve bu mektupları bir risale şeklinde bastırmıştır. Böylece kendi dönemindeki Müslümanların yaşadıkları problemlerden ve çözüm önerilerinden bizleri haberdar etmiştir. Bahsettiğimiz eseri, diğer taraftan özellikle komünist rejiminin hâkim olduğu bir zaman ve zeminde Rusya'daki müftü ve imamların ilmî müktesebatını, fıkıh anlayışlarını ve çözüm arayışlarını gösteren ortak bir çalıştay niteliği taşımaktadır. Yenilikçi bir ruha sahip olan Rızaeddin b. Fahreddin'in bir diğer yöntemi de; kitap basımında kısıtlama olduğu için fikhî görüşlerini haftalık dergi ve gazetelerde yayınlamış olmasıdır. Bu, fikirlerini hem kayıtlara geçirmek hem de Müslümanlar arasında tartışma zemini oluşturarak bu fikirlerin Müslümanlar tarafından öğrenilmesi ve müzakere edilmesini temin etmek için takip ettiği interaktif bir yöntemdir.⁵⁶

Rızaeddin b. Fahreddin'in fiziki şartları olağanüstü çetin olan ve dünyanın en büyük toprak parçasına sahip olan Rusya'da müftülüğün iki şubesi arasındaki mesafelerin binlerce kilometrelere ulaştığı bir coğrafyada rejim baskısı sebebi ile bir araya gelemeyen Müslümanların dini meseleleri müzake-

⁵⁶ Türkoğlu, Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin, s. 146.

re etmeleri için verdiği mücadele ve bulduğu yöntemler takdire şayandır.

3. Eserleri

Rızaeddin b. Fahreddin, çeşitli fenlerde eserler vermiş gayretli ve velût bir âlimdir. Yetmiş yakın eser yazdığı anlaşılan bu âlimin fıkıhla ilgili on iki, kelamla ilgili iki, tarihle ilgili yedi, biyografi ile ilgili onsekiz, eğitim, ahlak ve araştırma ile ilgili otuz eseri bulunmaktadır. Ancak bu eserlerinin bir kısmı kaybolmuş, bazıları da tanıtılmayı beklemektedir.⁵⁷

3.1. Fıkah Eserleri

Rızaeddin b. Fahreddin, fikhî görüşlerine birçok farklı kitaplarda değinmiş olsa da onun, müstakil olarak fıkha dair yazdığı on bir eseri vardır.

3.1.1. *Kitabu'l-Mukaddime*

Miras hukukuyla ilgili öğrencilere yönelik hazırladığı bir eserdir. Eser, Kazan'da 1888 yılında basılmıştır.

3.1.2. *Mütalaâ, (İdare-i İslamiye-i Orenburgiyye Üzerine Âlimlerimiz Tarafından Nikâh Hususunda Yazılan Efkarın Hulasası)*

Ufa Dinî Meclisi arşivinden faydalanarak yazdığı, nikâh hususundaki görüşleri içeren, 72 sayfalık bir eserdir. Kocası savaş yıllarında sürgüne gönderilen bir kadın yıllarca nikâhlı bir şekilde kocasına bağlı tutulmuş, bunun sonucunda kadın

⁵⁷ Bkz. Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızaeddin b. Fahreddin*, ss. 123-210; Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızaeddin b. Fahreddin*, ss. 79-100.

aç ve sefil kaldığı için halk bu durumu müftülüğe yazıp ulemanın bu duruma derhal bir çözüm üretmesi gerektiğini dile getirmişlerdir. Bu yazıların etkisiyle, Orenburg Dinî İdaresi harekete geçerek bu konuda olumlu bir girişimde bulunmuştur. O günkü dinî idarede bulunan müftü Rızaeddin b. Fahreddin, bu konuda 70'e yakın İslam âliminin görüşünü alarak meseleyi kadınlar lehine çözümlenmiştir. Rusya'daki ulemanın bu konudaki görüşlerini içeren mektupları, *Mutâlaa* adıyla kitaplaştırarak yayınlamıştır.⁵⁸

3.1.3. *Mektep ve Zekât, Hazine ve Zemstvo Yardımı*

Bu eser, Rusya'da yaşayan Müslümanların mektep ve medreselerinin ıslah edilmesi için gerekli kaynakların araştırılması, zekâtın "fi sebilillah" sayılarak, mektep ve medreseler için harcanıp harcanamayacağı, kız ve erkek çocukların karma eğitimle okuması ve kadın öğretmen istihdamı gibi konuların ele alındığı 64 sayfalık bir eserdir.⁵⁹

3.1.4. *İslam Fıkıhı ve Fakihleri*

1911'de Rızaeddin Fahreddin'in evine yapılan baskında müsveddesi götürülen bu eser daha sonra kaybolmuştur.

3.1.5. *İslam Şeriatında Suret Meselesi*

İslam dininde resim konusunda Kütüb-i Sitte'de yer alan hadisleri içeren tamamlanmamış bir eser olup 1911 baskısında kaybolmuştur.

⁵⁸ Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 123-210; Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 79-100.

⁵⁹ Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 123-210; Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 79-100.

3.1.6. *İbadet-i Nisvân*

Bu eser, genç kızlara yönelik yazılmış namazla ilgili 16 sayfalık bir eserdir.⁶⁰

3.1.7. *Dinî ve İctimâî Meseleler*

Eser, dinî ve sosyal konularda yazılmış 208 sayfadan oluşmaktadır. Ele alınan bütün konular, ayet ve hadislerle büyük İslam âlimlerinin eserleriyle desteklenerek izah edilmesine rağmen eser, döneminde çok eleştiri almıştır. Eserde Kur'ân-ı Kerîm, sünnet, icmâ, kıyas, ictihat-müçtehit, nesih, maslahata riayet, şeriatı tebliğ, iman-küfür, imâmet-hilâfet gibi temel İslamî umdeler hakkında bilinmesi gerekenlere değinilmiştir. Bununla beraber anadilde ibadetten telfike; banka faizinden giyim-kuşama; şeriat-kanun ayırımından sağcı solcu ve ılımlıların din anlayışına; İslam dininin her çağ, ülke ve toplum için uygunluğundan çok evliliğe; insanların dinden uzaklaşma sebeplerinden Müslümanların geri kalma nedenlerine; kadınların camiye gitmelerinden, halife seçimine; dinî kıyafet olup olmadığından, ulû'l-emrin kim olduğuna, Kur'ân'la sabit had ve kıyasların uygulanmaması gibi meselelerden, din-medeniyet ilişkisine, bilimsel tefsir ve kabir ziyaretinden ölülerden yardım dilemeye kadar pek çok güncel dinî ve ictimâî konu ele alınmıştır. Musa Carullah, *Mülâhaza* isimli eserini bu eseri eleştirmek için yazmıştır.⁶¹

⁶⁰ Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 123-210; Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 79-100.

⁶¹ Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 123-210; Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 79-100.

3.1.8. *Aile*

Aile hayatı ve evlilik konularında yazılmış, çeşitli tarihlerde sekiz kez basılan, 85 sayfalık bir eserdir. Eser, *Aile Sinesinde Kadın ve Erkek* adıyla Kaya Nuri tarafından 91 sayfa olarak 1925'de İstanbul Suhulet Matbaasında yayınlanmıştır.⁶²

3.1.9. *Tanzimat*

Dinî idareye bağlı din görevlilerinin vazifeleri, yapmaları gereken iş ve uygulamaları, istatistikî bazı bilgileri ve dinî konuları içeren, 80 sayfalık bir bilgilendirme kitabıdır. Eserde 1896 yılına kadar müftülükte görev yapan müftü ve kadınların isimleri ve görev yılları, 1897 yılından önceki Rusya'daki Müslüman nüfusu hakkında bilgi verilmiştir. Eser normal halkın anlayacağı dilde dinî emirleri ve fermanları bir araya getirerek imamların ve muhtesiplerin (murakıpların) el kitabı olacak şekilde hazırlanmıştır.⁶³

3.1.10. *Menâsıb-ı Diniye*

Orenburg Diniye Nezaretî'ne bağlı Müslümanlara ait dinî mansıplarla ilgilidir. Ezan, imam-hatiplik, ahuntluk, ferman, naip koymak, ticaret, askerlik, pasaport ve icazet, maaş, idare-i şer'iyeye, şeriat ve kanun, kaza ve kadı, içtihat, müçtehit, müftü, müçtehitlerin tükenmesi, taklid ve mezhep, İslam fıkhi, muamele ve hüküm gibi konuların işlendiği 69 sayfalık bir eserdir.⁶⁴

⁶² Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 123-210; Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 79-100.

⁶³ Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 123-210; Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 79-100.

⁶⁴ Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 123-210; Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 79-100.

3.1.11. *Mabkeme-i Şer'iyemiz, Müftülerimiz ve Kadılar Hakkında*

Diniye Nezareti'nde görev yapan müftü ve kadılar, görevleri ve uğraştıkları alanlar hakkında bilgi veren el yazma bir eserdir.

3.2. Kalam Eserleri

Rızaeddin b. Fahreddin'in kelama dair yazdığı iki eseri bulunmaktadır. Bunlar, *Akide, Keramât ve İstimdat* adlı eserleridir.⁶⁵

3.3. Tarih Eserleri

Rızaeddin b. Fahreddin'in tarihle alakalı yazdığı yedi eseri bulunmaktadır. Bunlar, *Said*,⁶⁶ *Âsâr*,⁶⁷ *Muhammed Aleyhis-*

⁶⁵ 1915'te yazmaya başladığı ancak baskıya vermediği bu eser, nezaretteki çalışma odasında diğer yazma eserleri gibi kaybolmuştur. Bkz. Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 123-210; Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 79-100.

⁶⁶ Dumbrovski Matbaası, Kazan, 1897. Rızaeddin Fahreddin'in Said (Kargalı) bölgesinde bulunan mescitleri, mescitleri yaptırılanları ve imamlarını anlattığı 32 sayfalık ilk matbu eseridir. Bkz. Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 123-210; Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 79-100.

⁶⁷ Kazan, 1900-1908. Din büyüklerinin ve meşhur kimselerin biyografilerini yazdığı ve bazı bölümlerini Şûra Dergisi'nde yayınladığı 2 ciltlik bir eserdir. Rızaeddin b. Fahreddin'in sadece yaşadığı dönemin halkları için değil binlerce sene sonra gelecek haleflerine yadigar olarak kalması için yazdığını belirttiği bir eserdir. *Âsâr, İdil-Ural ve Kazan tarihine ait önemli bilgiler içerdiği için değerli bir bilgi kaynağıdır. Basılmayan üçüncü ve dördüncü ciltleri, Ufa'daki Başkurdistan Fenni Merkezi Ural Bölgesi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü arşivinde saklanmaktadır. Rızaeddin b. Fahreddin, bu eserini oluştururken müftülük arşivindeki birinci kaynaklardan faydalanmıştır. Biyografisini yazdığı kişilerin ya-*

selam, İbn Fazlan'ın Bulgar'a Gelişi,⁶⁸ *Kazan Hanları, Altınorda Hanları, Bulgar ve Kazan Türkleri* isimli eserleridir.

3.4. Biyografi Eserleri

Rızaeddin b. Fahreddin'in biyografiyle alakalı on sekiz eseri bulunmaktadır. Bunlar, *Rihletü'l-Mercâni, Meşhur Hatunlar, İslam Filozofu İbn Rüşd*,⁶⁹ *Tercüme-i Hâlim, Fazıl Mercâni'nin Kısaca Tercüme-i Hâli, Ebu'l-Ala el-Maarri*,⁷⁰ *İbn Arabşah, İmam Gazâli, Ahmed Bay'ın Tercüme-i Hâli, İbn*

kınlarına, dostlarına ulaşarak veya mektup göndererek bilgiler toplayarak bu ünlü eserini yazmıştır. Bkz. Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 123-210; Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 79-100.

⁶⁸ Orenburg, 1915. Bulgar Türklerine İslamiyet'i öğretmek üzere Abbasi halifesi Muktedir Billah tarafından gönderilen elçi heyetinin başkanı İbn Fazlan'ın bazı eserlerde parçalar halinde bulunan seyahatnamesinin Bulgar Türkleriyle ilgili bölümünün tercümesinden oluşan eserin yazma nüshası 30 sayfa olup son zamanlarda Kiril harfleriyle de yayımlanmıştır. Bkz. Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 123-210.

⁶⁹ İbrahim İdrisof ve Şürekâsı, Kazan, 1905. (Türkiye Türkçesine aktaran; Nuri Kaya, İstanbul, 1924). İslam filozofu İbn Rüşd'ün hayatı ve fikirleriyle ilgili bir eserdir. Eser, Remzi Demir tarafından 1997'de Ankara Gündoğan Yayınlarında yayımlanmıştır. Bkz. Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 123-210; Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 79-100.

⁷⁰ Kerimov-Hüseynov ve Şürekâsı Matbaası, Orenburg, 1908. *Meşhur Erişer* serisinin ikinci cüzü olarak hazırlanan, Ebu'l-Ala el-Maarri hakkında yazılmış 72 sayfalık biyografik bir eserdir. Rızaeddin b. Fahreddin'in daha önceden hazırlayıp bastırma imkânı bulamadığı bu eser, el-Maarri'nin, Musa Carullah Bigi tarafından tercüme edilen el-Lüzûmiyyât'ının beklenenin üzerinde ilgi görmesi üzerine basılmıştır. Bkz. Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 123-210; Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 79-100.

Teymiyye,⁷¹ *İbn Arabî, Ahmed Mithat Efendi, Hacı Abdülğani Efendi Hakkında Olan Hatıralarımdan Bazıları, Mercanî Mecmuası, İbn Batuta'nın Deşt-i Kıpçak'ta Seyahati, Şeyh Zeynullah Hazretin Tercüme-i Hâli, Şeyh Cemaleddin, Hasan Akçurin* adlı eserleridir.

3.5. Diğer Eserleri (Eğitim, Ahlak, Kültür, Felsefe, Araştırma, Edebiyat, Tercüme)

Rızaeddin b. Fahreddin'in bu başlık altında topladığımız otuz adet eseri vardır. Bunlar, *et-Tuhfetü'l-Enisiye, Kitabü't-tasrif, Kitabü'l-İtibar*,⁷² *Hediyetül-Lehfân fi-mâ Yehtâcu İleyhi'l Benâti ve'n-nisvân, İntizar, Terbiyeli Bala, Terbiyeli Ana, Terbiyeli Ata, Mescitler, Terbiyeli Hatun, Kur'an ve Taabat, İsmail Seyahati, Nasihat, Esmâ Yaki Amel ve Ceza, Selîme Yaki İffet, Kurultay, Rusya Müslümanlarının İhtiyaçları*

⁷¹ Vakit Matbaası, Orenburg, 1911. İslamî ilimlerin her dalında kalem oynatmış olan İbn Teymiyye'nin mücadelesi, fikirleri, hayatı, dost ve düşmanları hakkında bilgi veren 148 sayfalık biyografik bir eserdir. Rızaeddin b. Fahreddin, İbn Teymiyye'nin sefer ve ziyaret konularındaki fikirlerini anlatırken kendi fikirlerini de serdetmiştir. Eserin sonuç bölümünde ise Rusya Müslümanlarının dinî meseleleri üzerinde durmaktadır. Bu eser, Ömer Hakan Özalp tarafından çevrilerek *Kalem ve Kılıç Üstadı Şeybulislam İbn Teymiyye ve Mücadelesi* ismi ile 2013'te yayımlanmıştır. Bkz. Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 123-210; Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 79-100.

⁷² Çirkof Hatunun Matbaası, Kazan, 1888. Müslüman çocukların faydalanması için basit bir dille, ahlakî, ilmi, kültürel ve edebî konularda yazılan, 95 sayfalık bir eserdir. Rızaeddin b. Fahreddin'in öğrencilik yıllarında yazdığı bu eserinde getirdiği tenkit ve öneriler, bu gün bile İslam toplumlarının tamamen halledemediği eğitim, ticaret, sağlık, ziraat vs. gibi önemli mevzulara değinmektedir. Bkz. Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fahreddin*, s. 55.

*ve Onlar Hakkında İntikat, İslamlar Hakkında Hükümet Tedbirleri, Âdâb-ı Ta'lim, Şakirtlik Adabı, Amerika Fikirleri,*⁷³ *Ehl-i İyâl, Rahmet-i İlâhiye Meselesi, Şûranın Tîl Yarışı,*⁷⁴ *Semerkant Mushafı ve Onun Sebebinen Seyahat, Yürgen Cirlerim Kürgen İllerim, Akl-ı Evvel, İslam Dini Nindi Din, Yuldaş, Yuvanıç* adlı eserleridir.

⁷³ Vakıt Matbaası, Orenburg, 1909. *Şûra*'da tefrika edilen, adapte bir eserdir. Hearst adlı New Yorklu bir gazetecinin yazdığı makaleleri Mırsırlı *el-Müeyyed* gazetesi tercüme etmiş, buradan da Rızaeddin b. Fahreddin tarafından Türkçeye aktarmıştır.

⁷⁴ Vakıt Matbaası, Orenburg, 1910. *Şûra* dergisinin 1909'da dil üzerine düzenlediği yarışmaya katılan 70'in üzerindeki makaleyi ve Rızaeddin b. Fahreddin'in dille ilgili görüşlerini içeren, 195 sayfalık bir eserdir. Bu eser üzerine Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsünde 2008 yılında Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali danışmalığında bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 123-210; Demirci, *İdil-Ural'ın Sesi Rızâeddin b. Fahreddin*, ss. 79-100.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RIZAEDDİN B. FAHREDDİN'İN FIKHÎ GÖRÜŞLERİ

Rızaeddin b. Fahreddin, fikhın kaynaklarına dair görüşlerinden başka fikh ıstılahıyla alakalı birçok madde ve meseleye dair izahlarda bulunmuştur. Telif ettiği 70 kadar eserden özellikle *Mutalaa* (Kazan 1897), *Tanzimât* (Kazan 1898), *Menâsıb-ı Diniye* (Orenburg 1908), *Dini ve İctimai Meseleler* (İstanbul 2007) gibi eserlerinin bu hususlara yoğunlaştığı görülmektedir.

Rızaeddin b. Fahreddin'in bütün fikhî görüşlerini ortaya koyacak şekilde derli toplu bir eseri bulunmamaktadır. Fıkha dair bir eser kaleme aldı ise de bunun, rejim tarafından el konulduğu için günümüze kadar gelmediği anlaşılmaktadır. Onun yazdığı eserlerin birçoğu Türkçeye çevrilmemiş olup eski Tatarca olarak orijinal haliyle müftülük arşivinde veya bazı akademi müzelerinde korunmaktadır.¹ Fikhî görüşlerinin tamamına ulaşabilmek için bu eserlerin ilgilileri tarafından tercüme edilerek ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Bu bölümde Rızaeddin b. Fahreddin'in ulaşılabildiğimiz kadarıyla elimizde bulunan 20 kadar eserinin taranması neti-

¹ Özellikle Rızaeddin b. Fahreddin'in Müftülük arşivindeki bazı el yazmalarından bizi haberdar eden merkez camii (Abdulkadir Geylanî) baş imamı Vasıl Timirgaliyev, Rus idaresinin dini idareyle (Müftülükle) yaptığı gizli anlaşma gereği Dini İdare Arşivi'nin ziyaret ve araştırmalara kapalı tutulduğunu bildirdi.

cesinde elde edilen fikhî görüşleri derlenmeye çalışılmıştır. Çalışmamızda öncelikle Rızaeddin b. Fahreddin'in fıkıh usûlünün aslî ve ferî delillerine, daha sonra ise şer'î hükümlere dair görüşlerine değinilecektir.

1. Rızaeddin b. Fahreddin'in Fıkıh Usûlü İle İlgili Görüşleri

Bu başlık altında Kitap, sünnet, icma, kıyas, maslahat gibi şeri deliller, içtihat, taklit, telifik, kaza, fetvâ, nesh ve bid'at gibi konular ele alınacaktır.

1.1. Şerî Deliller

Rızaeddin b. Fahreddin'e göre İslam hukukunun esasları Kitap, Sünnet, İcma' ve Kıyas'tır. O, İslam hukukunun esaslarının çok muhkem olduğunu ancak bu esasların, Müslümanlar tarafından aslına uygun bir şekilde işletilemediğini söylemiştir.²

1.1.1. Kitap

Şüphesiz İslam dininin kaynaklarından en yüksek mevki Kur'ân-ı Kerîm'e aittir. "Yazılmış şey" manasına gelen "kitap" tabiri, fıkıh literatüründe bir takım bâblardan, fasıllardan oluşan ve fikhî meseleleri içeren bölüm manasına gelmektedir.³ Şer'î delilleri ve bunlardan hüküm elde edilme yollarını esas alan fıkıh usulü ilminde ise Kitap, ilk şer'î delil olarak yer alır. Nitekim İslam hukukunun aslî ve fer'î kaynakları incelenirken edille-i şer'iyeye-i asliyyenin birincisi olarak Kitap sayılmıştır.

² Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 43.

³ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Yayınevi, İstanbul 2016, s. 312.

Dinî hükümlerin ilk kaynağının Kur'ân-ı Kerîm olduğu bütün Müslümanların ortak kabulüdür.⁴

İbn. Fahreddin'e göre Kur'ân-ı Kerîm, insanları doğru yola sevk etmek için Allah (cc.) tarafından Hz. Peygamber'e (sas) gönderilmiş, inanç, ilim ve tüm dinî işler için kaynak ve hüccet kılınmış olup; her detayı değil, ancak dinin temel esaslarını, naklî ve aklî delillerini öğreten bir kitaptır.⁵

İbn. Fahreddin, Kur'ân-ı Kerîm'in Hz. Ebu Bekir (ra.) zamanında bir araya toplanmasının, Kur'ân-ı Kerîm'in muhafaza edilmesine etki eden önemli zahirî sebeplerden biri olduğunu söylemiştir. Ona göre, Tevrat, İncil ve Zebur'un geçmişte çok fazla cüzlere ayrılması, her cüzün ayrı bir tomar şeklinde dürülerek ellerde dolaşması Hristiyan ve Yahudilerin kitaplarındaki tahriflerin ve bazı şeylerin gizli kalmasının temel sebebi olmuştur. Rızaeddin b. Fahreddin, Kur'ân-ı Kerîm'i ilmî kudreti olan ve anlama yeteneği olan herkesin anlayabileceğini ve bu konuda araçlara muhtaç olmadığını; özellikle bu işin birkaç önderin elinde sınırlı kalmaması gerektiğini savunmuştur. Yine o, bugünkü Müslümanların Kur'ân-ı Kerîm'e sarılmak yerine ellerindeki fetva kitaplarına, masum (günahtan korunmuş) olmayan insanlar tarafından tertip edilmiş şerhlere ve haşiyelere tutunarak bu eserlerin kâfi olduğunu iddia etmelerine karşı çıkmıştır.⁶

Anlaşıldığı kadarıyla Rızaeddin b. Fahreddin'in bu konudaki düşüncesi, Kur'ân-ı Kerîm'den manalar çıkarıp izah ederken sadece önceki âlimlerin tefsir, te'vil ve fetvalarına takılıp kalmadan yeni şeyler söylemenin gerekliliği yönündedir.

⁴ Ali Bardakoğlu, "Kitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, C. 26, ss. 122-126.

⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 65-66.

⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 65-66.

Hâlbuki bu düşüncesiyle onun, özellikle İslam gelenek müktebatına değil de Kur'ân-ı Kerim'i yeniden yorumlayarak geleneğin dışında, yaşadığı çağın ruhuna uyacak yeni şeyler söyleme merakını dile getirmesi, modernist çizgiyi koruma gayretini düşündürmektedir.

1.1.2. Sünnet

Sünnetin sözlük anlamı “yol” demektir. Usûlcülere göre ise, “Rasûlullah'tan (sas) sâdır olan sözler ile kasdî fiillerden ve tasviplerden ibarettir.”⁷ Hanefî usulcüler, bu bağlamda sünneti, “dinde takip edilen yol” şeklinde tarif edip, “Hz. Peygamber ve ashabının yolu” şeklinde açıklamışlardır.⁸

Rızaeddin b. Fahreddin'in ifadesine göre sünnet, Rasûlullah'ın (sas) şer'î hükümlerle ilgili ve dinin emirlerini tebliğ konusundaki söz ve fiillerinden ibarettir. O, sünneti, kavli ve fiilî olmak üzere iki kısım olarak değerlendirmiştir. Geçmiş ulemanın sünnet hakkında kavli, fiilî ve takrîrî şeklindeki beyanının aksine o, “takrîrî” olan sünneti de fiilî sünnet kısmına dâhil etmiştir.⁹ Fiilî sünnetin, Hz. Peygamber'in (sas) ya bizzat yaptığı fiiller veya başkası yaptığında sükût etmesi gibi fiillerinden meydana geldiğini düşünmektedir. Bu yüzden takrîrî diye bilinen sünneti fiilî sünnet adı altında birleştirmiştir.¹⁰

İbn. Fahreddin'e göre Hz. Peygamber'in (sas) söz ve fiilleri de tebliğî ve gayr-ı tebliğî olmak üzere ikiye ayrılır. Burada ümmet için şer'î delil olması manasında kullanılan sün-

⁷ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 515.

⁸ Ferhat Koca, “Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, C. 38, ss. 154-155.

⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 99.

¹⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 99.

netin, tebliği olan kısmı temsil ettiğini söylemektedir. Gayr-ı tebliği sünneti de “Hz. Peygamber’in (sas), dönemin gereklerine göre yaptığı siyasî işlerden, maslahata riayet için yaptığı fiillerden, yaşadığı dönemdeki halk arasındaki âdet ve kültürden hareketle söylediklerinden ibaret şeyler” olarak tarif etmektedir.¹¹

O, Rasulullah’ın (sas) tebliğ ile memur olmadığı şeylerin rastgele sünnet kavramı içerisine dâhil edilmemesi gerektiğini savunmuştur. Hayatın gerçeklerine uymayan, bilim, teknoloji ve tıbbî gelişmelerin kabul etmeyeceği bazı ilaç ve tedavileri tavsiye eden hadisler varsa bunları “gayr-ı tebliği” kısmında söylenmiş sözler cümlesinden kabul edilmesini gerekli görmüş ve bunun İslam dini kaynaklarının ilim ve hakikatle çatışmadığının bir göstergesi sayılabileceğini belirtmiştir. Böylece bir dönemin tecrübelerine göre söylenmiş hükmün daha sonra meriyyetini kaybettiği veya aksi ile karşılaşıldığı durumlarda ya sünneti ret veya kati tecrübeyi inkâr gibi mahzurlarla karşılaşılmaması için bu tür şeylerin sünnete dâhil edilmemesi gerektiğini savunmuştur.¹²

Rızaeddin b. Fahreddin, hadislerin ümmete ulaşma yollarını izah ederken mütevâtir habere dair farklı bir mülâhazada bulunmuş; lafzî mütevâtirin¹³ çok az ve kıymetli bir şey olduğunu ve bunun sadece Müslümanlara mahsus olduğunu söyledikten sonra mütevâtir habere dair olan klasik görüşün ak-

¹¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 99.

¹² Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 99.

¹³ Mütevâtir haber, lafzî ve mânevî olmak üzere ikiye ayrılır. Lafzî mütevâtir, bilginin aynı lafızlarla, mânevî mütevâtir ise aynı anlamın farklı lafızlarla nakledilmesini ifade eder. H. Yunus Apaydın, “Mütevâtir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, C. 32, ss. 208-211.

sine bir yorumda bulunmuştur. Lafzî mütevâtire sadece Kur'ân-ı Kerim'in örnek sayılabileceğini bunun dışındaki mütevâtir haber örneklerinin tamamının manevi tevatüre dâhil olduğunu mütalaa etmiştir.¹⁴

Anlaşıldığı kadarıyla Rızaeddin b. Fahreddin, yenilikçi anlayışın etkisiyle sünnette lafzî mütevâtirin olmadığını savunan âlimlerin görüşlerini tercih etmiştir. Bununla beraber bazı hadis âlimleri az sayıda da olsa lafzî mütevâtir sayılan hadislerin olduğunu kabul etmişlerdir.¹⁵

1.1.3. İcma'

Lügatte "Bir konu hakkında görüşlerin birleşmesi yahut aksi görüş belirtilmemesi"¹⁶ şeklinde açıklanan icma', Kur'ân-ı Kerim ve sünnetten sonra en güvenilir ve muteber kaynaktır. Terim olarak icma', bir asırda bulunan tüm İslam müçtehitlerinin şer'î bir hüküm üzerinde görüş birliği etmeleridir.¹⁷

Rızaeddin b. Fahreddine göre icma', ülü'l-emr tarafından Müslüman toplumların kendi asırlarındaki işler konusunda makâsıd-ı şer'î'ya muhalif olmamak üzere ittifakla verilen kararlardan ibarettir.¹⁸ Anlaşıldığı kadarıyla Rızaeddin b.

¹⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 117-118.

¹⁵ İbn Hacer el-Askalâni, *Şerhü'n-Nubbe Nüzhetün-Nazar fî Tavzihi Nubbeti'l-Fiker fî Mustalabi'l-Ehli'l-Eser* (thk. Nureddin İtr), Dârü'l-Hayr, Beyrut 1993, s. 42.

¹⁶ Muhammed Revvâs Kalaci, *Mucemu Lugati'l-Fukaha*, Darü'n-Nefais, Beyrut 1996, s. 22.

¹⁷ Molla Hüsrev, *Mir'atü'l-Usûl fî Şerbi Mirkâti'l-Vusûl*, Fazilet Neşriyat, İstanbul 1998, C. 2, s. 50; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 225; İbrahim Kâfi Dönmez, "İcmâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, C. 21, ss. 417-431.

¹⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 135.

Fahreddin, *Dinî ve İctimaî Meseleler* kitabında icma' ile alakalı hayli mülâhazalar serdederek icma'ı klasik tarifinden farklı bir biçimde izah etmiş ve eski ulemanın tanımından daha farklı bir tarif ortaya koymuştur.

Rızaeddin b. Fahreddin, tarifte yer verdiği "ülül-emr" sözünün, öncelikle müçtehitleri, onlardan sonra iktisadî, ictimaî, medenî, siyasî ve diğer dünyevî bilim sahiplerini de içine almakta olduğunu düşünmektedir. O, bu kelimenin kapsamını, her türlü hayır cemiyetlerinin başkanlarına, askerî yöneticilere, avukatlara, doktorlara, mühendislere, tüccarlara, yazarlara ve her türlü meşru kurum ve idarenin başlarında bulunanlara kadar genişletmiştir. Ona göre, ülü'l-emrin ittifakından maksat, her sınıf, topluluk, grup ve cemiyetin ittifakları olup münferiden herkesin tek tek ittifak etmesi şart değil; hatta bu ittifak, mümkün ve vaki de değildir.¹⁹

Rızaeddin b. Fahreddin, kendisinin yaptığı bu tarifin fayda ve sonuçları bakımından mütekaddimîn âlimlerinin icma' anlayışına daha muvafık olduğunu savunmakta ve kendi tarif ettiği icma'ın, fıkıh usulü âlimlerince tarif edilen icma'ların kanunlaşmış hali olduğunu, hadislerin kayda geçilmesiyle hadislikten çıkmadıkları gibi icma'ın da kaide ve düzene sokulmakla hüccetlikten çıkmayacağını söylemiştir. Bir başka ifadeyle icma'ın aslı dinî bir iş olmakla birlikte onu sağlama, kurumsal idaresini düzenleme, üyelerini belirleme gibi hususlar dünyevî ve ictimaî oldukları için, bunları her çağda ülü'l-emr (ehl-i hall ve akd) denilen uzmanların düzenleyip maslahata göre değişiklikler yapması gerektiğini ifade etmiştir. Hatta o, "Ümmetinden bir taife kıyamete kadar hak

¹⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Asrî Müslümanlık*, S. 3, 1 Şubat 1925, ss. 59-64.

üzere zahir olacak; düşmanları ona zarar veremeyecektir"²⁰ hadîs-i şerîfindeki taifeden muradın ehl-i hall ve akd olduğu görülmektedir.²¹

Bağımsız İslam devletlerinde bulunan parlamentonun görevi ne ise, icma' hizmetinin de resmi bir meclis tahtında kitap ve sünnete uygunluk esasına göre düzenlenebileceğini teklif etmektedir. Çünkü ona göre, usûl-u fıkıh âlimlerinin tarif ettiği icma' bu güne kadar gerçekleşmemiştir. Ancak o, 1 Mayıs 1917 yılında Moskova'da otuz milyonluk Rusya Müslümanlarının her tabakasını temsilen beş-altı yüz vekilin toplanıp kendi dinî ve ictimai meseleleri hakkında müzakerelerde bulunarak resmî olarak karar almalarının, İslam dünyasının en büyük işlerinden biri sayılmayı hak eden bir uygulama olduğunu düşünmektedir.²² Böyle bir icma' pratiğinin, Hz. Peygamber'den (sas) itibaren Müslümanlar arasında hiç gerçekleşmemiş iken İslam tarihinde ilk kez Rusya Müslümanlarına nasip olduğunu ifade etmiştir.²³

Rızaeddin b. Fahreddin, anlattığı şekilde bir icma' meclisi kurulması muamelâta ilişkin kısımların araştırılması halinde nikâh, mehir, nafaka, alım, satım, kira ve rehin gibi medenî hukuka ait meselelerin birçoğunun çözümlenebileceğini savunmuştur.²⁴

²⁰ *Ebu Dâvud*, Fiten 1, 4252; *Tirmizî*, Fiten 51, 2229; *İbn Mâce*, Mukaddime 1, 10, Fiten 9, 3952; *Abmed b. Hanbel*, Müsned, 5/278, 279.

²¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Asri Müslümanlık*, S. 3, 1 Şubat 1925, ss. 59-64; Özalp, *Rızâeddin b. Fahreddin, Kazanla İstanbul Arasında Bir Âlim*, s. 289.

²² Rusya Müslümanlarının birinci kongre olarak niteledikleri kurultay hakkında detay için bkz. Rızaeddin b. Fahreddin, *Şûra*, S. 9, Mayıs 1917, ss. 214-215.

²³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 135-150.

²⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 169.

Anladığımız kadarıyla, özellikle rejim baskısı altındaki demir perde ülkelerinde yaşayan Müslümanların dünyadaki diğer Müslümanlardan izole edilmiş bir yapı içerisinde bırakıldıkları için Rızaeddin b. Fahreddin, bu coğrafyalarda icma'ın ancak böyle oluşabileceğini öngörmüştür.

1.1.4. Kıyas

Kıyas, lügatte bir şeyi diğer bir şeye benzeterek hükmetmek anlamına gelir.²⁵ Fıkıh usûlünde ise kıyas, “Bir şeyde (asıl) sabit olan hükmün mislini, illet birliği gerekçesiyle diğer bir şey (fer') hakkında da ortaya çıkarmaktır.”²⁶

Rızaeddin b. Fahreddin'e göre ise kıyas, illet ortaklığından hükümde de ortaklığı anlamaktan ibarettir.²⁷ Onun yaptığı bu tarifden kıyas hakkında farklı düşünceye sahip olduğu hissedilir. O, kıyası “İletteki iştirak sebebiyle hükümde de iştirak olacağını anlamak” şeklinde tarif ettiği için sanki kıyası lügat manası demek olan “ölçmek” anlamıyla olan ilişkisi üzerinden tanımlamıştır.

Rızaeddin b. Fahreddin, kıyasın şer'î hüccet olarak değerlendirilmesi için gerekli olan delilleri yetersiz bulur. Son ve orta çağlardaki ulemanın kıyasın şer'î hüccet olduğuna dair kullandığı argümanların gerçekte buna delil olmaması sebebiyle, kıyasın şer'î bir delil sayılmasına yeterli olmadığını söy-

²⁵ Şemseddin Samî, *Kamûs-u Türkî*, Alfa Yayınevi, İstanbul 1998, s. 1122.

²⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-Usûl fî Şerbi Mirkâti'l-Vusûl*, Fazilet Neşriyat, İstanbul 1998, C. 2, s. 70; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 309; H. Yunus Apaydın, “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, C. 25, ss. 529-539.

²⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 175.

ler. Ancak kıyasın şer'î bir delil kabul edilmemesi durumunda ise bazı meselelerin çözümsüz kalacağını, şer'î mahkemelerin davaları halletmekten aciz kalacakları için zarureten kıyası şer'î hüccet olarak kabul etme mecburiyeti doğduğunu ifade etmektedir.²⁸ Rızaeddin b. Fahreddin'in bu tahlili, İmam Şafii'nin kıyas hakkında söylediği şu sözleri hatırlatmaktadır: "Müslümanın karşılaştığı her meselenin zarurî bir hükmü vardır. Eğer bu hüküm açıkça mevcutsa aynen ona uyması, değilse hakikate uygun şekilde içtihat yaparak ona olan delaleti araması gerekir. İctihat da kıyas demektir."²⁹

Rızaeddin b. Fahreddin, kıyası izah ederken onun icma' ile sıkı ilişkisinden bahisle farklı bir bakış ortaya koyarak kıyasın, yalnızca icma' meclisinde görüşülebilen işler için geçerli olacağını söylemiştir. Bununla birlikte kıyasın daimi olmayıp icma' meclisinde görüşülene kadar devam etmesi ve geçerli olması gerektiğini savunmuştur. İcma' meclisinde görüşülüp, hakkında olumlu veya olumsuz icma'a varıldıktan sonra, konunun kıyasî meseleler arasından çıkarılıp icma'î meselelerden biri olarak değerlendirilmesi gerektiğini, bu manada Hz. Peygamber'in (sas) yaptığı kıyasların da sünnet bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁰

Rızaeddin b. Fahreddin'in kıyas anlayışı daha net olarak şöyledir; Kur'ân-ı Kerîm, sünnet veya icma'da yeri olmayan yeni bir mesele ile karşılaşılıp da hükmünü öğrenme zorunluluğu ortaya çıktığında, bunun resmi olarak kurulan ulema heyetine sunulması gerekir. Onlar tarafından kıyas usûlüyle

²⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 175-176.

²⁹ Şafii, *er-Risâle*, Daru'l Kütüb el-İlmiyye, Kahire 1940, s. 477; Muhammed Ebû Zehrâ, *İslam Hukuku Metodolojisi*, Fecr Yayınevi, Ankara 2000, s. 190.

³⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 176-177.

önce geçici hüküm verilmesi, icma' meclisi toplandığında ise oraya arz edilerek meseleye daha güvenilir bir hüküm verilmesi gerekir. Müslümanların muhtaç oldukları ne kadar kıyasî mesele varsa, bunların tamamı icma' meclisi tarafından görüşülerek vuzûha kavuşturulması ve sürüncemede bırakılmaması icap eder. Çünkü ona göre bu meseleler, birkaç müçtehidin görüşü olarak bırakıldığında milletin içtimaî ve medenî durumlarına belki zarar verecek ve değişen içtimaî ve iktisadî meselelerde daimî bir kanun şeklinde benimsenmesi gibi mahzurları tevlit edecektir.³¹

1.1.5. Örf ve Adetler

Örf kelimesi, sözlükte “iyi olan, bilinen, tanınan” anlamlarında kullanılmıştır. Fıkîh literatüründe ise aklî verilerin süzgecinden geçerek vicdanlarda yer tutan ve selim tabiatlarca uygun bulunan meşhur davranış, söz ve eylem biçimleri” şeklinde anlamlandırılmıştır.³² Örf ile âdet arasındaki ilişki hakkında değişik açıklamalar yapılmış ise de bu iki lafzın birbiri yerine ve aynı anlamı belirtmek üzere “örf ve âdet” şeklinde kullanımı oldukça yaygındır.

İbn Fahreddin, özellikle kadılık yaptığı yıllarda Müslümanların dini meselelerinin çözümünde karşılaştığı zorlukların aşılması ve fetvâsı bulunamayan meselelerin halledilmesi için örf müracaatın önemli bir çare olabileceğini dile getirmiştir. Hatta o, örf ve tecrübelerle tam uygun bir hukukî İslamiye tertip edilmesine olan özlemini “Avrupa'nın en küçük devleti olan İsviçre İslam'a girmiş olsa hükümet tarafın-

³¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 176-177.

³² Seyyid Şerif Cürcânî, *Mu'cemu't-Tarifât*, Dâru'l-Fazilet, Kahire 2004, s. 125.

dan yüzlerce hukuk âliminden bir heyet oluşturularak İslam fikhını düzenleme işi bunlara havale edilse, diğer taraftan üniversite profesörlerini –Müslümanlara göre muhakkik ve allâmeler- toplayarak Kur'ân-ı Kerîm'e zamana uygun bir tefsir yazmaları ve meşhur hadis kitaplarına şerhler yazmaları emredilse, o takdirde ortaya güzel şeyler çıkabileceğini ve bütün Avrupa'yı hayran bırakacak güzel bir İslam Hukukunun meydana getirilebileceği" şeklinde dile getirmiştir. O, bu çalışmanın esasında çok zor olmasına rağmen mümkün olduğunu, bunun canlı örneğinin Türkiye'de tertip ettirilen *Mecelle-i Abkâm-ı Adliyye*³³ olduğundan sitâyîşle bahsetmekte ve diğer ülkelere de ilham kaynağı olması gerektiğini dile getirmektedir.

Bu değerlendirmeler ışığında Rızaeddin b. Fahreddin'in gündeme getirmek istediği *Mecelle-i Abkâm-ı Adliyye* örneği, kendi savunduğu tezi çürüten bir örneğe dönüşmüş olduğu düşünülebilir. Çünkü Mecelle çalışması, onun teklif ettiği metodun aksine geleneksel metoda bağlı olarak ve Hanefi usulüne göre yapılmış bir çalışmadır.

1.1.6. Maslahat

Maslahat, sözlükte "doğru, düzgün ve kusursuz olma; uygunluk, yararlılık" gibi anlamlara gelen salâh kelimesinden türetilmiş olup "bir şeyin maksada uygun özellikte olması, el-

³³ Osmanlının son döneminde Tanzimat'la başlayan kanunlaştırma çalışmaları içerisinde *Mecelle-i Abkâm-ı Adliyye* önemli bir yere sahiptir. Bu çalışma, İslam hukukunun kanunlaştırılmış ilk şeklidir. Osmanlı Devleti'nde 1868-1876 yılları arasında Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1895) tarafından hazırlanmış ve daha çok Hanefi mezhebinin görüşleri dikkate alınarak borçlar, eşya ve yargılama hukuku esaslarını içeren bir kanun çalışmasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Akif Aydın, "*Mecelle-i Abkâm-ı Adliyye*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, C. 27, ss. 231-235.

verişli, yararlı, iyi olana ulaştıran, zarar ve fesadın zıddı" anlamlarına gelmektedir.³⁴ Geniş anlamıyla maslahat, ruhî veya bedenî, ferdî veya içtimâî olsun, dünyevî ve uhrevî faydaların sağlanmasıyla beraber (celb-i menfeat) zararın giderilmesini de (def-i mefsedet) kapsayan bir terim olarak kullanılmıştır.³⁵

Maslahat, farklı açılardan tasnife tâbi tutulmuştur. Usul-cülerce genel kabul gören ayırma göre, hakkında şer'î değerlendirmenin bulunup bulunmaması bakımından maslahat üç gruba ayrılmıştır. Muayyen bir nasla geçerli sayılana "el-maslahatü'l-mu'tebere", geçersiz sayılana "el-maslahatü'l-mülga", geçerli yahut geçersiz olduğuna dair değerlendirme yapılmamış olana "el-maslahatü'l-mürsele" adı verilmiştir.³⁶

Fıkîh usulünde tâli deliller arasında yer alan, "kötülüğe giden yolların kapatılması" anlamındaki sedd-i zerâi', "bir olayın uzak durulması mümkün olmayan bir yaygınlık ve toplumsal boyut kazanması" olarak açıklanan umûmü'l-belvâ³⁷ veya örf gibi deliller de amme menfaati ve maslahat düşüncesiyle beslendiği için istislâhla belli kesişme noktalarına sahiptir. Bu bağlamda Rızaeddin b. Fahreddin maslahat kavramını sedd-i zerâyî' ile beraber incelemiş ve ikisi arasındaki ilişkiyi bazı örnekler üzerinden ortaya koymuştur. Ona göre maslahat; yalnızca muamelat kısmında nasla sabit olan yahut dinde herhangi bir şer'î delile dayanılarak oluşturul-

³⁴ İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, C. 28, ss. 79-94.

³⁵ İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, C. 28, ss. 79-94.

³⁶ İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, C. 28, ss. 79-94.

³⁷ Bkz. Ahmet Aydın, İbnü's-Sââtî Öncesi Hanefî Usûl Eserlerinde Manevî İnkıtâ Kavramı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, ss. 83-89.

mak istenen bir kaidenin, başka taraftan büyük mahzur çıkma ihtimalinden dolayı şâri'in maksadına uygun düşeceğine kanaat getirilmek şartıyla uygulanmamasından ibarettir.³⁸

Rızaeddin b. Fahreddin "maslahat" kavramını anlatırken buna müellefe-i kulûbu örnek vermiştir. Kur'an-ı Kerimde masârif-ı zekât olarak sayılan müellefe-i kulûb sınıfından bazı kimselere Hz. Ebu Bekir (ra.) tarafından zekât verilmemesinin, hükmün neshedilmesi veya illetin sona ermesiyle hükmün de sona ermesinden dolayı değil, maslahata riayet kaidesinin tatbikinden kaynaklandığını belirtmektedir. Çünkü "Hz. Ebu Bekir'in (ra.) müellefe-i kulûbun hepsine değil de verilmesinde maslahat gördüklerine vermiş olması bunu göstermektedir" demektedir.³⁹ Ayrıca o, maslahatın icma ve kıyas gibi dini bir delil olduğunu ifade ettikten sonra nasla maslahat çeliştiğinde geçici olarak maslahata riayet tarafının tercih edilebileceğini söylemektedir. Bu hususu açıklamak için onlarca örnek vermektedir. O, zaruret, teâmül ve örf gibi deyimlerin de aslında maslahata riayetin yalnızca başka bir ifadesi olduğunu belirtmektedir.⁴⁰ Diğer taraftan Rızaeddin b. Fahreddin "maslahata riayet" prensibinin itibara alınmasının üç şartla kayıtlı olduğunu bildirmiştir. Birinci olarak; maslahata riayet ilkesi kat'î olmayan hükümlerde yürütülebilir. İkinci olarak; bu kaide üzerine bina edilecek şeyleri herkes değil; müçtehitler heyeti kararlaştırmalıdır. Üçüncü olarak da maslahata riayet, katiliğin esas alındığı akide ve ibadet noktasında değil; muamelat hususunda uygulanmalıdır.⁴¹

³⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 206.

³⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 205.

⁴⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 206-211.

⁴¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 212.

Rızaeddin b. Fahreddin her ne kadar, maslahatın uygulanacağı yerlerle alakalı belirlenen üç şarta riayet edilmesinden bahsetse de kanaatimizce bu şartlar müellefe-i kulüb gibi örneklerle çalışmaktadır. Zira o, göre müellefe-i kulüba zekat verilmemesi hususunda, bir yandan maslahata riayet esasına bağlı olduğunu belirtmekle birlikte, diğer yandan bunun geçerliliği için kendisinin şart koştuğu üç maddeye riayet etmemiştir. Yani o, verdiği örnekte maslahata riayeti söz konusu ettiği halde kendi koyduğu şartlara sadık kalmamış, kendisiyle çalışmıştır.

Rızaeddin b. Fahreddin maslahat konusunu bitirirken dikkat çekici bazı tespit ve tekliflerde bulunmuştur. Ona göre Müslümanlar arasında her çağda müçtehitler meclisi bulunmalı ve her asrın ihtiyaçlarıyla uyumlu fıkıh kitapları yazılıp yayınlanmalıdır. Yüzyıllar önce Irak ve Horasan'da o ülkelerin ihtiyaçları doğrultusunda oluşturulan ekserisi maslahata riayet kaidelerine bina edilen fıkıh kitapları günümüz insanları için kaynak vazifesi görmeyebilir. Her devirde insanlığın ihtiyaçları, zaruret sınırları, maslahata riayet kaide-leri ve benzeri diğer hususlar kendine has bir görünüm arzedebilir.⁴²

Bu düşüncesiyle Rızaeddin b. Fahreddin, her dönemin müçtehitlerinin fıkıh kitaplarını zamanın ihtiyaçları doğrultusunda düzenlenmesi gerektiğini teklif ederek fıkıhın dinamik yönüne dikkat çekmektedir.

1.2. İctihat ve Fetva

İctihat, lügatte “çaba sarfetmek” manasınadır. İstılahta ise, “fıkıh âliminin şer’î hüküm hakkında bir zanna ulaşmak

⁴² Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 212.

için bütün gücünü ortaya koymasındır.”⁴³ Fetva kelimesi ise, lügatte “bir olayın hükmünü açıklayan veya güçlükleri çözen kuvvetli cevap” anlamındadır. Fıkıh terimi olarak “fakih bir kişinin sorulan fikhî bir meseleyi açıklamak için ortaya koyduğu hüküm” demektir.⁴⁴

Rızaeddin b. Fahreddin, “fetva verme” konusundaki görüşünü bir hadis-i şerifi şerhi sırasında kısaca dile getirmiştir. O, Hz. Peygamber'in (sas) “nefsinden fetva sor. İyilik şu şeydir ki kişinin kalp ve nefsi ona karar kılar, günah şu şeydir ki kalp ona kararlanmaz; kişiler fetva verseler de sen kendi nefsinden fetva sor”⁴⁵ hadisini şerh ederken hadisin hikmeti ve manası ile alakalı bazı izahlarda bulunmuş ve bu hadis-i şerifden, insanlara sorduktan sonra kişinin kendisinin de düşünüp karar vermesinin gerektiği anlamını çıkarmıştır. Bu sözlerin, herkes için değil, belki gönülleri temiz, akılları kâmil, kötülük ile iyiliği ayırabilen insanlara hitap ettiğini dolayısıyla Hz. Peygamber'in (sas), bu hikmetli sözü ile aklını kullanmayı ve fikirde müstakil olmayı öğütlediğini ifade etmiştir. O, bu hadisin, kişiyi fanatik taklitten men ettiğini, aklı ve fikri kullanarak basiretli olmaya teşvik ettiğini, dünyevî ve uhrevî işlerde erbabından fetva sorduktan sonra yine kendi kararı ile amel etmesinin gerekliliğine işaret ettiğini belirtmiştir.⁴⁶

Rızaeddin b. Fahreddin, İslam hukukuna dair yazılan fıkıh kitaplarının günümüz meselelerinin birçoğunu kapsama-

⁴³ Seyyid Şerif Cürçânî, *Mu'cemu't-Tarifât*, Dâru'l-Fazilet, Kahire 2004, s. 12.

⁴⁴ Fahrettin Atar, “Fetva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, C. 12, ss. 486-496.

⁴⁵ *Müsned İbn Hanbel*, C. 29, s. 528.

⁴⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerh*, s. 52; Detay için Bkz. Osman Şahin, *İslam Hukunda Fetvâ Âdâbı*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2016.

dığından ve hatta fıkıh kitaplarında yer alan bazı meselelerin bu asırlarda olma ihtimali bulunmayan nadir şeyler olduğundan, hâlbuki hukuka olan ihtiyacın her gün artarak devam etmekte olduğundan bahsetmektedir. Kendisinin kadılık yaparken fetva ile meşgul olduğu dönemdeki karşılaştığı çaresizlik ve zorluklara dikkat çekerek bu hususu “tatmayan bilmez” şeklinde ifade etmektedir.⁴⁷

Rızaeddin b. Fahreddin, bu gerçekten hareketle “Günümüz üniversitelerinde eğitim alan hukukçular, İslam diye tebliğ edilen kadim ulemanın görüşlerini günümüz ihtiyaçlarını karşılama hususunda yeterli bulabilirler mi? Bulamadıklarında ise dine sempati duyabilirler mi?” diye sormaktadır. O, İslam dini kıyamete dek sürecek bir din olduğu için, dünya ile birlikte yenilenmesi, her dönemin ihtiyaçlarına uyum sağlayabilmesi, zengin ve üst düzey yöneticilerle birlikte fakirlerin ve işçilerin de hayatlarını sürdürebilmesi için ihtiyaç duydukları şeyleri tam anlamıyla dikkate alması ve dünyanın gidişatından bir karış bile geri kalmaması gerektiğini belirtmiştir.⁴⁸

Netice olarak Rızaeddin b. Fahreddin'e göre hukuk ilminin görevi, insanların hayatlarını tanzim etmek, can ve mallarını emniyet altına almak, zulüm ve haksızlığı kaldırmaktır. İster semavî ister dünyevî kanunlar olsun Kitap ve sünnetin oluşturduğu genel sabitelerin dışındaki detaylarda zamanın şartlarına göre bazı değişiklikler öngörülebilir.⁴⁹ Hatta o, Hz.

⁴⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 43-47; Özalp, *Rızâeddin b. Fahreddin, Kazanla İstanbul Arasında Bir Âlim*, ss. 372-375.

⁴⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 224-225.

⁴⁹ Hükümlerin değişime açık olup olmaması bakımından, geçmiş dönemlerdeki fakihlerce yapılan ahkâm tasnifleri ve bunların değerlendirilmesi konusunda detaylı bir inceleme için bkz. Mehmet Erdoğan, *İslam Hu-*

Peygamber'den (sas) nakledilen “Allah Teâlâ, her yüz yılda bu ümmetin dinini tecdit edecek birini ya da birilerini gönderir”⁵⁰ anlamındaki hadîs-i şerifte söz konusu müceddidlerin, İslam fıkını tecdit edenlere hamledilmesi gerektiğini belirtmiştir. Çünkü ona göre, Hadis-i şerifte ifade edilen yüz yılın ne zamandan itibaren hesaplanacağına dair bir tarih başlangıcı bulunmadığından her yıla hamledilebilir ve böylece her zaman müceddit bulunabilir manasına gelmiş olur. Bu tecdit faaliyetini, insanlığın bekasını ve adaletin tesisini sağlayacak zaruri bir şeye hamletmek daha makul olacağı için bu tecdit, hukuk ilminin tanzimi ve tecdidi olmalıdır.⁵¹

Rızaeddin b. Fahreddin'e göre hadîs-i şerifin metnindeki (مَنْ يُجِدِّدُ / men yüceddidü) ifadesinin işaret ettiği “müceddid” ile “müteceddid” arasındaki fark önemlidir. *Müteceddid*, yenilik taraftarı olan, İslam ile câhiliyenin uzlaştırılmasından yeni bir sentez arayışında olan ve dinin yeniden tanımlanması (reform), dini yeniye uydurma çabasında olan kişidir. *Müceddid* ise; “İslam'ı cahiliyenin bütün unsurlarından temizleyen sonra da mümkün olduğu kadar onu saf ve orijinal olarak, olduğu gibi hayata iade eden ve dinle zaman içerisinde zayıflayan irtibatı yeniden güçlendiren demektir.”⁵²

kukunda Abkâmin Değişmesi, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.

⁵⁰ *Ebü Dâvûd*, “Melâhim”, 1.

⁵¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Menâsıb-ı Diniyye*, ss. 63-64; Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, Orenburg 1916, s. 118; Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 47-50.

⁵² Rızaeddin b. Fahreddin, *Menâsıb-ı Diniyye*, ss. 63-64; Bkz. Tahsin Görgün, “Tecdid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, C. 40, ss. 234-239; Halil Günenç, *Günümüz Meselelerine Fetvalar*, İlim Yayınevi, İstanbul 1992, C. 2, s. 254.

Rızaeddin b. Fahreddin'in burada tecditle kastettiği mana, İslam dünyasının kendini yeniden keşfetmesi ve sömürge şartlarından kurtularak kendi asaletini bulabilmek için göstereceği bütün gayrettir. Ancak bazı yorumlarda İslam ulemasının genel kanaatine aykırı ve gelenek dışı şaz görüşleri benimsemesi sebebi ile onun modernist ve reformist çizgiye daha yakın olduğu görülmektedir.

Bu meyanda Rızaeddin b. Fahreddin, ictihat kapısının kapalı olamayacağını söylemiş ve kapalı olduğunu söyleyenlerin gerekçelerinin basit siyasi emellere dayandığını açıklamıştır; içtihat faaliyetinin sona ermesinin sözde gerekçelerinden biri zorba sultanlarla zalim padişahlar kabul edilmiştir. Çünkü Müslümanlara musallat olan zalim idarecileri, tebliğ ve irşat vazifesi icabı tenkit eden ve suçlarını ortaya koyan yalnız âlimler olduğu için bazı padişahların böylesi âlimlerden çekinerek onların nüfuzlarını kırmak gayesiyle "ictihat sona erdi", "ictihat kapısı kapandı" gibi sözleri özellikle halk arasında yaymış olabileceklerini ifade etmiş ve aslında bunun gerçeği yansıtmadığını belirtmiştir.⁵³

Rızaeddin b. Fahreddin'e göre itikâd ve ibadet alanı dışında ictihat kapısı kapanmamıştır. Buna gücü yeten kişiler Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerîf ile amel etmelidir. Gücü yetmeyenler de bu iki kaynağı anlayabilenlerden sorup öğrenmelidir. O, Kur'ân-ı Kerîm'den hüküm çıkaracak kişilerde bulunması icap eden içtihat şartlarını şöyle tespit etmiştir:

1. Kur'an'da geçen kelimelerin manalarını Araplar kadar bilmek.
2. Nahiv, sarf, beyan, maânî ilimlerini bilmek.
3. Kıyas yapacak kadar pratik mantık bilmek.

⁵³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 199.

4. Kur'an-ı Kerim'in indiği sıradaki Arapların örf, adet, ilim ve kültürlerini bilmek.

5. Ayetlerin nâsîh ve mensûh olanlarını, nüzul sebeplerini bilmek.

6. Yüzeysel de olsa tarih, coğrafya, astronomi, tıp ve doğa bilimlerine âşina olmak.

7. Bütün bunları analiz etmek için muhakeme gücünün bulunması ve aklını kullanabilmek.⁵⁴

1.3. Taklit, İntikal ve Telfik⁵⁵

Taklit, lügatte “takma, asma, birinin fiil ve hareketinin veya şekil ve suretinin aynısını yapmak ve benzemeye çalışmak” manalarına gelmektedir.⁵⁶ Telfik ise, “birleştirmek, bir yere getirip ulaştırmak” anlamlarında kullanılmaktadır.⁵⁷ İstilahta taklit, “başkasının sözünü, delil ve hüccet aramaksızın kabul etmektir.”⁵⁸

Rızaeddin b. Fahreddin, bir müçtehidin görüşlerinin taklit edilmesiyle alakalı olarak, ibadet konusunda din ile oynama amacı gütmeyecek şekilde her mezhebin ruhsatlarıyla amel etmenin caiz olduğu⁵⁹ görüşünü nakleder. Bu hususu kendi mantığına göre doğru bulduğunu söyler ve şöyle gerekçelendirir: Fakihlerin kendi zamanlarına göre şer'î hileler ile amel etmeleri caiz olunca bu bir anlamda

⁵⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dinî ve İctimaî Meseleler*, ss. 67-69.

⁵⁵ Detay için Bkz. Ahmet Aydın, Taklid Kavramına Dair Tartışmalardan Biri Olarak Mezhepler Arası İntikal Meselesi, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, C. 4, S. 7, ss. 10-40.

⁵⁶ Şemseddin Samî, *Kamûs-u Türki*, Alfa Yayınevi, İstanbul 1998, s. 427.

⁵⁷ Şemseddin Samî, *Kamûs-u Türki*, Alfa Yayınevi, İstanbul 1998, s. 435.

⁵⁸ Seyyid Şerif Cürçânî, *Mu'cemu't-Tarifât*, Dâru'l-Fazilet, Kahire 2004, s. 58.

⁵⁹ İbn Emîru Hâc, *Et-Takrîr ve't Tabbîr Şerhüt Tabrîr fî Usûlî'l-Fıkıh*, Dâru'l-Kütübî'l İlmiyye, Mısır 1316, C. 3, ss. 352-354.

telfik⁶⁰ demek olacağından, telfikin de caiz veya en azından haram olmaması gerekir”.⁶¹

Rızaeddin b. Fahreddin'in ortaya koymuş olduğu bu düşüncesiyle her hususta yalnız bir kişiyi taklit etmenin vacip derecesinde bir gereklilik olmadığına inandığı anlaşılmaktadır. Ona göre telfikin, mutlak olarak her türlüşününün cevazı değil de iki farklı mezhepçe birbirine tamamen zıtlık teşkil etmeyecek hususlarda caiz olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü telfik, bir mesele hakkında herhangi bir mezhepte yer almayan bir hükmü çeşitli mezheplerden alınan unsurlarla meydana getirmekten ibaret olduğu için Rızaeddin b. Fahreddin, telfikin bu yönünü dikkate alarak haddi zatında caiz olan hile-i şer'iyyelerin hududunun, cevaz verilmeyen telfike dönüşmemek ile sınırlandırıldığını belirtmiştir.⁶²

Esasen “hiyel” konusunda fıkî mezheplerinin tavırlarının kesin ve genel çizgilerle ifade edilmesi bir hayli zordur. Eserlerinde hiyel konusunu işleyen Hanefî âlimleri, kanun koyucunun maksatlarına aykırı olmamak şartıyla alışveriş, nikâh ve talak gibi meşrû yollarla helâl neticelere ulaştıran, günaha düşmekten kurtaran hilelerin câiz olduğunu, bir hakkı veya şer'î bir hükmü iptal eden hilelerin ise câiz olmadığını belirtmişlerdir. Ancak hiyel, bir hakkın iptali ya da bir haksızlı-

⁶⁰ Telfik: Taklid yoluyla, bir mesele veya amel üzerindeki iki veya daha fazla mezhebin farklı hükümlerini birleştirerek tatbik etmektir. Mehmet Erdoğan, *Fıkî ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2016, s. 562; Eyyüp Said Kaya, “Telfik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, C. 40, ss. 401-402.

⁶¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Menâsıb-ı Diniyye*, s. 54.

⁶² Rızaeddin b. Fahreddin, *Menâsıb-ı Diniyye*, s. 54.

ğın ispatı için mubah bir yolun kullanılması şeklinde yapılmışsa haram olduğunu belirtmişlerdir.⁶³

Âlimlerin konuyla ilgili görüşlerine bakıldığında onların, Rızaeddin b. Fahreddin'in söylediğine de yakın bir şekilde tettebbu'ur-ruhas (ruhsatların peşine düşülmesi) amacıyla yapılan telfike karşı oldukları görülmektedir. Ruhsatların peşine düşülmesinden maksat, farklı mezhep görüşleri içerisinde her bir meselede en kolayını seçmek,⁶⁴ başka bir ifadeyle; mezheplerin görüşlerini doğru olduğu kanaatiyle değil de sırf kolaylık ve ruhsat tarafları için benimsemektir. Çünkü farklı mezheplerin en kolay görüşlerinin benimsenmesi, sonuç olarak icmâya aykırı hükümlere ulaştırması ihtimaline binaen meşru görülmemektedir. Mesela bir kişi bu yolla, Hanefî mezhebine uyarak velisiz; diğer mezheplere uyarak mehirsiz ve şahitsiz nikâh yaparsa icmâ ile zinaya düşer.⁶⁵

Rızaeddin b. Fahreddin, özellikle İmam Ebu Hanife'nin mezhebini taklit edecek kişilerin neleri bilmesi gerektiğini şöyle ifade etmiştir: "İlk sırada bilinmesi gereken usuldür (meşhur hükümler) ki buna zahir rivayet ve zahir mezhep denilir. İkinci sıradaki nevâdirdir ki bunlar gayr-ı zahir rivayetlerdir. Üçüncü sıradaki ise fetvâdır ki bunlara da vâkıât denilir. Belirtilen her bir kısmın kendine ait kitapları bulunur."⁶⁶ Bu nedenle taklit etmeye mecbur olan Hanefî bir hâkimin, ilk ön-

⁶³ Detay için bkz. Saffet Köse, "Hiyel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, C. 18, ss. 170-178.

⁶⁴ Bedreddin Zerkeşi, *el-Babrü'l-Mubıt*, Abdüsettar Ebü Gudde (haz.), Küveyt 1413/1992, C. 7, s. 381.

⁶⁵ Muhammed b. el-Hasen el-Hacvî es-Seâlibî, *el-Fikru's-Sâmi fi Tarihi'l-Fıkhi'l-İslami*, Matbaatu'n Nehda, Tünus, C. 2, s. 473.

⁶⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, ss. 10-12.

ce usul-ü mezhep ile sonra sahih olan nevâdir ile amel etmesi gerekir, ancak bunlarla istenilen hedefe ulaşamaz ve maksat hâsıl olmazsa o zaman fetvâ kitaplarına bakması gerekir.⁶⁷

Rızaeddin b. Fahreddine göre, Kitâb ve sünnete sarılmak noktasından bakıldığında bu konuya pek ehemmiyet verilmediği için İslam dünyasında asılsız fetvalar çoğalmış ve hîle-i şer'iyeye ismiyle maruf olan fetvalar, "itibar edilmesi gereken hükümler" olarak sunulmuştur. Bu işleri şeriat olarak kabul edip, Müslümanların amel etmeleri için takdim etmenin, Bakara suresindeki "Vay o kimselere ki, elleriyle Kitab'ı yazarlar, sonra da onu az bir karşılığa değiştirmek için, "Bu, Allah'ın katındandır" derler. Vay ellerinin yazdıklarından ötürü onların haline! Vay kazandıklarından dolayı onların haline"⁶⁸ ayetindeki tehditlere muhatap olmaya sebep olacağını söylemiştir.⁶⁹

Görüldüğü üzere Rızaeddin b. Fahreddin, Kur'an ve hadise sarılmaya vurgu yapmakta ve bundan uzaklaştığında nass dışı keyfi yorumların artması sebebi ile meydana gelecek mahzura dikkat çekmiştir. O, hîle-i şer'iyeye fetvalarının çoğaltılarak sürdürülmesinin Kur'an ve sünnetten bir savrulma olacağını ifade etmiştir.

1.4. Nesih

Nesih, lügatte yok etmek, kaldırmak ve bir şeyi diğerinin yerine koymak manasına gelir.⁷⁰ İstilahta ise, şer'î bir hüküm daha sonra gelen başka bir şer'î delille kaldırılması an-

⁶⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Mutâlaa*, s. 13.

⁶⁸ Bakara 2/79.

⁶⁹ Marat Kashafutdinov, *Rızaeddin b. Fahreddin'in Hadis Şerhçiliği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 106.

⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Daru'n-Nevâdir, Kuveyt 2010, C. 4, s. 28.

lamında kullanılmıştır. Nesih kulların malumatına nazarla tebdil yani değişiklik, Allah'ın (cc.) ilmine nazarla bir hükümün müddetini beyan etmektir.⁷¹

Rızaeddin b. Fahreddin'e göre nesih, "ibadet ve muamelelara ilişkin şer'î hükümlerin kendilerinden daha zayıf olmayan başka bir şer'î hükümle değiştirilmesi" ve "amelle ilgili geçici bir hükümün süresinin sona erdiğinin şârî' tarafından ikinci bir emirle bildirilmesi" manalarına gelir. O, ekseri âlimlerin de kabul ettiği şekilde neshi caiz görür, bir şeriatın diğer bir şeriatla neshedilebildiğine göre şeriatın bazı hükümlerinin de başka hükümle neshedilmesinin akla aykırı olmayacağını söyler.⁷²

1.5. Bid'at

Bid'at, Arapça'da "ıcat etmek, örneği olmaksızın yapıp ortaya koymak, inşa etmek" anlamlarına gelmektedir.⁷³ Fıkıh ıstılahında bid'at, şer'î bir delile dayanmayan, sahabe ve tabiünden nakledilmeyen sünnete muhalif yeni bir şey olarak tanımlanmıştır.⁷⁴

⁷¹ Ferhat Koca, "Nesh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, C. 32, ss. 582-584.

⁷² Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 203-204. Rızaeddin b. Fahreddinin muasırı olan Rusyalı tatar âlimi Abdullah Bubi (ö. 1922) de, Nâsîh-Mensûh ile alakalı bir çalışma yapmış ve *Hakkikat yahut Doğruluk Kur'an'da Nesh*, adını verdiği eseri, Ömer Hakan Özalp eski Tatarca'dan Türkçeye çevirmiş ve eser, İşaret yayınları tarafından İstanbul'da 2017 yılında basılmıştır. Abdullah Bubi, bu eserinde hikmetlerini ortaya koymak ve "illetin dönmesi ile malul hükümün de döneceği" prensibinden hareketle Suyûtî ve Kastallâni tarafından mensûh olduğu iddia edilen on kadar ayetin aslında mensûh olmadığını ispatlamaya çalışmaktadır.

⁷³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Daru'n-Nevâdir, Kuveyt 2010, C. 9, s. 351.

⁷⁴ Seyyid Şerif Cürçânî, *Mu'cemu't-Tarifât*, Dâru'l-Fazilet, Kahire 2004, s. 40.

Rızaeddin b. Fahreddin, “Her kim bizim şu dinimizden olmayan bir bid‘at icat ederse, o reddedilmiştir; bâtıldır”⁷⁵ hadisini izah ederken bid‘atten anladığı manayı şöyle ortaya koymuştur: Bir Müslümanın gemi, demir yolu, telgraf ve telefon icat etmesi dine göre zararlı bir durum değildir. Yine mektep ve medreseler inşa etmek, camilere minareler dikmek, kitap yazmak, hatta Kur‘ân-ı Kerim’i matbaalarda bastırmak dünyevi gayeler barındıran işlerden olup bunlar, dinde ihdas edilmiş şeyler değildir. Ancak Rasulullah’tan (sas) rivayet edilmeyen bir akide oluşturmak, ibadet ihdas etmek veya umumi ibadetlere hususi bir sıfat ve keyfiyet vermek bid‘at olmaktadır. Seleften miras olarak kalmış ve İslam dünyasına ait olarak benimsenmiş dinî mansıp ve ıstılahları başka bir milletin dinî isimleri ve ıstılahlarıyla değiştirmek bid‘attır. Mesela: “cami” yerine “kilise” “imam ve müezzin” yerine “ruhani papazlar” şeklinde bir tabiri Müslümanlara nispet etmek bu hadis-i şerif mucibince reddedilmiştir.⁷⁶

Rızaeddin b. Fahreddin, İslam hukukunun ibadete dair olan kısmının yalnızca Kur‘an ve sünnetle sabit olacağını belirtmiştir. Kulların, büyük alim, hatta müçtehit de olsa Hz. Peygamber’den (sas) sabit olmamış bir çeşit ibadet uydurma veya genel anlamda sabit olan ibadeti hususi bir şekle dönüştürmeye ve belli bir isimle anmaya haklarının olmadığını ifade etmiştir.⁷⁷

Rızaeddin b. Fahreddin, amel ve ibadet olarak dine sonradan yerleşmiş şeylerden bazılarını saymış ve örnekler vermiştir. Bunlar, aşure taziyesi veya bayramı, regâib ve beraat

⁷⁵ *Buhâri*, Sulh, 2697; *Müslim*, Ekziyâ, 1718.

⁷⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu’l-Kelim Şerhi*, ss. 434-444.

⁷⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 28.

namazları, hevl namazı,⁷⁸ zuhr-i âhir ve kadir namazları,⁷⁹ para karşılığı okumak ve okutmak, kadınların camiye gitmelerini yasaklamak gibi hususlardır. O, bu gibi ibadetlerin Müslümanlar arasında yaygınlık kazanmış bid'atler olduğunu söylemiştir.⁸⁰

Rızaeddin b. Fahreddin'in bu bakış açısıyla yaptığı değerlendirmesi, bid'at kavramının anlamlandırılması esnasındaki farklı yorum ve izahlardan kaynaklanmış olabilir. Bazı âlimler bid'atı, hasen ve gayr-ı hasen şeklinde kısımlara ayırırken; İmâm Rabbânî es-Sirhindî (ö. 1624) gibi âlimler de menfi manasından dolayı bid'atın her türlüünü reddetmişlerdir.⁸¹ Ancak, ekseri ulema bu hususların zamana göre bazı değişiklikler gösterebileceğini ve amellerin niyetlere göre karşılık bulacağını bildirmişlerdir. Gazalî (ö. 1111) ve Suyûtî (ö.

⁷⁸ Rusya'daki Müslümanlar arasında tatbik edilen ve halk nazarında farz amel derecesinde bir adet olan Hevl namazı şöyledir. Muteber şahısların vefat ettiği ya da vefat haberi duyulduğu zaman akşam namazından sonra müezzin, ayağa kalkıp insanlara iki rekât "Hevl" namazı kılmalarını söyler ve namaz tamamladıktan sonra imam, halka yönelip: "Bu kıldığınız nafil namazının sevabını felan oğlu felanın ruhuna bağışladınız mı?" diye sorar. Cemaatte "bağışladık, bağışladık!" diye yüksek sesle söyledikten sonra imam dua eder cemaat "âmin" diye tekrarlar. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, s. 438.

⁷⁹ Kadir gecesinden nasibini almak isteyenlerin yatsı namazını cemaatle kılmalarının yeterli olduğuna dair rivayetler, padişahların Osmanlı kroniklerinde "Kadir namazı" adıyla anılan tesbih namazını selâtin camilerinde halkla beraber kılmalarına vesile olmuştur. Mustafa Uzun, "Kadir Gecesi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. 24, ss. 125-127.

⁸⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, ss. 434-444; *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 270.

⁸¹ Eb'ül-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidin el-Fârûkî es-Sirhindî (İmam-ı Rabbânî), el-Mektubât, Fazilet Neşriyat, İstanbul 1963, C. 1, Mektup 186, ss. 238-240.

1505) gibi birçok âlim ise bu hususlarda ihtiyatla hareket ederek bu ibadetlerin yapılmasını teşvik etmişlerdir. İslam tarihinde birçok âlimin belli bir disiplin içerisinde nefsi terbiye ve kalbi tasfiye maksatlı uyguladığı pratikler olmuştur.⁸²

2. Rızaeddin b. Fahreddin'in Fürû Fıkıh ile İlgili Görüşleri

Rızaeddin b. Fahreddin, yenilikçi fikir anlayışı ile fıkha ve fukahaya genel bakışını bazı mülahazalar ile dile getirmiştir. Ona göre, müçtehitlerin eserleri çok kıymetli bilgilerle yazılmış ve kendi zamanlarındaki sosyal ihtiyaçları tam olarak karşılayacak düzeyde oluşturulmuştur. Ancak 1000 yıl sonraki dünyanın şartları ve insanların yaşantıları tarif edilemeyecek derecede değişikliğe uğramıştır. Yazılan o kitaplardan sonra telgraf, telefon, vapur, demiryolu gibi ulaşım ve haberleşme araçları; fabrika, sendika, banka ve şirket usulleri gibi sosyal ve iktisadi gelişmelerin ortaya çıktığı için bu meselelerin şartlar dâhilinde tekrar ele alınmasına ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir.⁸³

2.1. İbadetler

Bu başlıkta Rızaeddin b. Fahreddin'in ele aldığı konulardan zuhr-i âhir, yatsı namazının vaktinin oluşmadığı yerlerde ve kutuplarda namaz, zekât ve hac gibi meseleler ele alınacaktır.

2.1.1. Namaz

Farsça menşe'li bir kelime olan namaz, Kur'ân-ı Kerim'de "salât" kelimesi ile karşılanmış olup lügatte "dua ve zikir"⁸⁴

⁸² Ebu Hâmid Muhammed el-Gazâlî, *İhyâu' Ulûmi'd-Din*, Bedir Yayınevi, Ahmet Serdaroğlu (trc.), İstanbul 1974, C. 1, s. 524.

⁸³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, ss. 434-444.

⁸⁴ Rağıb el-İsfahâni, *el-Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, Daru'l Kalem, Beyrut 1992, s. 491.

anlamlarına gelir. Istılahta ise namaz, “belli vakitlerde, özel hareketlerle ve özel okuyuşlarla yerine getirilen bir ibadettir.”⁸⁵

Rızaeddin b. Fahreddin, ihtilaflı konulardan biri olan zuhr-i âhir⁸⁶ konusundaki düşüncesini *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*⁸⁷ isimli eserinde ele almış, İslam dünyasının çoğu yerinde cuma namazından sonra kılınması tavsiye edilen⁸⁸ zuhr-i âhir (ihtiyât-ı zuhur) namazının kılınmaması yönünde fetva vermiştir. Ancak bu fetvayı umuma ilan etmeden sadece soranlara söylenmesini gerekli görmüştür. O, bu fetvasını Hz. Peygamber'den (sas) ve ilk dönemlerden gelen rivayetler ara-

⁸⁵ Seyyid Şerif Cürcânî, *Mu'cemu't-Tarifât*, Dâru'l-Fazilet, Kahire 2004, s. 125. s. 114.

⁸⁶ Bkz. Karaman, “Cuma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, C. 8, ss. 85-89.

⁸⁷ *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi* adı taşıyan bu çalışmada bulunan hadislerin çoğu ahlâki, toplumsal ve sosyal meseleler hakkındadır. Rızâeddin b. Fahreddin, hadisleri tercüme etmekle yetinmemiş; zengin içerikli, yorumlayıcı ve açıklayıcı bir üslupla çevirmiş ve açıklamıştır. Eser, çeşitli meselelere ve konulara dair 345 hadisten oluşmaktadır. Hadisler alfabetik olarak tertip edilmiştir. Müellif, hadislerin Arapça metinlerini verdikten sonra Tatarca açıklamalarını yapmakta ve bu açıklamalar sırasında oldukça akılcı yorumlamalarda bulunmaktadır. *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*'nde geçen hadislerin çoğunluğu *Kütüb-i Sitté*'den seçilmiştir. Müellif bazı hadisleri Suyûtî'nin *el-Câmi'u's-Sağır fi Hadisi'l-Beşri'n-Nezir* kitabından almıştır. Doğrudan hedef kitlesi öğrenciler olduğu için pedagojik değeri yüksek bir eserdir. Sade ve özlü bir üslupla kaleme alınmıştır. Şerhin klasik hadis şerhlerine nazaran mütevazı bir içeriği varsa da yazıldığı dönemin sosyal, eğitsel ve ahlâki durumunu yansıtmaya bakımından önemli bir kaynak durumundadır. Geniş bilgi için bkz. Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin b. Fahreddin*, s. 169.

⁸⁸ Ö. Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul 1985, s. 167.

sında aynı isimle kılınmış bir namaz bulunmamasıyla gerekçelendirmiştir.⁸⁹

Bu bakış açısına göre Rızaeddin b. Fahreddin, müteahhirûn ulemasının genel kanaatine göre zuhr-i âhirin, cuma şartlarının tahakkuk etmeme endişesiyle geliştirilmiş bir tedbir olarak tatbik edilmesini uygun bulduğundan, zuhr-i âhiri kılanlara da müdahale edilmemesi için bu fetvayı umuma ilan etmemiş olabilir.

İdil-Ural bölgesindeki Bulgar'da ve kutuplarda güneşin konumundan dolayı akşam ve yatsı namazının vaktinin oluşmadığı zamanlarda namaz ve oruç için nasıl hareket edileceği hususu Müslümanlar için cevap aranan önemli bir mesele olmuştur. Çok eskilere dayanan bu soruna Rızaeddin b. Fahreddin'den önce değinen kayıtlardaki ilk eser İbn Fazlan'ın hatıratıdır. Bu hatıratında İbn Fazlan (ö. 960), Bulgar Türkleri'nin akşam ile yatsı namazını akşam namazı vaktinde cem ederek kıldıklarını tespit etmiştir.⁹⁰ Bu mesele hakkında İbn Abidîn gibi müteahhirûn âlimleri ile birlikte Rusya âlimleri de fikir beyan etmişler, özellikle Musa Carullah Bigiyef bu meseleyi yerinde gözlemlemek ve kuzey kutbunda akşam, yatsı ve sabah namazı ile oruç meşakkatlerinde isabetli bir ictihada varmak için “batmayan güneşi görmek üzere” Finlandiya'ya gitmiştir. Ona göre bir devrelik zaman içinde sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı vardır. Bu ibadetlerin eda-

⁸⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, ss. 438-440; Cihangir Âbizgildin, “Diniye Nezareti ve Ulema Şûrası Hakkında”, *Kazan Utları*, S. 5, 1993, ss. 291-291; Özalp, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızaeddin b. Fahreddin*, s. 118.

⁹⁰ Ahmed b. el-Abbâs b. Râşid b. Hammâd (İbn Fazlan), *İbn Fazlan Seyahatnâmesi Tercümesi*, Ramazan Şeşen (haz.), Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, ss. 50-51.

sında gurûb, tulû' ve şafağın kayboluşu gibi itibarî şeyler bulunmasa da olur. Bir günlük devreden namaz vakitleri, her durumda bulunduğu takdir yöntemi ile kılınmalıdır. Yani bir günde 24 saat esasına göre 5 vakti tayin etmesi gerekir.⁹¹ İslam âlimleri kutupları, diğer bölgelere ya da yakın bölgelere kıyas ile soruna yaklaşma eğilimindedirler. Bu yüzden en yakın bölgeye kıyas etme anlayışı ağırlık kazanmaktadır.⁹²

Rızaeddin b. Fahreddin de bu genel kanaate uygun olarak bu gibi yerlerdeki namazların her hâlükârda kılınmasının esas olmasını tercih etmiştir.⁹³ Günümüzde İdil-Ural bölgesinde yatsı namazının tahakkuk etmediği yerlerde akşam namazından 1,5 saat sonra yatsı namazının kılınması uygulanması devam etmektedir.

Rızaeddin b. Fahreddin'in değindiği konulardan biri de Rusya'daki Müslümanların cenaze ve defin işleridir. O, ölümlerin teşyî ve defni sırasında Rusya Müslümanları arasında İslam'ın ruhuna uymayan ve akılla da bağdaşmayan bazı yaygın âdetlerin hüküm sürdüğünü dile getirmiştir. O, Rusya Müslümanları arasında cenazelerin, geçim kapısı ve meşru kazanç vesilesi sayıldığından yakınmış ve özellikle zengin cenazelerinin fırsatçılar tarafından kullanıldığını dile getirerek, cenaze namazı ve duasındaki gayenin bu olmadığını belirtmiştir. O, Hz. Peygamber (sas) ve sahabeyi zamanındaki hiçbir cenazede Rusya Müslümanlarındaki gibi hatimler,

⁹¹ M. Caullah Bigiyef, *Uzun Günlerde Rûze*, Elektro-Tipografiya Ümid, Kazan 1911, ss. 1–10; Mehmet Görmez, *Musa Carullah*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 30.

⁹² Yusuf Karadavi'nin başkanlığını yaptığı Avrupa Fetva Komisyonu'nun "Yaz aylarında akşam namazının vakti çok uzun ya da hiç belirtinin olmamasından dolayı akşam namazı ile yatsı namazı cem edileceği" yönünde bir fetvası olduğu bilinmektedir.

⁹³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, s. 178.

tesbih ve tehliller, sadakalar; üçü, yedisi ve kırkını anma gibi uygulamaları, incelediği eserlerde görmediğini söylemiştir. Cenazede asıl hedef para olduktan sonra binlerce kişinin toplanıp dua etmesinin gerçekte fayda sağlamayacağını, ölü evinden bir şey almak yerine mümkünse vermek gerektiğini belirtmiştir.⁹⁴

Rızaeddin b. Fahreddin'in bahsedip yakındığı uygulamalardan biri de bugün halen Rusya Müslümanlarının uyguladığı bir husus olan kabir sadakasıdır. Cenaze namazına katılanların tamamına dağıtılması gerektiğine inanılan bu sadakanın aslında bir taraftan cenaze sahiplerini külfete zorlamak olacağını söylemiştir. Cenaze teşyî edilirken maddi hizmetlerini görenlere ücretleri verilmekle beraber, bu işin kötüye kullanılmaması için cenaze ile para arasındaki ilişki ve irtibatın tamamen kaldırılmasını savunmuştur.⁹⁵

Bütün bunlarla beraber amellerin niyetlere göre değerlendirileceğini göz önüne aldığımızda iyi niyetle yapılacak olan hayır ve hasenatın, tertip edilecek olan Kur'an meclislerinin her zaman karşılık bulacağı aşikârdır. Hatta uzun yıllar Rusya'da rejim baskısında yaşayan Müslümanlar özelinde bu merasim ve meclislerin, dinî hayatı canlı ve ayakta tuttuğu ve duadan başka tutunacak pek fazla dinî sermayesi kalmamış ve manevi susuzluktan ölmek üzere olan bu Müslümanlar için önemli bir vazife icra ettiği söylenebilir.

2.1.2. Zekât

Zekât sözcüğü “زكّ / zekâ” kökünden mastar olup, lügatte “bereket, gelişme (nemâ), temizleme ve salâh” anlamlarına

⁹⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 339-344.

⁹⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 339-344.

geir.⁹⁶ Dinî ıstılah olarak ise zekât, Şari‘ tarafından belirlenen asgari zenginlik ölçüsündeki bir malın belirli bir miktarını bir Müslümana yalnız Allah rızası için teslim etmektir.⁹⁷

Rızaeddin b. Fahreddin, muhtelif eserlerinde sadaka ve zekât gibi mevzulara değinmiş olsa da konuyla ilgili *Mektep ve Zekât, Hazine ve Zemstvo*⁹⁸ Yardımı isimli müstakil bir kitap yazmıştır. O, bu eserini Rusya’da yaşayan Müslümanların mektep ve dinî medreselerini ıslah etmek, bunun için gerekli kaynakları araştırmak ve “fi sebîlillah” sayılarak zekâtın mektep ve medreseler için harcanıp harcanamayacağı gibi hususları izah etmek üzere kaleme almıştır. Ayrıca o, Rusya’daki bütün müftü ve imamlara hitaben yazdığı mektubunda onlardan medreselerin durumlarının iyileştirilmesi ve Müslümanların çocukları için kız-erkek ayrı olacak şekilde özel okullar açılması meselelerinin değerlendirilmesini istemiştir. Özellikle bu ıslah faaliyetlerinin Müslümanların zekât paralarıyla yapılabileceğini sormuş, bu hususlara kendisine ulaşan fikir ve yorumları bir kitap halinde neşretmiştir.⁹⁹

⁹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, Daru’n-Nevâdir, Kuveyt 2010, C. 19, s. 77; İbrahim Mustafa, Ahmet Hasan ez-Ziyât, Hâmid Abdu’l-Kâdir, Muhammed Ali en-Neccâr, *Mu‘cemu’l-Vasit*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, c. 1, s. 398.

⁹⁷ Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed En-Nesefi, *Tilbetü’t-Talebe fi’l-İstılahâtü’l-Fıkhiyye*, Dâru’l-Âmire, Bağdat 1933, s. 16.

⁹⁸ Zemstvo: 1864 yılında kurulan ve büyük toprak sahipleri ile şehir ve köy temsilcilerinin katılımı ile oluşan; emri altındaki teknik bir kadro ile eğitim, sağlık, yol bakımı, ziraî ve sosyal hizmetlerde bulunmak üzere idarî kararlar çıkartma, bir miktar vergi toplama ve borç alıp verme yetkilerine sahip mahallî idare organı. Özalp, *Kazan’la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızaeddin b. Fahreddin*, s. 171.

⁹⁹ Rızaeddin b. Fahreddin’in mektep ve medreselerin ıslah edilmesi için sağlanacak kaynakların araştırılması ile ilgili yazdığı bu eseri, *Mektep ve Zekât, Hazine ve Zemstvo Yardımı* adını taşıyan 64 sayfalık bir eserdir.

Rızaeddin b. Fahreddin, “Tevbe Suresi'nde masârif-i zekât olarak bahsedilen sınıflardan ‘fi sebîlillah’¹⁰⁰ ifadesinin kapsamına amme hizmetleri için yapılan cami, köprü, yol, okul ve yurt gibi bütün hayır ve hasenât türlerini idhal eylemek niçin doğru olmasın? Her ne kadar önceki âlimlerden bazıları bunları temlik şartı sebebi ile kabul etmemişlerse de acaba zarurete binaen bizim Rusya’daki âlimlerin bu hususları ‘fi sebîlillah’ fonuna idhal etmeye hakları yok mudur?” diye sormuştur.¹⁰¹

Zekât verilecek gruplar sayılırken ... انما الصدقات للفقراء... ayetinde lâm harfinin temlik ve tahsis manasına nazaran temlik şartı koşulsa da; “fi sebîlillah” maddesinde lâm harfinin kullanılmamasından dolayı temlikin şart olmadığı anlaşılmış olur. Dolayısıyla “Rusya Müslümanlarının oluşturacağı hayır fonuna zekât vermek caiz olur” demektedir.¹⁰²

Diğer taraftan Rızaeddin b. Fahreddin, önceki âlimlerden “fi sebîlillah” hakkında yapılan izahlarda yol, okul, köprü ve mescit gibi herhangi bir şeyin örnek olarak verilmemesinin sebebinin zamanın gelişen şartları ve Müslümanların zaruri ihtiyaçlarının dikkate alınmasıyla ilgili olabileceğini düşünmektedir. Bu görüşüne destek olarak “İbn-i sebîl” kelimesinin tefsirini örnek olarak sunmaktadır. O, İbn-i sebîl kelimesinin manasının genel kabule göre “misafir” anlamında kullanıldığını, ancak bazı muasır âlimlere göre bu kelimenin manasının umumiliğine nazaran yola bırakılan çocuk

¹⁰⁰ Bkz. Murtaza Köse, “Fî Sebîlillah’ Kavramının Zekât Açısından Tahli-li”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 21, Erzurum 2004, s. 110.

¹⁰¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Mektep ve Zekât, Hazine ve Zemstvo*, Karimov Hüseyinov Matbaası, Orenburg 1908, s. 59.

¹⁰² Rızaeddin b. Fahreddin, *Mektep ve Zekât, Hazine ve Zemstvo*, s. 59.

(lakit/buluntu) manasının da murat edilmeye müsait olduğunu, dolayısıyla onlara da zekâtın verilebileceğini söyler. Netice olarak âyette ilk dört sınıf anlatılırken lâm harfinin kullanılmasının temlik şartına işaret olduğu; diğer dört sınıfta ise lâm kullanılmadığı için temlikin şart olmadığı ifade edilmektedir. O, İlk dört sınıf¹⁰³ için zekât malının mülk yönüyle bir faydasının tahakkuk etme hikmeti, buna karşılık diğer sınıflarda ise hususi değil de umumi maslahat gözetimi ile fayda tahakkuku hikmetine işaret edildiğini düşünmektedir.

Rızaeddin b. Fahreddin, zekâtın verilebileceği sekiz sınıftan zamanın şartlarına göre özellikle hangi sınıfın daha fazla ihtiyacı varsa o sınıfın öncelenmesi gerektiğini düşünerek Rusya'daki Müslüman neslin bozulup kaybolmaması ve İslam'ın izzet ve takviye bulması için zekât paralarıyla Müslümanlara özel mekteplerin inşa edilip desteklenmesini caiz ve zaruri görmektedir.¹⁰⁴

Yine Rızaeddin b. Fahreddin, Kur'ân-ı Kerîm'de masârif-ı zekât olarak sayılan müellefe-i kulüb sınıfından bazı kimse-lere Hz. Ebu Bekir (ra.) tarafından zekât verilmemesinin, nesh veya illetin sona ermesiyle hükmün de sona ermesinden dolayı değil, belki zamanın karakteristik özelliği ve maslahata riayetin ehemmiyetiyle bağlantılı olduğunu düşünmektedir. Hz. Ebu Bekir'in (ra.) müellefe-i kulübtan hepsine değil de bazılarına yani verilmesinde maslahat gördüklerine vermesinin buna işaret olduğunu söylemektedir.¹⁰⁵

¹⁰³ Tevbe suresi 60. ayette zikredilen ilk dört sınıf. إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ
وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْنَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبِهِمْ

¹⁰⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Mektep ve Zekât, Hazine ve Zemstvo*, ss. 59-61.

¹⁰⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 205.

Onun, yenilikçi bir yaklaşım biçimine sahip olduğu için daima meselelerin zamana ve zemine göre değiştirilmesi ve İslam hukukunun ilke ve gayeleri bağlamında oluşturulan ictihad alanlarının değerlendirilmesi taraftarı olduğunu gözlemliyoruz. Hatta 1890'lı yıllarda kırk bin Müslümanın açlıktan öldüğü Rusya'daki kıtlık faciasında bütün Rusya Müslümanlarına hitaben, gelecek senenin zekâtının bir sene öncesinden peşinen verilmesi fetvasını teklif ederek çağrıda bulunduğunu görmekteyiz.¹⁰⁶

2.1.3. Hac

Hac lügatte “yönelmek ve kasetmek” anlamlarına gelir. Istılahta, belirlenmiş zaman içinde Kâbe, Arafat, Müzdelife ve Mina gibi hususi mekânları ziyaret etmek ve belli bazı dinî görevleri yerine getirmek suretiyle yapılan ibadeti ifade eder.¹⁰⁷

Rızaeddin b. Fahreddin'in, hac meselesiyle alakalı detaylı olmasa da değindiği bazı hususlar vardır. Örneğin o, yanında kocası veya mahremi bulunmayan bir kadının farz olan hacca gitmesini Hanefi âlimlerinin çoğu doğru görmedikleri halde bazı âlimlerin (İmam Mâlik ile İmam Şafi) yol emin olduğu ve güvenilir kadınlarla birlikte hacca gidildiği sürece bu durumu uygun gördüklerini söylemiştir. Yine o, erkek veya mahrem olmadığına hacdan başka bir yere yolculuk yapmayı âlimlerin cumhuru doğru bulmadıkları halde İbn Hazm'ın (ö. 1064) doğru gördüğünü dile getirmiş, genç olsun, yaşlı

¹⁰⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, “Açlık ve Mollalar” *Üfât*, S. 50, 1906, ss. 1-2; Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s. 253.

¹⁰⁷ Seyyid Şerif Cürçânî, *Mu'cemu't-Tarifât*, Dâru'l-Fazilet, Kahire 2004, s. 73.

olsun yanında güvenilir kadın olsa da olmasa da bir kadının sefere çıkmasının doğru olacağını belirtmiştir. Rızaeddin b. Fahreddin, bu görüşleri naklettikten sonra bu zamanlarda Müslümanlar için değişen dünya şartları icabı İbn Hazm'ın sözüne katılma mecburiyeti olduğunu ve bu fetva ile amel edilebileceğini ifade etmiştir.¹⁰⁸

Rızaeddin b. Fahreddin, bu fetvanın gerekçesini izah sa- dedinde bazı yorumlarda bulunmuştur. O, “Rusya ve Avru- pa’daki tren ve vapur seferlerinin eski zamandaki at ve deveyle gerçekleştirilen seferlere benzetilmesini uygun bulmamıştır. Kadının izinsiz sefere çıkma konusunun, fitne ve ahlak- sızlık kaygısıyla değil de yol emniyeti ve güveniyle alakalı ol- duğunu savunmuş, evindeki kadının da ahlaksızlık yapma ih- timalinin bulunduğunu belirtmiştir. O, burada kadının ya- nında bir mahreminin bulunma şartının kadına karşı yapıla- cak bir saldırıyı def etmek ve onu korumak için olduğunu düşünmüştür. Böyle olunca gerek duyulan güvenlik, emniyet birimleri tarafından sağlandığı bu günün güvenli ortamların- da kadının sefere çıkmasının caiz olacağını söylemiştir.”¹⁰⁹

Rızaeddin b. Fahreddin, Hz. Peygamber’in (sas) “Bir ih- tiyaç olmaksızın eşinden izin almadan evden çıkıp yürüyen kadın, evine dönene kadar veya eşini razı edene kadar Allah Teâlâ’nın hiddetinde olur”¹¹⁰ hadis-i şerifini izah ettikten sonra bu kanaatini ortaya koymuştur. Böylece o, fikhî yakla- şımlarında ilk önce âlimlerin genel ve şaz görüşlerini açıkla- mış ve sonrasında günün şartlarını dikkate alarak kendi ter- cihini ortaya koymuştur.

¹⁰⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu’l-Kelim Şerbi*, ss. 167-168.

¹⁰⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu’l-Kelim Şerbi*, ss. 167-168.

¹¹⁰ Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûti, *el- Câmiu’s-Sagîr*, Daru’l Fiker, Beyrut 1994.

2.2. Özel Hukuk

Bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen anlamındaki “özel hukuk” başlığı altında aile hukuku, borçlar hukuku ve kişiler hukuku ile ilgili Rızaeddin b. Fahredin'in değindiği bazı meseleler ele alınacaktır.

2.2.1. Kişiler Hukuku

Bu başlıkta Rızaeddin b. Fahreddin'in tüzel kişilerden olan vakıflarla alakalı görüşü ele alınacaktır.

2.2.1.1. Vakıflar

Sözlükte “durmak; durdurmak, alıkoymak” anlamındaki vakıf kelimesi terim olarak “bir malın mâliki tarafından dinî, içtimaî ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsisi” şeklinde ifade edilebilecek hukukî bir işlemle kurulan ve İslam medeniyetinin önemli unsurlarından birini teşkil eden hayır müessesesini ifade eder.¹¹¹

Rızaeddin b. Fahreddin'e göre vakıflar, temelinde toplumsal dayanışma ilkesinin işletilmesi amaçlanan dinî kurumlardandır. Ancak o, İslam tarihinde vakfın, ümmetin maslahatı doğrultusunda tam olarak kullanılmadığından yakınmış *شَرَطِ الْوَأَقِفِ كَنْصِ الشَّارِعِ* “Vakıf sahibinin şartı, Şâri'in nassı gibidir”¹¹² görüşünü mutlaklaştırıp vakıf şartlarının az da olsa değiştirilmesinin mümkün görülmemesinin, yanlış

¹¹¹ Seyyid Şerif Cürçânî, *Mu'cemu't-Tarifât*, Dâru'l-Fazilet, Kahire 2004, s. 212; Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, C. 42, ss. 475-479.

¹¹² Zeynüddin İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Dâru'l-Kütübî'l İlmiyye, Beyrut 1999, s. 163; Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkıh Ansiklopedisi* (trc.), Risale Yayınları, 2017, C. 10, s. 262.

anlaşılan bir husus olduğunu söylemiştir. Ona göre, fakihlerin bu görüşü, küllî ve genel bir hüküm olmayıp, şeriatın ilke ve gayeleri açısından Hz. Peygamber'in (sas) sünnetine ve Müslümanların maslahatlarına uygun düşen şartlar içindir. Mesela “vakfiyelerde ‘vakıf medreselerinde okuyacak talebelerin evli olmamalarının şart koşulması’ şeriata uygun bir şart değildir.”¹¹³

Rızaeddin b. Fahreddin'e göre fıkıh âlimlerinin koyduğu “şart-ı vâkıf, nass-ı şâri' gibidir” prensibinin ümmetin maslahatları uğrunda esnetilebilme talebi, ilk nazarda makul bir talep olsa da genel manada yanlış mecralara çekilmesi muhtemel olduğu için kabul görülmemiş olabilir. Bununla beraber, ona göre fıkıhçıların geliştirdiği bu prensiple, vakıf sistemi içerisinde kul hakkına riayet ne kadar ince esaslara bağlandığını göstermek, Allah (cc.) için vakfedilen bir mala haksız bir tecavüzün önlenmesine dair tedbir hassasiyeti gözetmek ve Allah (cc.) emanetinin çok ulvî duygularla idrak edilmesi gereken bir makamda konumlandırılmasının hedeflenmesi gibi hikmetler anlatılmak istenmiştir.¹¹⁴

2.2.2. Aile Hukuku

“Aile Hukuku”, aileye ilişkin konularla ilgilenen medeni hukukun kapsamı içinde yer alan bir hukuk dalıdır. Bu başlık altında Rızaeddin b. Fahredin'in ele aldığı nikâh, talak ve teaddüd-i zevcat konuları incelenecektir.

¹¹³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 336-338; *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 146.

¹¹⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 336-338; *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 146.

2.2.2.1. Nikâh ve Talak

Sözlükte “birleştirme, bir araya getirme; evlenme, evlilik; cinsel ilişki” gibi anlamlara gelen¹¹⁵ “nikâh” kelimesi, fıkıh ıstılahında, “şer‘an aranan şartlar çerçevesinde aralarında evlenme engeli bulunmayan bir erkekle bir kadının hayatlarını geçici olmaksızın birleştirmelerini sağlayan akdi ve bu yolla eşler arasında meydana gelen evlilik ilişkisini” ifade eder.¹¹⁶ Sözlükte “serbest kalmak, serbest bırakmak, bağından kurtulmak, bağını çözmek” anlamındaki “talak” kelimesi ise fıkıh terimi olarak belli lafızlarla nikâh akdinin bozulmasını ifade eder.¹¹⁷

Rızaeddin b. Fahreddin’e göre, erkekle kadının beraber aile teşkil edip birlikte oturmaları ve çocuk yetiştirmeleri için kendi aralarında yapılmış ittifaka “nikâh”; bu ittifakın bozulmasına da “talak” denir.¹¹⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, karı kocanın birisi veya ikisinin de birbirlerini sevmemeleri, yaşadıkları hayatlarından haz almamaları ve birbirlerine karşı sorumluluklarını aksatmalarından dolayı aralarında başgösteren düşmanlığın artması neticesinde Allah Teâlâ’nın (cc.) onlara son çare olarak talakı meşru kıldığını söylemiştir. Rızaeddin

¹¹⁵ İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, Daru’l Kütübi’l İlmiyye, Beyrut 1994, C. 7, ss. 625–626; Rağib İsfahâni, *el-Müfredâtü Elfâzi’l-Kur‘ân*, Daru’l Kalem, Dimaşk-Beyrut 1992 s. 823; Kalâci, *Mu‘cemu Lugati’l-Fukahâ*, s. 458.

¹¹⁶ Fahreddin Atar, “Nikâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, C. 33, ss. 112–117.

¹¹⁷ Seyyid Şerif Cürcâni, *Mu‘cemu’t-Tarifât*, Dâru’l-Fazilet, Kahire 2004, s. 119; H. İbrahim Acar, “Talak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, C. 39, ss. 496–500.

¹¹⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu’l-Kelim Şerhi*, s. 14; Rızaeddin b. Rızaeddin b. Fahreddin, *Aile*, ss. 41–44.

b. Fahreddin, talaka varacak yolun aslında beş aşama üzerine olması gerektiğini belirtmiştir.

Birincisi; böyle bir duruma düşen karı koca, araları ne kadar bozulmuş olsa da birbirlerine karşı önce sabırlı olmalı ve talak sonucunda meydana gelecek zarar ve faydaları öncesinde hesaba katarak iyi muameleyle devam etmelidirler.

İkincisi; eğer karı koca beraberce sabırda bir çıkış yolu bulamazsalar bu işi imamlara, hakemlere ve kâdırlara havale etmelidirler ve onlar da karı koca arasını bulmaya, aralarını ıslah etmeye vesile olmalıdırlar.

Üçüncü aşamada, görev alan hakemler, aralarındaki anlaşmazlığı gideremediklerinde koca, karısını bir “talak-ı ric’î”¹¹⁹ ile boşmalıdır. Böylece aile ve çocukları için aralarını ıslah etmeli ve geriye kalan iki talak hakkıyla ailelerini yeniden kurmalıdırlar.

Dördüncüsü; eğer birinci talaktan sonra bir iyileşme görülmezse o zaman koca, karısına ikinci talakı vermelidir. Artık bundan sonra bir talak hakkı kaldığını ve şeriatın üçüncü talaktan sonra yeniden birleşmeye izin vermeyeceğini iyi düşünerek ailelerini kurtarmak için son fırsatı değerlendirmelidirler.

Beşinci olarak; eğer ikinci boşanmadan sonra ortak bir fikirde buluşamazlarsa son olarak üçüncü talak verilmelidir. Artık onların karı koca olmalarının manası kalmadığı için birbirine haram olmaları makul görülür.”¹²⁰

¹¹⁹ Ric’î Talak, iddet süresi içerisinde bir kimsenin yeni nikâh ve mehir olmadan eşine dönebilmesini ifade eden talaktır. Bkz. Heyet, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, Türkiye Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Yayınları (TÜRDAV), İstanbul 1992, s. 832.

¹²⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, s. 16.

Rızaeddin b. Fahreddin, kadının dışarı çıkmasından bahsedilen bir hadisi mütalaa sırasında bazı fıkhî hükümler tespit etmiştir. O, Hz. Peygamber'in "Bir ihtiyaç olmaksızın eşinden izin almadan evden çıkıp giden kadın, evine dönene veya eşi razı oluncaya kadar Allah Teâlâ'nın hiddetinde olur" hadisinden çıkardığı hükümleri şu şekilde sıralamaktadır:

- 1) Kadınlar on beş gün veya haftada bir defa anne ve babalarının hallerini öğrenmek için onları ziyarete gidebilir.
- 2) Kadın, hastalandıklarında veya hüzünlendiklerinde teselli için anne ve babasının yanında olabilir.
- 3) Senede en az bir defa kardeşleriyle görüşebilir.
- 4) Kadın hastabakıcılık gibi hizmetlere çıkabilir.
- 5) Cenazeyi yıkamak için gidebilir.
- 6) Alacağı zaruri bir şey varsa gidip alabilir.
- 7) Eşi öğretmiyorsa farz olan ilmi öğrenmek için çıkabilir.
- 8) Farz olan haccı yapmak için sefere çıkabilir.

Rızaeddin b. Fahreddin, kadınların bu maddelerde eşi razı olsa da olmasa da eşinin evinden çıkıp gitmesinde şeriatça bir mahzur olmayacağını ifade etmiştir.¹²¹ O, müftülük yıllarında şahit olduğu bir meseleyi aktarırken kendi coğrafyasına ait birçok çözüm bekleyen fıkhî sorunu ve o günkü ulema tarafından verilen fetvaları aktarmaktadır. Meselâ o, İdare-i İslamiyeyi (Müftülük) meşgul eden meselelerden birisi olarak bahsettiği "kocasını kaybolan hanımların nikâhlarını fesh ettirmek" hakkındaki şikâyetlerden bahsetmektedir. Şöyle ki: Rusya toprakları geniş olup, yolculuk etmek de kolaylaştığından iş bulup çalışmak için Müslümanlardan birçoğunun uzak vilayetlere gittiğini, bazılarının da mahkeme kararıyla sürgüne gönderildiğini belirtmiştir. Bu şekilde uzak yerlere

¹²¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, s. 167.

gitmiş veya gönderilmiş kişilerin çoğunun memleketteki hanımına nafaka göndermekten aciz olduklarını, hatta bazıları vefat ettiği halde resmî olarak haberlerinin memleketine ulaşmamış olduğunu şer'î mahkemenin işlemlerinden tespit ettiğini söylemiştir. Binaenaleyh bu gibi kimselerin aileleri, çaresiz ve sahipsiz kaldıkları için kocalarıyla olan nikâhlarının feshini şer'î mahkemeden talep ettiklerini bildirmiş, şer'î mahkemenin bu talepleri incelemesi neticesinde bu hanımların davaları asılsız görülse de ancak çoğunun mazlum ve acınacak bir halde terkedildiklerini söylemiştir. O, diğer taraftan sadece resmî bağlantı ile bağlandıkları kişilerden maddi veya manevi bir fayda görmeksizin beklemlerinden meydana gelen zararların ve İslam adına çekecekleri bu sıkıntıların büyük bir bela (belvây-ı amme/umûmü'l-belvâ¹²²) sayılması gerektiğini diğer taraftan kadınların feryâd-u figanlarının ve âh-u enînlerinin yürekleri sızlattığını ifade etmiştir. Bununla beraber bu davaların günden güne artıp çoğalmakta olduğunu ve çözümünü geciktirdiği takdirde ileriki zamanlarda kaybolan

¹²² Umûmü'l-belvâ: Çokça karşılaştığı ve toplumda yaygınlaştığı için mükelleflerin kaçınmasının hayli zor olduğu, hadiselerle bilinmesinin âdeten mümkün olmadığı olay veya durumları ifade eder. Umûmü'l-belvâyâ dayanarak câiz görülen muasır fıkıhtan örnekler: Namaz vakitlerinin belirlenmesinde takvime başvurulması, ezanda ses yükseltici kullanılması, Mescid-i Harâm'da üst katlarda tavaf yapılması, oruçlunun yolda yuttuğu toz toprağın orucu bozmaması, oruç ve hacda kolaylık amacıyla kadınların hayız geciktirici ilâç kullanması, paketlenmiş hazır yiyeceklerin görülmeden satın alınması, telefon gibi iletişim vasıtalarıyla veya internet üzerinden alışveriş yapılması, organ naklinin tatbiki, davalarda parmak izi ve imza gibi karînelere dayanarak hüküm verilmesi vb. Bkz. Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâti'l-Vusûl*, Fazilet Neşriyat, İstanbul 1998, C. 2, s. 24; Mustafa Baktır, "Umûmü'l-Belvâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, C. 42, ss. 155-156;

kocalarının geride kalan mallarının taksimi ile alakalı tekrar gündem olacağını dolayısıyla buna mutlaka bir çözüm bulunması gerektiğini dile getirmiştir.¹²³

Rızaeddin b. Fahreddin, bu meseleyi çözümlmek için Buhara örneği üzerinde durmuş oradaki tatbikattan ilham alarak fetva üretmeye çalışmıştır. Buhara ulemasının, gerektiğinde nikâh davasını kolay bir şekilde sonlandırmak için nikâhın, dört türlü şart ile akdedilmesini uygun gördüklerini nakletmiştir. Rusya'daki Müslümanların da bu çözümü kullanarak bir hal çaresi bulabileceğini öngörmüştür. Mesela erkek ile hanım arasında başta bir takım şartlarla beraber bu akitlerin yapılabileceğini belirtmiştir. "Birinci olarak; erkek, hanımını nafakaya muhtaç edip uzak şehirlere giderse bir seneden fazla kalamaz. İkincisi; mahkemeler tarafından sürgüne gönderilmiş olan erkek hanımını nikâhına bağlayıp gidemez. Üçüncüsü; şeriata muhalif olarak eşini dövemez, nafakadan mahrum edemez ve devamlı surette sarhoşluk veren şeyleri içemez. Dördüncüsü; şeriatın buyurduğu şekilde adaleti temin etmek için gerekli kudret ve zenginliği olmadığı durumlarda üstüne ikinci hanım nikâhlayamaz. Bu dört şarttan hangisine muhalefet edilirse yetkili imam huzurunda dava edilip şer'î mahkeme fetvasıyla bir bain talak vermek hanımın kendi ihtiyarında olması şartıyla nikâh akdettirilse uygun olur" şeklinde bir çözüm teklif etmektedir.¹²⁴

Görüldüğü üzere Rızaeddin b. Fahreddin, kendi zamanındaki Müslümanlar arasında meydana gelen sorunları çözüme kavuşturmak için bölgesindeki ulema heyetiyle istişare

¹²³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Mutalaa*, ss. 1-92; *Tanzimat*, Dumbruvski Matbaası, Kazan 1898, s. 44.

¹²⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Mutalaa*, ss. 1-92; *Tanzimat*, Dumbruvski Matbaası, Kazan 1898, s. 44.

etmiş, onlardan aldığı yetmişten fazla mektup ile fikirlerini değerlendirmiş ve maslahat esnasından hareketle çözüm ve çare üretmeye çalışmıştır. 92 sayfalık *Mutalaa* isimli kitabı, ağırlıklı olarak bu meseleye dair kaleme aldığı bir eserdir.

2.2.2.2. Teaddüd-i Zevcât

Teaddüd-i zevcât (polygamy) tabiri, bir erkeğin aynı zamanda birden çok kadınla evli olması halini ifade eder. Toplumun hayat tarzı, gelenekler, kültür, erkek-kadın nüfus oranı, ekonomik ihtiyaç ve imkân, sosyal statü, bölgesel şartlar gibi dış faktörlerle de yakından ilgili olan çok evlilik insanlık tarihinde yaygın bir geçmişe sahip bulunmaktadır.¹²⁵

Rızaeddin b. Fahreddin, teaddüd-i zevcâtı “Bir erkeğin birinci hanımının üzerine birden fazla eş alması” olarak tanımlamıştır.¹²⁶ O, teaddüd-i zevcâta aile teşkil etmek, yuva kurmak için tercih edilmesi gereken bir muamele olarak bakmaktadır. Ona göre izdivaçtan maksat, birlikte yaşamak ve birlikte bir aile kurmaktır. Böyle olunca aynı anda birkaç hanımla “aile olmak” çok da mümkün olmaz. Aile olmak, çok özel bir alaka ve muhabbete bağlı olduğundan bir erkeğin nikâhı altında toplanan birkaç hanıma aynı anda ailevi muhabbet mümkün olamayacağından, Rızaeddin b. Fahreddin, bu birlikteliğin tam bir aile sayılamayacağını ifade etmiştir. Hatta ona göre, bu hanımlar aynı nikâh altında toplandıkları zaman birbirlerini rakip görerek mücadele halinde olacakları için bunların toplandığı yere “aile yuvası” değil “muharebe ortamı” demek daha uygundur.¹²⁷

¹²⁵ Kevser Kâmil Ali, “Çok Evlilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, C. 8, ss. 365-369.

¹²⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Aile*, s. 44.

¹²⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Aile*, s. 44.

Rızaeddin b. Fahreddin, teaddüd-i zevcâtı rasyonel bakış açısıyla değerlendirdiğinde aslında bu talebin çok da masum olmadığını ancak; kadının hasta olması, erkeğin zürriyetini devam ettirmek istemesi ve başka sefahat yollarına düşmesi gibi sebeplerle İslam dininin bu hususta belli kimselere belli şartlarla ruhsat verdiğini söylemiştir. Zaten İslam dini tek evliliği teşvik etmekle beraber prensip olarak çok evliliği de yasaklamamıştır. Ancak zorlaştırıcı birtakım kayıt ve şartlardan başka ona bir üst sınır getirmiş ve en çok dört kadınla evlenmeye izin vermiştir. Konuyla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de "Eğer velisi olduğunuz mal sahibi yetim kızlara haksızlık yapmaktan korkarsanız (onlarla değil) size helal olan başka kadınlardan ikişer, üçer ve dörder olmak üzere evlenebilirsiniz. Şayet (o kadınlar arasında da) adaletsizlik yapmaktan endişe ederseniz bir tane almalısınız veya sahip olduğunuz câriyelerle yetinmelisiniz. Bu adaletten ayrılmamanız için daha uygundur"¹²⁸ denilmiştir.¹²⁹

Sonuç itibarıyla Rızaeddin b. Fahreddin, İslam dininin çok evliliği edeben ve dinen teşvik etmediği halde şeriata göre zaruret olmak şartıyla dört ile sınırlı olmasına ruhsat verdiğini belirtmiştir. O, her şeye rağmen birden fazla evlilik yapanların özellikle hanımları arasında adaletli olmalarının hiç kolay olmayacağını ve dolayısı ile onlara zulmetmiş olacaklarını belirtmiştir. Hatta adaletli olmak hususunda kendine güvenip korkmayan kişinin asıl bu halinden korkması icap ettiğini ifade etmiştir. Yine o, bazı çevrelerin, İslamiyet'in teaddüd-i zevcât yoluyla yayıldığını zannettiklerini, ancak bunun kesinlikle yanlış olduğunu ifade etmiş ve İslam'a göre

¹²⁸ Nisâ 4/3.

¹²⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Aile*, ss. 44-45.

teaddüd-ü zevcâtın bir emir değil sadece ruhsat olduğunu söylemiştir.¹³⁰

İslam hukukçularının bu husustaki genel temayülü, âyette zikredilen adaletin dinen şart olduğu dolayısıyla eşlerine adaletli davranamayacağı hususunda zann-ı gâlibi olan kimsenin birden fazla kadınla evlenmesinin dinen câiz olmadığı yönündedir.¹³¹

Rızaeddin b. Fahreddin, Rusya'daki savaş ve sürgün sebebiyle kocası kaybolan hanımlar meselesinde nikâhın ta'lik suretiyle yapılabileceği fetvasını ve çok evliliklerde problem yaşadığı takdirde bunu feshettirme yetkisinin kadına tanınacağı fetvasını Malikî ve Hanbelî âlimlerinin fetvalarına dayandırmış olabilir. Şöyle ki; Malikî ve Hanbelî'lere göre; kocası, eşler arasında gözetmesi gereken adaleti açıkça ihlâl ediyorsa, haksızlığa uğrayan kadının mahkemeye başvurma hakkı vardır. Eğer aynı hal devam ederse kadının talebi üzerine hâkimin onları bir talak-ı bâin ile boşama veya nikâh akdini feshetme yetkisi bulunmaktadır. Hanbelî mezhebine göre kadın nikâh akdinden önce kocasının ikinci bir hanımla evlenmemesini şart koşabilir. İkinci hanımla kıyılan nikâh da sahih kabul edilmekle birlikte birinci hanım için nikâhının feshini talep etme hakkı da vardır. Diğer taraftan, “المعروف عرفا / Bir hususun örf ve âdetçe kabul edilmesi açıkça şart koşulması gibidir”¹³² kaidesine göre bu konuda cari olan örf ve riâyet de gerekli görülmüştür. Hanbelî uleması, “Bir erkeğin, ailesi itibari ile eşleri üzerine evlenmeme âdeti varsa ve

¹³⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Aile*, ss. 44-45.

¹³¹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (Cessâs), *Abkâmü'l-Kur'an*, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1992, C. 2, s. 67.

¹³² Ali Haydar, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhü Mecelleti'l-Abkâm*, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Beyrut 2003, C. 1, s. 51.

âdetleri böyle devam ediyorsa bu âdet açıkça şart koşulmuş gibi geçerli olur ve riayet etmek icap eder. Aynı şekilde soyu, mevkii ve sosyal durumu bakımından üzerine evlenilmeyeceği bilinen bir kadın için de aynı durum söz konusudur” demektedir.¹³³

Dolayısıyla teaddüd-i zevcât hususu, Rızaeddin b. Fahreddin ve benzeri birçok âlim tarafından farklı şekillerde yorumlanmış olmakla birlikte, son dönem ilim ve fikir adamları modernleşmeyi ve ilerlemeyi kadının ilerlemesine onun sosyal statüsüne, kadın erkek eşitliğine bağlı olarak telakki ettikleri için bu tartışmalar, II. Meşrutiyet Dönemi'nde de varlığını sürdürmüş ve nihayet 1926 tarihli İsviçre Medenî Kanununun kabul edilmesiyle günümüzde Türkiye'de tek eşlilik hâkim kılınmıştır.¹³⁴

2.2.3. Borçlar Hukuku

Bu başlıkta sigorta ve banka meseleleri ele alınacaktır.

2.2.3.1. Sigorta ve Banka

Sigorta ve banka meselesi klasik fıkıh kitaplarında bahsi geçmeyen, sonraki asırlardaki âlimler tarafından hakkında yorumlar yapılan bir meseledir. Rızaeddin b. Fahreddin, özellikle banka meselesinin kendisinden yarım asır önce

¹³³ İbn Kayyim Cevziyye, *Zâdü'l-Me'âd*, Ali b. Muhammed İmran ve Muhammed Üzeyr Şems, (thk.), Dâru Âlemi'l-Fevâid, Mekke 2018, C. 5, s. 165.

¹³⁴ Bkz. Mustafa Sabri, *Dini Müceddidler*, Sebül Yayınları, İstanbul 1994, ss. 309-333; Hayrunnisa Akdaş ve Abdullah Kahraman, “Tanzimattan, II. Meşrutiyet'e Taaddüd-i Zevcâtı Savunanlar, Reddedenler ve Gereksizleri”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, S. 7/2, ss. 33-42.

Müslümanların gündemine girdiğini söylemiş ve dünyanın her tarafında bankayla iş yapmakta olan Müslümanların, fıkıhın bildirdiği faize bulaşmaktan kurtulamadıklarını ifade etmiştir. Bankalar kadar toplumsal yaygınlığı olmayan birçok mesele hakkında risaleler tertip edilmişken, banka ve faiz konusunu şer'î açıdan ele alan bir risale veya bir makale görülmediğinden dem vurmaktadır. O bugün bankalarla çalışmaktan kaçınan tüccarların yaşam savaşında yenilmek ve ticaret yarışında iflas etmek durumunda kalacaklarına ve bundan geri duran İslam dünyasının geleceğinin perişan olma tehlikesine dikkat çekmiştir. Bu sebeple o, ehven-i şerri tercih ederek faiz de olsa bankalarla çalışma mecburiyeti olduğunu savunmuştur.¹³⁵

Rızaeddin b. Fahreddin'in değindiği konulardan biri de sigorta meselesidir. O, sigorta meselesini ayrı bir başlık altında incelememiş olsa da *Şeyh Zeynullah'ın Tercüme-i Hali* isimli kitabında bu mevzuyu bir vesile ile ele almıştır. Rusya'da yaşayan meşhur Nakşî şeyhi olan Zeynullah Rasûlî'nin (ö. 1917) hayatını konu alan biyografik eserinin son kısmında onun sigortayla alakalı fetvasını yayınlamış ve bu bağlamda kendi fikrini de ortaya koymuştur. Rasûlî, sigorta konusunda verdiği bir fetvada Rusya'yı "dârü'l-harp" olarak kabul edip sigorta şirketlerinden para almanın caiz olacağını söylemiştir.¹³⁶

Rızaeddin b. Fahreddin, Rasûlî'nin bu fetvasını, onun çarlık Rusya'sına nasıl baktığını ortaya koyan önemli bir delil olarak değerlendirmiştir. Yenilikçi taraftarlığıyla bilenen

¹³⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 214- 217.

¹³⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Şeyh Zeynullah Hazret'in Terceme-i Hâli*, ss. 104-105.

Rasûlî'nin bu bakış açısı, dönemindeki birçok Tatar âliminin tepkisini çekmiştir. Özellikle Rızaeddin b. Fahreddin, Rasûlî'nin fetvasını naklettikten sonra kendisinin bu fikre katılmadığını ve onun bu fetvasını isabetli bulmadığını söylemiştir. O, barış ve huzur içinde olan dönemlerde Rusya'yı "dârü'l-harp" saymanın çeşitli fesatlara yol açabileceğini savunmuştur.¹³⁷

Rızaeddin b. Fahreddin'in devlet nazarında müftü ve kadı olarak Müslümanları temsil vazifesi icra etmiş olduğunu ve devletin hassasiyetlerini yakinen bildiğini dikkate aldığımızda Rusya'yı "dârü'l-harp" olarak kabul etmemesinin, başka sebepler olmakla beraber rejim tarafından muaheze edilme endişesine karşı bir tedbir amacı taşıdığı düşünülebilir.

2.3. Kamu Hukuku

Amme hukuku diye de adlandırılan bu başlık altında Rızaeddin b. Fahreddin'in Uluslararası Hukuk, Ceza Hukuku ve Yargılama Hukukuna dair bazı görüşleri incelenecektir.

2.3.1. Uluslararası Hukuk

Uluslararası hukuk, uluslararası ilişkilerin hukuksal boyutunu bilimsel bir disiplin içerisinde inceleyip düzenleyen bir hukuktur. Bu başlıkta Rızaeddin b. Fahreddin'in dârü'l-harble alakalı görüşleri ele alınacaktır.

2.3.1.1. Dârü'l-Harb

Dârü'l-harb, İslam hukukunun klasik kaynaklarının tarifine göre "küfür yönetiminin hâkim olduğu ülke veya kâfir

¹³⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Şeyh Zeynullah Hazret'in Terceme-i Hâli*, ss. 104-105.

liderin emir ve idaresinin yürürlükte olduğu ülke” şeklinde tarif edilmiştir.¹³⁸ Daha net bir ifadeyle dârü'l-harb, İslam'ın siyasi hâkimiyetinin yani yasama, yürütme ve yargı erkinin dışında kalan ve hukuk düzeninin İslamî esaslara dayanmadığı bir idarî düzendir.¹³⁹

Bu tarifler bağlamında bir devletin İslamî veya harbî olmasının tespitindeki esasın, yönetim ve hâkimiyet vurgusu olduğu görülmektedir. Buna göre dârü'l-harb, İslam dışı idare ve yönetimlerin hâkimiyet sahasını, faaliyet ve hukuk düzenlerinin uygulama alanlarını ifade etmiş olmaktadır.

Dârü'l-harb ve dârü'l-İslam konusunda mezheplerin farklı yorum ve ihtilafları olmakla birlikte genel itibariyle dünyadaki yaşayan bütün Müslümanların farklı vatan ve devletlerine bakılmaksızın Müslümanların birliği ilkesi üzerinden temellendirilerek İslam ümmetinin genel idari yapısının bütününe de dârü'l-İslam adı verilmiştir.¹⁴⁰

Rızaeddin b. Fahreddin, dârü'l-harb meselesini farklı bir yorum ve yaklaşım ile anlatmaktadır. Ona göre, İslam dinindeki hükümler nazarında zaman ve mekân farkı olmaksızın bütün insanlar, birdir. Mekke'de farz olan namaz ibadeti, Medine'de farz kılınan oruç ve diğer hükümler sürekli ve geneldir. Mesela; faiz, Medine'de haram kılınmış olduğundan artık bu hükümden bazı kimseleri veya bazı ülkeleri istisna tutmak mümkün olmaz. Çünkü bir ülkedeki şeriat hükmünün uygulayıcısı olan icra/yürütme organının bulunmama-

¹³⁸ Şemseddin Muhammed Kuhistânî, *Câmi' u'r-Rumûz*, İstanbul H. 1300, C. 2, s. 311.

¹³⁹ Ayhan Ak, *İslam Kamu Hukuku*, Üniversite Yayınları, Samsun 2019, s. 61.

¹⁴⁰ Ayhan Ak, *İslam Kamu Hukuku*, Üniversite Yayınları, Samsun 2019, s. 61.

sından bir şeyin helal ve caiz olacağı anlaşılmaz. Ona göre, bugün yeryüzündeki İslam devletlerinin, Avrupa ve Amerika gibi devletler ile yaptıkları antlaşma gereği, bu ülkelerin ne dârü'l-İslam ne de dârü'l-harb şartlarına uymayacak bir şekle dönüştüğünden, söz konusu dâr'ların günümüzde hükümleri kalmamış olsa gerektir. Ancak resmen savaş halinde olan ülkelere bugün dârü'l-harb demek doğru olsa da, Müslümanların antlaşmalı olduğu ülkeler, “dârü'l-harb” değil, “dârü'l-eman” olmalıdır.¹⁴¹

Rızaeddin b. Fahreddin, Rusya'yı da bu manada “dârü'l-eman” saymak gerekeceğine; aksi takdirde “dârü'l-harb” saymanın çeşitli problemlere yol açabileceğine işaret etmiştir. Bu konuda yukarıda geçtiği gibi Resulî'nin fetvasına tepki olarak yaptığı izahta barış ve huzur içinde olan dönemlerde Rusya'yı “dârü'l-harb” saymanın çeşitli fesatlara yol açabileceğini savunmuş ve kendi dönemindeki meşhur fıkıh âlimi Musa Carullah'ın da kendisiyle aynı fikri paylaştığını belirtmiştir.¹⁴²

Daha önce söylediğimiz gibi Rızaeddin b. Fahreddin'in müftü ve kadılık görevlerinde bulunmuş bir devlet adamı olması itibarıyla devletin hassasiyetlerini yakinen bildiğini dikkate aldığımızda onun Rusya'yı “dârü'l-harb” olarak kabul etmemesinin, rejim tarafından muaheze edilme endişesine karşı bir tedbir amacı taşıdığı söylenebilir.

2.3.2. Ceza Hukuku

Bir kamu hukuku bölümü olan ceza hukuku, bütün suç ve ceza kavramlarının ilgili olduğu ilke ve teorileri inceleyen bir

¹⁴¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 62-63.

¹⁴² Rızaeddin b. Fahreddin, *Şeyh Zeynullah Hazret'in Terceme-i Hâli*, ss. 104-105.

disiplindir. Bu kısımda Rızaeddin b. Fahreddin'in had ve kıssa dair görüşleri incelenecektir.

2.3.2.1. Had ve Kıssa

Had kelimesi, sözlükte “Engel olmak, iki şeyin arasını ayırmak” anlamındadır.¹⁴³ Fıkıh terimi olarak had, Kur'an ve sünnette miktar ve keyfiyeti nas ile belirlenmiş kıssa ve diyet dışındaki cezaî müeyyideleri ifade eder. Kıssa ise, kasten adam öldürme ve müessir fiil suçlarında suçlunun işlediği fiile denk bir ceza ile cezalandırılması anlamında kullanılmaktadır.¹⁴⁴

Rızaeddin b. Fahreddin, Kur'an-ı Kerim ile sabit olan kesin hükümlerin, İslam devletlerinin birçoğunda uzun zamandır uygulanmadığını teessüfle dile getirmiştir. Son dönem âlimlerinin, kız çocuklarına yazı öğretilmesine ve kadınların yüzlerinin açık dolaşmalarına tahammül edemezlerken; Kur'an hükmü ile sabit olan hadlerin uygulanmamasına dair tek kelime etmemelerini eleştirmiştir. İstanbul âlimlerinin enfiye çekenleri¹⁴⁵ kâfir ilan eden risaleler yazdıkları bir zamanda Türkiye'de hadlerin uygulanmadığı ve daha kötüsü buna karşı hiçbir tepki verilmediğini dile getirmiştir.¹⁴⁶

¹⁴³ Seyyid Şerif Cürcânî, *Mu'cemu't-Tarifât*, Dâru'l-Fazilet, Kahire 2004, s. 74; Muhammet Ali et-Tahanevî, *Keşşâfû Istılabâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1996, s. 623.

¹⁴⁴ Muhammet Ali et-Tahanevî, *Keşşâfû Istılabâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1996, s. 623; Ali Bardakoğlu, “Had”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, C. 14, ss. 547-551.

¹⁴⁵ Enfiye çekmek: Kurutulmuş tütünden yapılan ve burna çekilen keyif verici, aksırtıcı toz, burun otu. TDK (Türk Dil Kurumu), Genel Açıklamalı Sözlük, TDK Yayınları, Ankara 2015.

¹⁴⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 212-215.

Rızaeddin b. Fahreddin, had ve kıyasların uygulanmaması hususunda üç yorum nakletmekte ve kendisinin üçüncü yorumu makul bulunduğunu söylemektedir:

Birinci yoruma göre, eskiden yeteri kadar hapishane, koruma ve asker bulunmadığından verilen cezayı uygulayacak kuvvet yeterli değildi. Bu sebeple asr-ı saadette yalnız kıyas, el kesme ve kırbaçlama cezaları en uygun cezalar olarak tatbik edilirdi. Sonraki zamanlarda devlet düzenli ordu ile güçlenip teşkilatlanınca başka yöntemlerle cezalandırmak mümkün olmuş ve dolayısıyla suçlulara verilecek cezalar zamandan zamana değişkenlik göstermiştir. İkinci yoruma göre, Kur'an'la sabit olan hükümlerin hiçbir şekilde tevîl edilmeden olduğu gibi tatbik edilmesi gerekir. Üçüncü yoruma göre ise, had ve kıyasların uygulanması esastır, umumi maslahatlar icabı olarak bu gün, had ve kıyaslar uygulanmayabilir. Rızaeddin b. Fahreddin, kendisinin son görüşü tercih ettiğini ifade etmiştir.¹⁴⁷

Görüldüğü üzere o, yukarıdaki ifadesinde İstanbul'da hadlerin uygulanmadığından ve İstanbul ulemasının hadlerin uygulanmasına kayıtsız kaldıklarından şikâyet etmiştir. Ancak kendisi de aynı şekilde maslahattan dolayı hadlerin uygulanmamasının mümkün olduğu görüşüne kendisini yakın hissettiğini söylemiştir.

2.3.3. Yargılama Hukuku

Yargı sisteminin temelini oluşturan unsurlardan birisi yargılama yapmak ve karar vermek üzere tayin edilen kadıdır. Kaza kelimesi, lügatte "hüküm, amel ve yargı kararı" anlamlarına gelmektedir.¹⁴⁸ Fıkîh literatüründe ise kaza, ibadetler

¹⁴⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 212-217.

¹⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Daru'n-Nevâdir, Kuveyt 2010, C. 20, s. 47.

alanında edanın karşıtı olarak “bir ibadetin vakti dışında yerine getirilmesi”, muâmelât alanında ise “yargılama hukuku” ve “yargı kararı” şeklinde iki önemli terim anlamı kazanmıştır.¹⁴⁹

Kadı kelimesinin kullanımı çok eski tarihlere dayanmaktadır. Hz. Peygamber (sas) döneminde gayr-ı müslimlere ahvâl-i şahsiyye alanında muhtariyet tanınmakla birlikte zaman zaman onlar da problemlerini Hz. Peygamber'e (sas) getirerek ondan kadı göndermesini istemişlerdir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in yargı kararları ve sahabenin daha sonra takip ettiği yöntem ve pratikler örnek bir uygulama ve literatür oluşturmuştur. İslam ülkesinin genişlemesi ve devletin teşkilatlanmasıyla birlikte daha da gelişen yargılama hukuku, adliye teşkilâtı açısından önemli bir kaynak olmuştur. Bu şekilde ilk dönemlerden itibaren bu yönde gösterilen çabalar ve zuhur eden çeşitli uygulama örnekleri de İslam toplumunda yargılama hukukunun giderek kurumsallaşan bir yapıya dönüşmesini temin etmiştir.¹⁵⁰

İslam hukukçularınca “kaza” ifadesi, genelde yargılama hukuku anlamı ön plana çıkarılarak “İnsanlar arasında meydana gelen niza ve ihtilâfları usûlüne uygun olarak sonuçlandırmak” şeklinde tarif edilmiştir.¹⁵¹

¹⁴⁹ Fahreddin Atar, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. 24, ss. 66-69.

¹⁵⁰ Fahreddin Atar, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. 24, ss. 66-69; İlber Ortaylı, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. 24, ss. 69-73.

¹⁵¹ İbn Âbidin, *Reddü'l-Muhtar*, Şamil Yayıncılık, İstanbul 1962, C. 5, s. 352; Fahreddin Atar, “Kazâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, C. 25, ss. 113-117.

Rızaeddin b. Fahreddin, kazayı şöyle tarif etmiştir: İki kişi arasındaki anlaşmazlığı, şeriatın buyruğu doğrultusunda çözmeye “kaza” denilir. Ona göre kadılık mansıbı, daha çok ibadât değil de muamelata dair hükümleri çözüme kavuşturmak için müçtehitlerin içtihatlarını kullanır ancak yargı-lama esnasında uymakla yükümlü olduğu bir takım kural-lar/edebü'l-kâdi bulunur.¹⁵² Rızaeddin b. Fahreddin, tayin edilen kadıların birden fazla olduğu durumlarda kadılardan ekseriyetinin iştirak ve ittifakı ile verilmiş hükümlerin mute-ber olacağını söylemiş, ancak naspedilen bu kadınlara belirli bir mezhebe göre hükmetme şartı konulamayacağını, şârî‘ ta-rafından böyle bir teklif varit olmadığı için halife veya hü-kümetin de buna hakkı bulunmadığını belirtmiştir.¹⁵³ Onun bu ifadelerinden resmî mezhep uygulayan Osmanlı vb. dev-letlerin uygulamalarına katılmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Osmanlı, Anadolu ve Rumeli’de resmî mezhep olarak Hane-fî mezhebini zorunlu kılmıştı.¹⁵⁴

Rızaeddin b. Fahreddin, esasen maslahat ve şartların ge-rektirmesi durumunda mezhepler arası değişikliklerde daha esnek olunabileceğini savunurken; halife, sultan gibi kişilere

¹⁵² Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 34.

¹⁵³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 37-38.

¹⁵⁴ Bu zorunluluğun sebebi olarak; tatbikatta birliği sağlamak ve Hanefiliğin Osmanlı'nın İslam yorumuna en uygun mezhep olması zikrolunmuştur. Çünkü Hanefilik, hem daha rasyonel ve pragmatik esasları olan hem de daha esnek ve dinamik bir karakteri bulunan bir mezheptir. Bağdat gibi siyasî bir merkezde özel şartlarda oluşmuş ve gelişmiş bir tecrübedir. Bu sebeplerle kendisiyle hüküm vermeye, ulemanın hükümete entegrasyonuna olanak sağlaması bakımından tercih edilmiş olabilir. Ali Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, C. 16, ss. 21-27.

sınırlama getirmek sureti ile yine kendisi ile çelişmiştir. Hâlbuki halife veya hükümetin teklif edeceği belirli bir disiplin içerisindeki resmî mezhep uygulamasında birçok fayda ve maslahat mulahaza edilebilir.

Rızaeddin b. Fahreddin, Müslümanların nikâh, talak gibi aile hukuku davalarına bakan kadıların müçtehit olmasının şart olduğuna, çünkü bu davaların İslam'da bir anlamda ibadet olduklarından Müslüman kadılar tarafından takip edilmesinin lüzumuna dikkat çekmiştir. Gayr-ı müslim bir hâkimin, İslamî ilimlerde ne kadar mahir olursa olsun, İslam hukukuna ne kadar aşına olursa olsun bu konularda vereceği hükümlerin geçersiz sayılacağını söylemiştir. Dolayısıyla o, Rusya'daki Müslümanlarla alakalı olan nikâh ve talak gibi konuların ancak yine Müslüman mahkemeleri marifeti ile takip edilmesinin gereğini vurgulayarak, Rus idarî mahkemelerinin bu hususlarda kifayet ve salahiyetinin olamayacağını Müslümanlar adına ilan etmiştir.¹⁵⁵

Rızaeddin b. Fahreddin, fıkıhın muamelât kısmıyla alakalı olarak yaşadığı bazı pratikleri dile getirmiş, Rusya gibi bir coğrafyada gündeme gelen İslam hukukunun muamelât kısmını, Müslümanların birbirleriyle ve gayr-ı müslimlerle olan ilişkileri açısından değerlendirmiştir.

Rızaeddin b. Fahreddin, Müslümanlar arasında cereyan eden bazı dava ve anlaşmazlıkların bir kısmı İslam nazarında dinî muamele sayıldığı için ancak Müslümanların kendileri arasında çözüme kavuşturulacağını, diğer bir kısım muamelelerin de dünyevî olmakla hem kendi aralarında hem de başkaları arasında dava edilebileceğini söylemiştir. Birinci kısma; yani dinî muamele olmasından dolayı sadece Müslü-

¹⁵⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *Menâsib-ı Diniyye*, ss. 23-33.

manlara mahsus olan pratiklere nikâh, talak, nesep tespiti, veraset, miras ve vasiyet gibi muameleleri örnek vermiştir. İkinci kısma yani dünyevî muamele olmasından dolayı Müslümanlarla başkaları arasında müşterek olanlara vekâlet, kefâlet, mudârebe, icâre, şirket, müzâraa gibi muameleleri örnek vermiştir.¹⁵⁶

Rızaeddin b. Fahreddin, Rus Devleti'nin birinci kısım dinî muamelatını, Müslümanların kendi dinî mahkemeleri ve hâkimlerine havale ederek farklı dinlere saygı gösterdiğini, ikinci kısım dünyevî muamelatı ise kendi Rus mahkemelerine bıraktığını anlatmaktadır. Böylece dinî ve dünyevî hususlara ait davaları tamamen ayırmasının Müslümanlar açısından çok isabetli olduğunu, aksi takdirde karmaşık durumların ortaya çıkacağını ifade etmiştir. Mesela; Rus mahkemeleleri kanalı ile boşanıp başka biri ile yine Rus resmi makamlarının onayı ile evlenen bir kadının şeriata göre daha önceki kocası ile nikâhının devam etmesi mümkündür. Bu takdirde kadın iki koca ile evli bulunması icap eder. Dolayısıyla şeriat nazarında sonraki kocasıyla, kanun nazarında da ilk kocasıyla zina etmiş olurlar. Binaenaleyh bu ve benzeri mahzurlardan dolayı Rusya gibi diğer medeni ülkelerde de Müslümanların, dinî muamelelerini hiçbir zaman o devletin mahkemelerine teslim etmemeleri gerektiğini söylemiştir.¹⁵⁷

Rızaeddin b. Fahreddin, şeriat nizamına dayanmayan ve Müslüman olmayan bir devlet idaresinin din ve devlet işlerini birbirinden ayrı tutmasının Müslümanlar hesabına faydalı olacağına dikkat çekmiştir. Rızaeddin b. Fahreddin, yine ka-

¹⁵⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 47.

¹⁵⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Menâsib-ı Diniyye*, ss. 61-62; *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 47-48.

dı ve emirlere verilen menşur¹⁵⁸ ve tevki¹⁵⁹ âdetinden maksadın, halka ilan etmek ve sû-i istimalin önüne geçmek olduğunu ancak bugün artık buna gerek kalmadığını, kararın, devlet ve vilayetlerin resmî gazetelerinde ilan edilmesinin yeterli olacağını söylemiştir.¹⁶⁰

Son olarak Rızaeddin b. Fahreddin, kadı ve müftülerin imtihan edilme âdetine dair bir fikir beyanında bulunmuştur. Ona göre, bu kadrolara sınav uygulanmasının sonradan ihdas edilmiş bir şey olmadığını, bunun referansının Hz. Peygamber (sas) ve sahabe dönemine dayandığını izah etmiştir. Hz. Peygamber (sas), büyük sahabilerden biri olan Muaz b. Cebel'i (ra.) Yemen'e gönderirken "Ey Muaz! Hükmettiğinde neye göre hükmedeceksin" diye soru sormasının bir türlü imtihan manası taşıdığını söylemiştir.¹⁶¹

2.4. Güncel Meseleler

Bu başlıkta Rızaeddin b. Fahreddin'in Tesettür, Kadınların mescide gitmeleri, Suret, Şiir, Müzik, Altın, İpek ve Haramlarla tedavi gibi güncel meselelere dair görüşlerine yer verilecektir.

¹⁵⁸ "Sultanın emri, mühürsüz mektubu, fermanı" anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Heyet, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, Türkiye Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Yayınları (TÜRDAV), İstanbul 1992, s. 618; Şemseddin Samî, *Kamûs-u Türki*, Alfa Yayınevi, İstanbul 1998, s. 1416.

¹⁵⁹ Tévki', "ferman, berat ve emirname" anlamında kullanılmaktadır. Şemseddin Samî, *Kamûs-u Türki*, Alfa Yayınevi, İstanbul 1998, s. 452.

¹⁶⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Menâsıb-ı Diniyye*, ss. 23-33; *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 39.

¹⁶¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Menâsıb-ı Diniyye*, ss. 23-33; *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 39-40.

2.4.1. Tesettür ve Giyim

Tesettür kelimesi, fıkıh ıstılahında ölçüleri dinen belirlenmiş örtünme yükümlülüğünü ifade eder. Kelimenin kökünü oluşturan setr kelimesinin manası, “örtmek, gizlemek, perdelemek, engel olmak” gibi manalara gelir.¹⁶² Tesettür kelimesinin tefe‘ül babından müştakk (türemiş) olması dolayısıyla “tekellüf” manasını içermesi neticesinde “bilinçli, kasıtlı ve özenli bir şekildeki örtünme” manasını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Tesettür kelimesinin ait olduğu babın karakteristiğine göre anlamdaki yoğunluk ve ziyade, örtünmenin fitrî, doğal, sosyal-kültürel ve ahlâkî boyutlarını içinde barındıracak zenginliğe sahiptir. Örtünme zaman içerisinde siyasî, hukukî, dinî boyutlar kazanmış ve çok yönlü bir mesele haline gelmiştir.¹⁶³

Tesettür konusu fıkıh kitaplarının daha çok, namaz, yasaklar (kerâhiyye/hazr) ve mubahlar (ibâha) bölümünde yer alır. Birincisinde konu “setr-i avret” başlığı altında namazda örtünmenin hükmü, örtünmenin asgari sınırları ve örtünme hükmüne riayetsizliğin namazın sıhhatine etkisi gibi hususlar incelenir. Yasaklar bölümünde erkeklerin ve kadınların kendi aralarında ve diğer cins karşısında örtmeleri gereken yerler ve bu yerlere bakmanın hükmü gibi konular ele alınır.

Rızaeddin b. Fahreddin, tesettür ve giyim meselesini bir hayli incelemiş olsa da asıl ilgilendiği ve irdelediği husus dinî cihetten yaptığı değerlendirmelerdir. O, giyimın İslam öncesi ve sonrası tarihlerde gösterdiği değişikliklerin ve tercih

¹⁶² İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 1883, C. 4, s. 343.

¹⁶³ H. Yunus Apaydın, “Tesettür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, C. 40, ss. 538-543.

maksatlarının birçok farklılıkları barındırdığını anlattıktan sonra bu hususa dair görüşünü şöyle özetlemiştir:

Müslüman giyimi, yani Müslümanca giyim ve dinî giyim adında bir kıyafet biçimi bulunduğu ma-lum değildir. Sahabenin kıyafetine benzer bir elbise diktirmek istesek ridâ ve izarın dışında bir model bulmaya imkân yoktur. Zaten ebedî bir din olan İslam dininde belli bir dinî giyim zorlaması, 40 derece sıcak ve 40 derece soğukta yaşayan iki ayrı kişi için aynı elbiseyi şart kılacağından makul olmazdı. Biz araştırmalarımızda böyle bir giysi bulamadık.¹⁶⁴

O, bütün bunlarla beraber dinî olarak bakıldığında giyim hususunda İslam dininde esas tutulan şeylerin, avret yerlerini örtmesi, temizliğine riayet etmek, israftan ve aşırılıktan sakınmak, farz amelleri yapmaya engel olmamak, yabancı bir dinin zahiri alameti ve şîârı olamamak gibi maddeler olduğunu açıklamıştır. Böylece olumlu-olumsuz şartlara sahip giysiler, biçimi ne olursa olsun dikişli ve dikişsiz elbiseleri seçmek ve giymek hususunda Müslümanların serbest bırakıldıklarını, çünkü Müslümanlara belirli bir kıyafet emredilmiş olsa buna başta namazda riayet edilmesi gerekeceğini söylemiştir. Rızaeddin b. Fahreddin, Kur'ân-ı Kerim'de kıyafetle alakalı özellikle belirli bir şeklin menedilmediğini hatta buna kalkışanların "De ki: Allah'ın kulları için yarattığı süsü, temiz ve iyi rızıkları kim haram kıldı?"¹⁶⁵ âyeti mucibince tehdit edildiğini söylemiştir.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Şûra*, Orenburg 1915, S. 8, ss. 225-228; *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 309.

¹⁶⁵ A'râf 7/32.

¹⁶⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 309; *Şûra*, Orenburg 1915, S. 8, ss. 225-228.

Rızaeddin b. Fahreddin, giyim tartışmalarında dile getirilen “Bir kavme benzeyen onlardandır”¹⁶⁷ hadisine başka perspektiften yaklaşmış ve farklı yorumlar getirmiştir. Hadisi şerifin genel ve özel açıdan olmak üzere iki tarafının olduğunu belirtmiştir. Genel tarafı; metinde geçen ifadenin içine kılık kıyafet girdiği gibi yeme içme, yürüme durma, oturup kalkma ve daha başka şeyler de girmiş olur. Mesela evinin tavanını demirle yapan ya da Frenk tertibinde ticaret müessesesi açan, lastik ayakkabı giyen, lamba kullanan, kitap ve dergilerini Frenk icadı olan matbaada bastırılanlar ve benzeri birçok şeyi yapanların tamamı batılılara benzemiş olur. Özel tarafı; lügat imamlarının dediklerine göre genellikle tefa‘ül babındaki sîgalarda tekellüf manası dikkate alınarak, “teşebbehe” ifadesi, “taklide özenerek benzeme” demek olur. O takdirde bir maslahat sebebi ile veya benzeme kastı olmaksızın rastgele giyinenlerin bunun dışında kalarak suçlanmaması gerekir.¹⁶⁸

Rızaeddin b. Fahreddin, sonuç itibarıyla Hz. Peygamber (sas) ve ashabının Hristiyan ve Mecusilerin elbiselerini giymiş olmaları sebebi ile “Bir kavme benzeyen onlardandır” sözüne “kıyafette benzeme” manası vermeye imkân bulunmadığını düşünmektedir.¹⁶⁹ O, buradaki teşebbühün, ahlak ve davranışta benzeme olduğunu, çünkü Hz. Peygamber’in (sas) asıl görevinin ahlakı ıslah olduğunu ve hadisin buna hamledilmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre, yabancı dinler-

¹⁶⁷ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünen-i Ebu Davut*, Kitabü'l-libâs, No. 4031, Şuayp Arvavut, Muhammet Kamil Karabelli (Thk), Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, C. 6, Dımaşk 2009, s. 144.

¹⁶⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 432-438

¹⁶⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerbi*, s. 312.

den birinin şîar ve alamet-i fârikası olan bir şeyi giymek, onlar gibi davranmak elbette caiz değildir. Ancak bunun delili, “Bir kavme benzeyen onlardandır” hadisi değil, bilakis zahirî haliyle o dine mensup olduğunu ispat ettiği içindir.”¹⁷⁰

2.4.2. Kadınların Mescitlere Gitmeleri

Rızaeddin b. Fahreddin'e göre, kadınların camilere gitmesinin, her hâlûkârda haram olduğu belirtilmemiş, daha çok fitne endişesinden söz edilmiştir. “Fitne” sözcüğü, “altın ve gümüş gibi değerli madenleri, saflığını anlamak için ateşte eritmek” manasına gelen “fetn” kökünden türemiştir. Sözcüğün eski ve yeni kullanımlarında “kandırmak”, gönül çelmek, sına, bela ve felaketle imtihan etme” manaları vardır. Arap dilinde fitnenin asıl anlamının “deneme ve sına”, özellikle “ateşe atarak deneme” manası vardır. Kadın ve fettan sözcüklerinin birbirleri ile olan ilişkisinden dolayı insanın içine aşk ateşi düşürdüğü veya gönlünü çelip mantıklı düşünmesini engellediği için kadına “fettan” da denmiştir.¹⁷¹

Rızaeddin b. Fahreddin, kadınların ilim ve terbiye almaları, dinî ve ahlakî vaazları dinlemeleri için mutlaka camilere gitmelerinin gerekliliğini savunmuştur. Sonraki âlimler fitne korkusu sebebi ile kadınlara cami kapılarını kapatsalar da kendisinin bu fitnenin ne olduğunu bir türlü anlayamadığını

¹⁷⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Şûra*, Orenburg 1915, S. 8, ss. 225-228; Özalp, *Rızâeddin b. Fahreddin, Kazanla İstanbul Arasında Bir Âlim*, ss. 309-312.

¹⁷¹ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Dâru's-Sâdır, Beyrut 1883, C. 13, s. 317; Mustafa Çağrııcı, “Fitne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, C. 13, s. 156.

söylemiştir. Ona göre, bu bir fitne ise Müslümanların bu fitnenin sebeplerini ortadan kaldırmaları gerekir.¹⁷²

Rızaeddin b. Fahreddin bin yıldan beri süregelen İslam tarihinde kadınların camiye gitmeleri yüzünden fitne çıktığı hakkında bir tek olayın duyulmadığını söylemiştir. O, kendi memleketi Rusya'dan misal vererek; "Rusya'da kanun ve nizamlar işlediği için kadınların güvende olduklarını, sokaklardaki kadınların her biri kendi ibadethanesine gidebildiğini ancak Müslüman kadınların bu nimetten mahrum olduklarını" dile getirmiştir. O, kadınların camiye gitme âdetinin Hz. Peygamber (sas) döneminden miras kalmış ve kararlaşmış bir sünnet olduğu için "mevrîd-i nasta içtihadı mesağ yoktur"¹⁷³ hükmünce bunu yasaklamaya ve özellikle ibadet konularını değiştirmeye kimsenin hakkı olmadığını söylemiştir.¹⁷⁴

Rızaeddin b. Fahreddin, kadınlar hakkındaki "fitne korkusunun" eski kitaplarda tekrarlanan bir şey olarak kaldığını söyler. Fitne korkusundan maksat kadının yüz ve ellerinin yabancılara görünmesi ise, günümüzde de ihram giyen bir kadının yüzünün örtülmemesi vacip olduğundan, uzun zaman alan tavaf ibadetini yapan ihramlı kadının, yüzünün yabancı erkekler tarafından görülmesine mani olunamayacağını dile getirir. Dolayısıyla İslam dinini öğrenmekle yükümlü olan kadınların eğitim için camilere gitmelerinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁵

¹⁷² Bkz. Osman Şahin, Kadınların Mahremsiz Yolculuk Yapmasının Hükmü, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 34, 2009, ss. 359-387.

¹⁷³ Ali Haydar, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhü Mecelleti'l-Abkâm*, Dâru Âlemîl-Kütüb, Beyrut 2003, C. 1, s. 32.

¹⁷⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 313-333; *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, ss. 334-344.

¹⁷⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, ss. 313-319.

Anlaşıldığı kadarıyla Rızaeddin b. Fahreddin, kendi zamanının şartları itibarıyla Rusya'daki kadınların eğitim için mescitlere gitmeleri gerektiğini değerlendirse de; bugün için camiler dışında birçok eğitim mekânına ve her türlü eğitim araçlarına sahip olan kadınların camilere gitmesi kaçınılmaz bir durum değildir. Rızaeddin b. Fahreddin'in kadınların eğitiminde özellikle caminin yerini öne çıkarması, kendi zamanındaki kadınlara ait eğitim metodlarının sınırlı oluşuyla alakalı olduğu anlaşılmaktadır.

Rızaeddin b. Fahreddin, kadınlar hakkındaki "fitne korkusu" illetini şu şekilde açıklamaktadır:

Zamanın bozulacağından ve dünyanın fitne ile dolacağından haber veren Hz. Peygamber'in (sas) bizzat kendisi bu fitneden korunma yollarını gösterip nasihat verirken, aynı şekilde bir hadis-i şeriflerinde kadınların Allah'ın mescitlerinden men edilmemesini¹⁷⁶ emretmişlerdir. Bu emir işaret yoluyla değil; açık bir şekilde yapılmıştır. Bu sebeple Müslümanlar, Rasûlullah'ın (sas) bu emrini yerine getirmiş olsalardı, herhalde kadınların cemaat ve cuma namazlarına usul-i dairesinde gitmeleri, bizzat zamanın bozulma ve fitnelerin çoğalma hastalığına şifa verecek bir ilaç olurdu. Kadınların mescitlere gitmelerinde fitne korkusu varsa gitmemelerinde kesin fitne vardır.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sabihu'l Bubârî*, Kitâbü'n-Nikâh, No. 5238, Dâru ibn-i Kesir, Beyrut 2002, s. 1334.

¹⁷⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, bazı Âlimlerin "Allahu Teâlâ'nın kadın kullarını Allah'ın mescitlerinden men etmeyin hadisinde geçen "مساجدالله" kelimesinden murat Kâbe-i Muazzama'dır. Tazim için çoğul sığası olan "مساجد" kelimesi getirilmiştir. Bu nedenle kadınların hacca gitmelerine engel olmak doğru değildir" şeklindeki görüşün itimat olunmayan ve manasız bir görüş olduğunu ifade etmektedir. Rızaeddin b. Fahreddin,

Rızaeddin b. Fahreddin, hararetle savunduğu kadınların mescitlerden mahrum edilmemesi gerektiği meselesini kıyas yoluyla örneklendirmektedir. Ona göre, kadının evinde kıldığı namazı kavminin mescidinde kılacağı namazından daha hayırlı olduğu, kadınlar için mescitlerin en hayırlısı evlerinin içi olduğu vb. şekildeki rivayetlerden kadınların mescitlerden men edilmesinin caiz olacağı manasının anlaşılması gerekmektedir. Çünkü Hz. Peygamber'in (sas) "Benim bu mescidimde kılınan namaz, başka yerde kılınanlardan bin kat daha efdaldir" hadisinden sahâbiler, Mescid-i Haram'dan başka yerde cemaat namazı kılmanın yasak olduğunu anlamadıkları gibi Mescid-i Nebevî'den başka mescitler de inşa etmişlerdir. Dolayısıyla ona göre, kadınların mescitlerden men edilmemesi hakkındaki deliller, men edilmesini ifade eden delillerden daha güçlüdür.¹⁷⁸

2.4.3. Resim ve Suret

Arapçada resim ve resim yapma karşılığı olarak daha çok "sûret" ve "tasvîr" tabirleri kullanılır.¹⁷⁹ Günümüzde ise elbise, halı, duvar, tavan gibi bir yüzey üzerine uygulanan bazı varlıkların şekillerinin çizimi yanında karikatür, minyatür, nakış, süsleme, sembol, teknik resim, sanayi ürün tasarımı, mimari plan, harita, şema, dijital çizim ve fotoğraf da geniş anlamıyla resim kapsamında kabul edilir.¹⁸⁰

Dini ve İctimai Meseleler, ss. 322-323; *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, ss. 334-344.

¹⁷⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, s. 334.

¹⁷⁹ Seyyid Şerif Cürçânî, *Mu'cemu't-Tarifât*, Dâru'l-Fazilet, Kahire 2004, s. 116.

¹⁸⁰ Tuncay Başoğlu, "Resim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, C. 34, ss. 579-582.

İlâhî dinlerde genellikle resim ve heykel yapımına olumsuz bakılmasının altında yatan sebebin, putperestliğe yol açması ve Allah'a (cc) mahsus sıfatların taklidine cüret edilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Klasik dönem İslam âlimlerinin büyük çoğunluğu, insan ve hayvan resimlerinin yapılmasını haram saymakla birlikte, bitkilerin ve cansız nesnelere resminin yapılmasını, yine hayatta kalamayacak bir görünümde olmak kaydıyla insan ve hayvanların resmedilmesini câiz görmüşlerdir. Ayrıca resimli ya da mücessem olan çocuk oyuncaklarının kullanımına cevaz verilirken haç (istavroz) gibi İslam inancına aykırı sembollerin kullanımı haram kabul edilmiştir. Resim çizmekle geçimini sağlayan bir kimsenin bu konuda kendisine danıştığı Abdullah b. Abbas, (ra.) eğer resmetme işini sürdürmek zorundaysa en azından cansız şeyleri ve ağaçları çizmesini tavsiye etmiştir.¹⁸¹

Modern dönemdeki âlimlerin bir kısmı günümüzde ortaya çıkan ihtiyaçlar sebebiyle resmin câiz olup olmamasında fayda-zarar kriterinin ölçü alınması gerektiğini ifade ederler. Bu tartışmalarda fotoğraf çekme konusu ele alınmış ve birinde fırça, diğerinde makine kullanılması dışında aralarında fark bulunmadığı için sadece güvenlik, tıbbî ihtiyaçlar, resmî evrakta kullanma gibi zorunlu hallerde fotoğraf çekilmeyi câiz görmüşlerdir. Bu şekilde fotoğrafı bazı alanlarla sınırlayan eğilimin fotoğrafların devlet adamlarının tanrılaştırılması, müstehcenliğin ve ahlâksızlığın yayılması gibi İslam dininin onaylamadığı mecralarda kullanılması olgusundan etkilendiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber fotoğraf, resme kıyaslanamayacağı için câizdir. Bazıları, fotoğrafla resim ara-

¹⁸¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sabihu'l Buhâri*, Kitâbu'l-Buyû, No. 2225, Dâru ibn-i Kesir, Beyrut 2002, s. 530.

sındaki farkı belirtmek için eski fetvalarda suda veya aynada yansıyan suretin hükmü hakkında yapılan açıklamalara müracaat etmiş, bazıları da fotoğraf çekmenin bir alet yardımıyla gölgeyi hapsetmekten ibaret olduğunu, fotoğrafta resimde olduğu gibi Allah'ın yaratma sıfatıyla boy ölçüşme anlamının bulunmadığını söylemiştir.¹⁸²

Rızaeddin b. Fahreddin'in, suret hususunda modern dönem âlimlerinin görüşlerine daha yakın olduğu anlaşılmaktadır. O, sureti yasaklayan rivayetlerin, din ile alakalı olan ve şirke götürecekt suretlere mahsus olduğunu söylemiştir. Bunlar dışında hayatın her safhasına damgasını vurmuş olan fotoğraf ve resmin artık bir mecburiyet olduğunu devletlerin birçok işi takip etmek ve halletmekte bunlara muhtaç olduğunu ifade etmiştir. Sürekli gelişen teknoloji karşısında görevlerini yerine getirecek bütün çalışanların bundan istifade etmeye mecbur olduklarını, yine çalınan malların bulunması, katil ve hırsızların yakalanması vb. asayiş durumları için fotoğraf ve resmin bir zaruret olduğunu belirtmiştir.¹⁸³ Rızaeddin b. Fahreddin, 1908 Mayıs tarihli *Şûra* dergisine yazdığı makalesinde "Suret Meselesi" adıyla yazdığı şeylerin kesin fikir beyanı olmayıp gelecekte netliğe kavuşacak hususların özeti olduğunu ve bu meselenin detaylarıyla henüz tam bir neticeye bağlanamayacağını ifade etmiştir.¹⁸⁴

¹⁸² Tuncay Başoğlu, "Suret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, C. 34, ss. 579-582; Mustafa Sabri, *İslamda Tartışılan Meseleler*, Sebil Yayınları, İstanbul 1995, ss. 55-77.

¹⁸³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Şûra*, S. 9, Mayıs 1908, ss. 287-289.

¹⁸⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Şûra*, S. 9, Mayıs 1908, ss. 287-289.

2.4.4. Şiir ve Müzik

Rızaeddin b. Fahreddin, *إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ سِحْرًا وَإِنَّ مِنَ الشَّعْرِ حِكْمًا* / “Muhakkak beyanda bir çeşit sihir, şiirde ise hikmetler vardır” hadis-i şerifini¹⁸⁵ şerh ederken müzikle alakalı bazı rivayetleri naklettikten sonra kendi görüşünü de ortaya koymuştur. Hadis-i şerifi, “bazı sözlerde sihir (batılı hak suretinde göstermek), bazı şiirlerde de hikmetli sözler bulunur.” şeklinde tercüme etmiştir. Ona göre bazı kimselerin dilleri ve kalemleri, yumuşak, nazenin ve doğal olduklarından okuyucu ve dinleyicilerin gönüllerini kendilerine çeker, hatta bütün bunlar sihir gibi tamamen batıl şeylerden bile teşkil edilse yine de tesirli olabilir. Aynı şekilde şiirler de gönülleri harekete geçiren bir etki yaratabilir.¹⁸⁶

Rızaeddin b. Fahreddin, Buhari ve Müslim başta olmak üzere birçok muhaddisin şiirle alakalı rivayetlerinden bahsetmiş ve örnekler vermiştir. Şiir ve müzik meselesinin ihtilafı meselelerden olduğu için iki (meşru ve gayr-ı meşru) tarafının da iyi yorumlanması gerektiğini belirtmiştir. Müzik meselesine doğrudan “haram” veya “helal” demek için kat’i ve net delillerin olması gerektiğini, bunun akılla veya içtihada dayanan fetvalarla ispatlanamayacağını söylemiştir.¹⁸⁷

O, şiir söylemek ve müzik dinlemenin haramlığına hüküm verenlerin delillerinin dört kısımdan ibaret olduğunu tespit etmiş ve bunları teker teker tahlil ederek kendi cevabî kanaatini ortaya koymuştur. Birinci olarak haramlığın sebebi, şiir ve müziğin hiciv, hezeyan ve fahiş sözleri barındırmasıdır. Rızaeddin b. Fahreddin’e göre bu maddede ifade edilen

¹⁸⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahibu'l Buhâri*, Kitabu't-Tıb, No. 5767, Dâru ibn-i Kesir, Beyrut 2002, s. 1460.

¹⁸⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 138.

¹⁸⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, ss. 138-139.

sebepten dolayı haramlık gerekecek olsa o zaman hiç kimse- nin konuşmaması gerekir. Zaman ve mekâna göre değişiklik arz etse de sadece şiirde değil, nesir yazılarında da bu illetler çok fazla miktarda olabilmektedir.

İkinci olarak haramlığın sebebi, şiir ve müziğin, vezinli ve uyaklı bir şekilde süslenmelerinden dolayı haram olmasıdır. Rızaeddin b. Fahreddin buna cevaben, “sadece süslü kelime-lerden güzel namelerin çıkması haram olsa o takdirde bülbül gibi nağme yapan kuşları dinlemek de haram olması icap eder” demektedir. Diğer bir husus olarak, bir sözü süslü hale getirenlerin ayıplanmasından, bu sözleri rivayet edenlerin de ayıplanması doğru olmaz. Çünkü Kur’ân-ı Kerim’de de bir-çok yerde kâfirlerin küfür sözleri hikâye edilmiştir. Yine bazı müfessirler tefsirlerinde, içerisinde hiciv, hezeyan ve fahiş sözler bulunan şiirlerle istidlallerde bulunmuşlardır. Dolayısıyla o, bu hususun kişinin niyetine göre değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Üçüncü olarak haramlığın sebebi, birçok şair hayatının iyi bir örneklik teşkil etmemesinden ve Kur’ân-ı Kerim’de de şa-irliğin zemmedilmesinden dolayı haramdır. Rızaeddin b. Fahreddin’e göre, Hz. Peygamber’in (sas) şairleri zemmettiği gibi methettiği de olmuştur. Sahabe-i kiramin büyüklerinden de şiir ve kaside söyleyenler olmuştur. Şuarâ suresinde “Şair- lere gelince, onlara da sapıklar uyar”¹⁸⁸ âyetinde şairlerin zemmedilmesinden şiirin de zemmi lazım gelmez. Çünkü şairlerin kişisel ayıplarını şiire yüklemenin bir anlamı olmaz. Ona göre şiirler, irfanî bilgiler, hikmet ve ibret de ihtiva ede- bilir. Yine o, Yâsin suresindeki “biz ona şiir öğretmedik, bu

¹⁸⁸ Şuarâ 26/224.

ona yaraşmaz da..."¹⁸⁹ âyetinde ifade edilen Hz. Peygamber'in (sas) şiir bilmemesi ve söylememesi, şiirin mezzum olmasından değil, halkın peygamberlik hakkında şüpheye düşmelerini önlemek için ek bir izah görünümünde olduğunu söylemiştir.

Dördüncü olarak haramlığın sebebi, zevk ve haz verdiği için haram olması gerekir. Rızaeddin b. Fahreddin, bu maddeye kısaca, "İslam dini başka hiçbir sebep olmaksızın sadece lezzet olduğu için bir şeyi haram kılmaz" şeklinde bir cevap vermiştir.¹⁹⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, bu yorumlardan sonra konuyu şöyle hulasa eder:

Eğer şiir ve müzik, içki ve sefahat meclisleri kurmak, nâmahremlerle ihtilat halinde olmak, haram ve günaha yol açacak şeylere teşvik etmek ve vakit israfına sebep olmak gibi fesatları barındırırsa şiir ve müzik olduğu için değil de bu haram şeylerden dolayı seviyesine göre ya haram veya mekruh olur. Şiir ve müziğe cevaz vermeyenlerin dayanakları da bu illetler olsa gerektir. Ancak bu gibi arızî sebeplerden uzak ve yalın olan şiir ve müziğin haram veya mekruh olmasına hükmedilemez."

Rızaeddin b. Fahreddin, şiir ve müziğe dair bu ifadelerinden sonra "bizim bu mevzuya dair fikrimiz bu şekildedir, yanıyorsunuz Allah (cc.) bizi affetsin" demiştir.¹⁹¹

2.4.5. Altın ve İpek

Erkeklerin altın bilezik ve yüzük takmamaları hususunda bazı hadisler rivayet olunmuştur. Ekseri ulemâ, erkeklerin

¹⁸⁹ Yâsin 36/69.

¹⁹⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, ss. 139-143.

¹⁹¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, ss. 143-144.

halis veya çoğunluğu ipekten olan giysileri giymelerinin ve altın ile süslenmelerinin haram olduğunu söylemişlerdir.¹⁹²

Rızaeddin b. Fahreddin, bunun aklen de çok makul bir hüküm olduğunu ifade etmiştir. Çünkü ona göre, erkeğin vazifesi mal ve zenginliğini uluorta israf etmek değil, belki ailesine mal biriktirebilmek gayesiyle çalışmak mecburiyetinde olduğundan kendisinin ipek giymemesi veya altın takmamasıdır.¹⁹³ Ancak onun, erkeklerin altın saat takma meselesinde çok rasyonalist bir yaklaşımla hakkında icma olan bir hususa cevaz vermesi dikkat çekicidir. O, erkeğin süslenmek maksadı olmadan sadece vakitleri öğrenmek gayesiyle cebinde altın saat taşımalarının haram olmayacağını söylemiştir. Rızaeddin b. Fahreddin, bu fikrini bir misal ile örneklendirirken “kırk liralık bir araçla ihtiyaç görülebilecek iken yüz liralık araca binmek israf olacağından haram olması gerekir denemez. Aynı bunun gibi vakitleri öğrenmek maksadıyla başka saatler varken altın saat kullanmaya zaruret yok diye bunu men etmek de doğru olmaz”¹⁹⁴ diyerek kıyas ma‘al fârik¹⁹⁵ hususunu akla getirmektedir. Onun, hakkında nas bulunan altını mukayese unsuru olarak görmesi, “Mevrid-i nasta içtihadı mesağ yoktur”¹⁹⁶ umumi kaidesine muhalif bulunmaktadır.

¹⁹² Hz. Peygamber (sas), altın ve ipeğin kendi ümmetinin erkeklerine haram, kadınlarına helâl kıldığını (İbn Mâce, “Libâs”, 19; Ebû Dâvûd, “Libâs”, 11; Tirmizî, “Libâs”, 1), dünyada ipek giyenlerin âhirette giymeyeceğini (Buhârî, “Libâs”, 25; Müslim, “Libâs”, 6, 7, 21; Ebû Dâvûd, “Libâs”, 7) söylemiştir.

¹⁹³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, s. 311.

¹⁹⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmiu'l-Kelim Şerhi*, s. 311.

¹⁹⁵ Kıyas Maalfârik: Birbirine benzemeyen şeyler arasında yapılan kıyas. Yani, doğru olmayan ve hakikate uymayan mukayese demektir. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, İstanbul 1992, s. 530.

¹⁹⁶ Haydar, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhü Mecelleti'l-Abkâm*, C. 1, s. 32.

Son olarak o, altın ile süslenmek ve ipek giymek her ne kadar erkeklere haram ise de bunlara sahip olmanın ve faydalanmanın haram olmayacağını, çünkü haram kılınan şeyin bunların ziynet için kullanılması (istimal) olduğunu belirtmiştir. Eski zamanlardaki altın paraların taşınmasının mubah görülmesinin bu görüşünü teyit ettiğini söylemiştir.¹⁹⁷

2.4.6. Haramla Tedavi

Haramla tedavi meselesi de ulema arasında ihtilaf edilen meselelerden birisidir. Âlimlerin çoğunluğu, الصَّرُورَاتُ تُبِيحُ / “Zaruretler mahzurlu olan şeyleri mubah kılar”¹⁹⁸ ve الْمَشَقَّةُ تُجَلِّبُ التَّيْسِيرَ “Meşakkat teysiri celbeder”¹⁹⁹ gibi genel fıkıh prensiplerine dayanarak haramla tedaviye cevaz vermişlerdir. İslam Konferansı Teşkilatı’na bağlı Uluslararası İslam Fıkıh Akademisi’nin 11-16 Ekim 1986 tarihlerindeki toplantısında alınan kararda alternatif ilaç bulunmadığı ve güvenilir uzman doktorun gerekli gördüğü durumlarda alkollü ilacın kullanılmasının câiz olacağı bildirilmiştir.²⁰⁰

Rızaeddin b. Fahreddin ise, tabipler tarafından bir hastalığın tedavisi için terkibi haram olan bir ilacın hasta için önemli olduğu söylene, başka alternatif ilaç bulunmadığı takdirde tavsiye edilmiş ilaçların kullanılmasının lüzumlu olacağını söylemiştir. Hatta ona göre “bir Müslümanın dok-

¹⁹⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi’u'l-Kelim Şerhi*, s. 311.

¹⁹⁸ Haydar, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhü Mecelleti'l-Abkâm*, C. 1, s. 37.

¹⁹⁹ Zeynüddin b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısri (İbn Nüceym), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999, s. 64; Haydar, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhü Mecelleti'l-Abkâm*, C. 1, s. 35.

²⁰⁰ Abdullah Kahraman, “Tedavi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, C. 40, ss. 254-256.

torlar tarafından verilmiş reçeteleri kontrol etmesi ve ilaçların hangi maddelerden oluştuğunu öğrenmeye çalışması, şeriat noktasından gerekli bir şey değildir.”²⁰¹

Haramla tedavi meselesinde dikkate alınan ve meşhur olan “Allah (cc) derdi de, çareyi de verdiği gibi her dert için bir ilaç yaratmıştır. Bu sebeple tedaviye devam ediniz. Fakat haramla tedavi etmeyiniz”²⁰² hadisi ile bildirilen genel geçer kaide, tedavi için bile olsa haram yollara tevessül edilmemesidir. Ancak bununla beraber birtakım zaruri ve kritik durumlar karşısında bazı çözümlere de cevaz verildiği anlaşılmaktadır.

²⁰¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 258.

²⁰² *Sünen-i Ebu Davut*, Kitabu't-Tıb, No. 3874, Şuayp Arvavut, Muhammet Kamil Karabelli (Thk), *Dâru'r-Risâle el-Âlemiyeye*, C. 6, Dimaşk 2009, s. 23.

SONUÇ

Rızaeddin b. Fahreddin, İdil-Ural bölgesinde yaşayan Rusya Müslümanlarının dinî lideri olarak uzun yıllar kadılık ve müftülük görevlerinde bulunmuş önemli bir âlim ve devlet adamıdır. Tarih, biyografi, pedagoji, ahlak, edebiyat ve İslamî ilimler vb. muhtelif alanlarda yetmiş kadar eser vermiş, yüzlerce makale ve yazı yayınlamış ansiklopedist bir kişiliktir.

Bulunduğu bölgenin farklı coğrafi şartlara sahip olması ve ülkedeki Bolşevik idaresinin siyasî çalkantılar yaşadığı bir dönemde dinî idareyi yürütmüş olması itibariyle Cedîd Hareketi'nin önemli simalarından kabul edilen Rızaeddin b. Fahreddin'in görev ve görüşleri önem arz etmektedir.

Rızaeddin b. Fahreddin, eserlerinde incelediği fikhî konuları ayrı bir başlık altında değil de konular arasına serpiştirilmiş bir tarzda; bazen bir âyet-i kerîmenin izahında bazen bir hadîs-i şerîfin şerhi esnasında incelemiştir. Bu onun bütün detay ve boyutlarıyla fikhî görüşlerine ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Rızaeddin b. Fahreddin'in eserlerinden bahseden araştırmalar olsa da çalışmamamıza esas aldığımız *Mutalaa, Tanzimat, Manâsıb-ı Diniyye, Aile, Mektep ve Zekât-Hazine ve Zemtsva, Cevâmiu'l-Kelim, Şeyh Zeynullah'nın Tercüme-i Hali* gibi orijinal eserleri ve daha fazlası hala tanıtılıp tercüme edilmeyi beklemektedir.

Kaleme aldığı fikhî içerikli eserlerinde; güncelliğini koruyan banka ve sigorta, dârü'l-harb, müzik, altın kullanımı ve kıyaslar gibi birçok önemli konulara değinmekle beraber bazen gelenekten ayrılan görüşlere yer vermek suretiyle farklı bir üslup takip etmiştir. Diğer taraftan dönemin eğitim sis-

teminin yenilenmesine çaba sarf etmiş, zor şartlar ve sınırlı materyaller ile gerçekleştirdiği çalışmalarını akademik yazım tarzına örneklik teşkil etmiştir.

Sonuç olarak, yakın tarihimizde Rusya Müslümanları arasında cereyan eden İslam hukuku alanı içerisindeki tartışmalı konularda fikir beyan etmiş olan Rızaeddin b. Fahreddin'in ifade etmeye çalıştığımız bu görüşleri, günümüzde de farklı mezheplere mensup âlimlerin görüşlerinin, delillerinin kuvveti ve ihtiyaca uygunluğu yönüyle yeniden ele alınmasının gerekli olduğunu hatırlatmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABİZGİLDİN, Cihangir, "Diniye Nezareti ve Ulema Şûrası Hakkında", *Kazan Utları Dergisi*, S. 5, 1993, s. 291.
- ACAR, H. İbrahim, "Talak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 496-500.
- ADIGAMOV, Ramil, *Gabdrabim Utizimyani*, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan, Fen Neşriyatı, Kazan 2005.
- AK, Ayhan, *İslam Kamu Hukuku*, Üniversite Yayınları, Samsun 2019.
- AKDAŞ, Hayrunnisa ve Kahraman Abdullah, "Tanzimattan, II. Meşrutiyet'e Taaddüd-i Zevcâtı Savunanlar, Reddedenler Ve Gerekçeleri", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/2, 2015, ss. 33-42.
- AKKAYA, Saffet, "Dilde, Fikirde ve Eylemde Birlik: Hasan Zerdabi, Gaspıralı ve Âlimerdan Topçubaşov", *Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018, 5/9, ss. 369-389.
- AKYOL, Taha, "Cedidcilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 211-213.
- ALGAR, Hamid, "Ahund", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 185.
- , *Nakşibendi Tarikatında Sesli ve Sessiz Zikir*, Duke University Press, Londra 1976.
- , "Volga-Ural Bölgesinin Son Büyük Nakşibendi Şeyhi: Şeyh Zeynullah Rasuliyev", Ethem Cebecioğlu (çev.), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37/1, 1997, ss. 131-149.
- ALP, Alper, "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi", *Akademik Bakış Dergisi*, 7/13, 2013, ss. 117-125.

- , “Mir İslama” Dergisine Göre 20. Asır Basında İdil-Ural Bölgesinde Mektep ve Medrese Meselesi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26/1, 2009, s. 329.
- APAYDIN, H. Yunus, “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 529-539.
- , “Tesettür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 538-543.
- ARTIŞ, Abdülaziz, “Kazan’da Cedidcilik Hareketi ve Kursavî (XIX. Yüzyıl Başları)”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, 2017, s. 104.
- ASKALÂNÎ, İbn Hacer, *Şerhü'n-Nubbe Nüzhetü'n-Nazar fî Tavzihî Nubbeti'l-Fiker fî Mustalabi'l-Ehli'l-Eser* (thk. Nureddin İtr), Dârü'l-Hayr, Beyrut 1993.
- ATAR, Fahreddin, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, ss. 66-69.
- , “Nikâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, ss. 112-117.
- AYBAKAN, Bilal, “Fürü’ Fıkıh Sistematiği Üzerine”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1, 2006, ss. 5-32.
- AYDIN, Ahmet, Taklid Kavramına Dair Tartışmalardan Biri Olarak Mezhepler Arası İntikal Meselesi, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, 4/7, ss. 10-40.
- AYDIN, Ahmet, İbnü’s-Sââtî Öncesi Hanefî Usûl Eserlerinde Manevî İnkıtâ Kavramı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, ss. 83-89.
- AYDIN, Mehmet Akif, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, ss. 231-235.

- BAKTIR, Mustafa, “Umûmü'l-Belvá”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, ss. 155-156.
- BARDAKOĞLU, Ali, “Kitap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 122-126.
- BARTHOLD, Vasilij Vladimiroviç, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Kazım Yaşar Koprıman ve Afşar İsmail Aka (haz.), Türk Tarih Kurumu, 1975.
- , “Şaykh Zaynullah Rasulev, 1833-1917”, *Musulmanskiy Mir*, 29/2, 1917, ss. 73- 74.
- BAŞOĞLU, Tuncay, “Suret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, ss. 579-582.
- BATTAL TAYMAS, Abdullah, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (TKAE), Ankara 1988.
- , *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fabreddinoğlu*, Birlik ve Basın Yayınevi, İstanbul 1958.
- , *Kazanlı Türk Meşhurlarından Âlimcan Bârudi*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul 1958.
- BENNIGSEN, Alexandre, *Sufi Ve Komiser, Rusya'da İslam Tarihleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 1988.
- BEREKTÎ, Muhammed Umeym el-İhsan el-Müceddidi, *et-Tarifâtü'l-Fıkhiyye*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Rusya-Tarih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 253-265.
- BİGİYEF, Musa Carullah, *el-Lüzümiyyât*, Şark Matbaası, Kazan 1907.
- , *İslahat Esasları*, Maksutova Matbaası, Petrograd 1917, s. 12.
- , *Uzun Günlerde Rûze*, Elektro-Tipografiya Ümid, Kazan 1911.
- , *Tarihin Unutulmuş Sayfaları*, Berlin 1933. ss. 15-17.

- BİLMEN, Ö. Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, Gün Matbaası, İstanbul 1959.
- BUBİ, Abdullah, *Hakikat Yabut Doğruluk Kur'an'da Nesh*, Ö. Hakan Özalp (haz.), İşaret Yayınları, İstanbul 2017.
- CESSÂS, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Abkâmü'l-Kur'an*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, C. II, Beyrut-Lübnan 1992.
- CEVZİYYE, İbn Kayyim, *Zâdü'l-Me'âd*, Ali b. Muhammed İmran ve Muhammed Üzeyr Şems (thk.), Dâru Alemi'l Fevaid, Mekke 2018, 9 Cilt.
- CÜRÇÂNÎ, Seyyid Şerif, *Mu'cemu't-Tarifât*, Muhammed Sıddık Mişavî (thk.), Dâru'l-Fazilet, Kahire 2004.
- ÇAĞATAY, Saadet, "Abd-ül-Kayyum Nasırî", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 10/3, 1952, ss. 148-149.
- ÇAĞRICI, Mustafa, "Fitne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 156-159.
- , "Cimrilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 4-5.
- ÇOLAK, İhsan, *Modern Çağın Şafağında Bir İslam Âlimi Şahabeddin Mercâni*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2014.
- DEMİRCİ, Metin, *İdil-Ural'ın Sesi Rızaeddin b. Fahreddin*, Kesit Yayınevi, İstanbul 2016.
- DEVLET, Nadir, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, Ötügen Yayınları, İstanbul 1998.
- , "Âlimcan Barûdi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, ss. 463-464.
- DEVLETŞİN, Tamurbek, *Sovyet Tataristan'ı*, Mehmet Emircan (çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- DÖNMEZ, İbrahim Kâfi, "İcmâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 417-431.

- EBÛ ZEHRÂ, Muhammed, *İslam Hukuku Metodolojisi*, Fecr Yayınevi, Ankara 2000.
- EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünen-i Ebu Davut*, Şuayp Arvavut, Muhammet Kamil Karabelli (thk), Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, C. 6, Dımaşk 2009.
- EKİCİ, Yunus, "Bolşevik İhtilâlinin Ortaya Çıkması Ve Sebepleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 27, S. 1, 2017, ss. 265-274.
- EMİRHAN, Ravil, "Rıza Fahreddinov Tarihiçi", *Miras*, 12/1, Kazan 1992, s. 64.
- ERDOĞAN, Mehmet, *İslam Hukukunda Abkâmın Değişmesi*, Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2007.
- , *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.
- ERŞAHİN, Seyfeddin, "Rusya Türklerinin Mecelle Hazırlama Girişimleri" *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Sempozyumu*, Ankara, 1997, s. 365.
- , "Rusya'da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihiçesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35/1, 1996, ss. 561-602.
- GASPIRALI, İsmail, *Molla Abbas'ın Avrupa Maceraları*, Ercüment Dursun ve Ercan Sakarya (çev.), Da Yayınları, İstanbul 2002.
- , *Russkoye Musul'manstvo: Mıslı, Zametki i Nablyudeniya Musul'manına*, Spiro Yayınları, Simferopol 1881.
- GÖRGÜN, Tahsin; "Tecdid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 234-239.
- GÖRMEZ, Mehmet, *Musa Carullah Bigiyef*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994.
- , "Musa Carullah Bigi Hayatı, Fikirleri ve Eserleri" (Yüksek Lisans Tezi), Üniversitesi Yayınları, Ankara 1989.
- GÜNENÇ, Halil, *Günümüz Meselelerine Fetvalar*, İlim Yayınevi, 4 Cilt, İstanbul 1992.

- HÂKİM, Veli Ahmet, “Muhterem Üstaz Müfti Rızaeddin bin Fahreddin Hazretleri”, *Yang Milli Yul*, Berlin 1936, S. 7-8, s. 11.
- HARMAN, Ö. Faruk, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 382-386.
- HAYDAR, Ali, *Dürrerü'l-Hükkâm Şerhü Mecelleti'l-Abkâm*, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Beyrut 2003.
- HEYET, *İslam, Bilişme Sözlük*, Tataristan Neşriyat, Kazan 1993.
- HEYET, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, Türkiye Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Yayınları (TÜRDAV), İstanbul 1992.
- HEYRÎ, Enver, “A Famous Scholar Rızaeddin Fahreddin”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 2016, s. 156.
- HÜSREV, Molla, *Mir'âtü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâti'l-Vusûl*, Fazilet Neşriyat, İstanbul 1998.
- İBN EMÎRU HAC, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. el-Halebî, *Et-Takrîr ve't Tabîr Şerhü't Tahrîr fi Usûli'l-Fıkh*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Mısır 1316.
- İBN FAZLAN, Ahmed b. el-Abbâs b. Râşid b. Hammâd; *İbn Fazlan Seyahatnâmesi Tercümesi*, Ramazan Şeşen (haz.), Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, ss. 50-51.
- İBN MANZÛR, *Lisânü'l-'Arab*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994.
- İBN NÜCEYM, Zeynüddin b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısri, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999.
- İBRAHİM, Abdurreşit, *Rusya İmparatorluğu'nda Müslümanlar Çoban Yıldızı*, Seyfeddin Erşahin (haz.), Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015.
- İBRAHİMOV, Gâlimcan, *Tataristan İlimler Akademisi Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi*. Fond 125, Tasvirleme 3, Muhafaza birimi 23.
- İMAM-I RABBÂNÎ, *el-Mektubât*, Fazilet Neşriyat, C. 1, Mektup 186, İstanbul 1963.

- İSFAHANÎ, Rağıb, *el-Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, Dâru'l Kalem, Beyrut 1992.
- KARDÂVÎ, Yusuf, *Fıkhu'z-Zekât*, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut 2009.
- KAHRAMAN, Abdullah, "Tedavi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 254-256.
- KALACÎ, Muhammed Revvâs, *Mu'cemu Lugati'l-Fukaha*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1996.
- KALBERDİEV, Abdilaziz, "Musa Carullah Bigiyef'in Kelami Görüşleri" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Yayınları, 2004.
- KALIN, İbrahim; "Izutsu Toshihiko", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, ss. 552-553.
- KÂMİL ALÎ, Kevser, "Çok Evlilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 365-369.
- KANLIDERE, Ahmet, "Cedidcilik ve Dinî İslahçılık", *İsmail Bey Gaspralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları: Bildiriler*, Ankara 2003, ss. 92-96.
- , "Mercanî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, ss. 169-172.
- , "Kazan Tatarları Arasında Tecdit ve Cedit Hareketi (1809-1917)", *Türkiye Günlüğü Dergisi*, 46/1, 1997, ss. 89-96.
- , "Mercanî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, ss. 169-172.
- , "Mir İslama Dergisi (1912-1914): Rusya'daki İslam Araştırmalarının İki Yüzü", *Sosyoloji Dergisi*, 2/1, 2014, ss. 441-450.

- KARAMAN, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009.
- , “Cuma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 85-89.
- , “Efgâni Cemâleddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss. 456-466.
- KASHAFUTDİNÖV, Marat, “Rızaeddin b. Fahreddin'in Hadis Şerhçiliği”, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- KAYA, Eyyüp Said, “Telfik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 401-402.
- KESKİÖĞLU, Osman, “Musa Carullah”, *İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 12/1, 1964, ss. 63-73.
- KIRIMLI, Hakan, “Gaspıralı İsmail Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 392-395.
- KOCA, Ferhat, “Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 154-155.
- , “Nesh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 582-584.
- KORKMAZ, Telli, “Rusya'da Osmanlı'nın Yararlanamadığı Bir İsyân Pugaçev İsyânı (1773-1775)”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2018, S.43.
- KÖSE, Mehmet, “Şihâbüddin el-Mercânî'nin İtikâdi Görüşleri”, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2009.
- KÖSE, Murtaza, “Fî Sebîlillâh Kavramının Zekât Açısından Tahlili”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2004, S. 21, s. 110.

- KÖSE, Saffet, “Hiyel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 170-178.
- KUHİSTÂNÎ, Şemsüddin Muhammed, *Câmi' u'r-Rumûz*, İstanbul 1300, C. 2, s. 311
- KURAT, Akdes Nimet, *Kazan Türklerinin Medenî Uyanış Devri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1969, s. 109.
- , *18. Yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1970.
- , “Kazan Hanlığı”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 1954, C. 12, S. 3-4, ss. 227-246.
- KURTDEDE, Remzi, “Musa Carullah Bigiyef ve İslam Hukuku İle İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi” (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- KURTULUŞ, Rıza, “Jeffery Arthur”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, ss. 578-579.
- LEMERCİEL-QUESQUEJAY, Chaltal, *Abdülkayyum el-Nasırı 19. Yüzyılda Bir Tatar İslahatçı*, Deniz Bozer (çev.), Ankara 1984.
- MARAŞ, İbrahim, “Zeynullah Resuli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, ss. 372-373.
- , “İdil-Ural Bölgesinin Ceditci Dinî Lideri Zeynullah Rasuli'nin Hayatı ve Görüşleri”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 1/1, 1998. ss. 76-92.
- , “İdil-Ural Türklerinde Ceditçilik Hareketi 1850-1917”, (Doktora tezi), Üniversitesi Yayınları, Ankara 2000, s. 57.
- , “Tatar Ceditçiliği ve Bugünkü İdil-Ural Bölgesine Bir Bakış”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 16, ss. 1454-1456.
- MARAŞ, İbrahim ve Türkoğlu, İsmail, “Kayyum Nâsırı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 109-110.

- MARDİN, Ebu'l-Ulâ, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1945.
- MENZİLEVÎ, Muhammed Murad, *Zeyl-i Reşabâtu Aynî'l-Hayat*, Mekke 1883.
- MERCÂNÎ, Şehabeddin, *Müstefâd'ül-Ahbâr fi Abvâl-i Kazan ve Bulgar*, (Tıpkıbasım-Eski Tatarca), Kazan 1897.
- MERT, Hamdi, "Musa Carullah Bigiyef-Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri", Ahmet Yesevî Üniversitesi, *Bilig Dergisi*, 1999, S. 8, ss. 125-141.
- MUSTAFA, İbrahim, Ahmed Hasan Zeyyat, Hamid Abdülkadir ve Muhammed Ali Neccar, *Mu'cemu'l-Vasit*, Dâru'd-Da'va/Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- NESEFÎ, Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *Tilbetü't-Talebe fi'l-Istılabâti'l-Fıkhiyye*, Dâru'l-Âmire, Bağdat 1933.
- ORTAYLI, İlber, "Kadı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, ss. 69-73.
- ÖZALP, Ömer Hakan, *Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim Rızaeddin b. Fahreddin*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.
- RASÛLÎ, Zeynullah, *el-Fevâidü'l Mühimme li'l-Müridi'n-Nakşbendiyye ve'l-Evrâdi'l- isâniyye ve's-Salavâti'l-Me'sûre*, İ. Mirza Boraganski ve Kampanyası Matbaası, St. Petersburg 1898.
- , *Troytsk Uleması ve Usûl-i Cedide*, Vakıf Matbaası, Orenburg 1911.
- REMZÎ, M. Murad, *Telfiku'l-Ahbâr ve Telkibu'l-Asâr fi Vakâyii Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar*, Kerimiyye ve Hüseyniyye Matbaası, C. 1. Orenburg 1908.
- RIZAEDDİN B. FAHREDDİN, Rızâeddin, "Fırsat Ütmesin", *Vakit*, 48/1, 1906, s. 1.
- , "Abdusselam Müftünün Hatıra Defteri", *Şûra*, 18/1, 1913, ss. 555-557.
- , "Açlık ve Mollalar" *Ülfet*, 50/1, 1906, ss. 1-2.

- , *Aile* (Eski Tatarca), Haritanova Matbaası, Kazan 1904.
- , *Âsâr*, Ruhîyat Neşriyatı, Orenburg 1901.
- , “Asrî Müslümanlık”, *Şûra*, 3/1, 1925, s. 59-64.
- , *Cevâmiu’l-Kelim Şerhi*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Orenburg 1916.
- , *Dinî ve İctimâî Meseleler*, Özgü Yayınları, İstanbul 2007.
- , El-Asru’l Cedîd, *Tanıtm Sayısı*, Uralsk 1905, s. 1.
- , *Mektep ve Zekât, Hazine ve Zemstvo*, Karimov Hüseyinov Matbaası, Orenburg 1908.
- , *Menâsıb-ı Diniyye* (Eski Tatarca), Paravay Matbaası, Orenburg 1896.
- , *Mercâni*, Maarif Matbaası, Kazan 1915.
- , *Muhterem Üstaz Hem Ol Galim Mercâni Hazretleri*, İman Neşriyatı, Kazan 2001, I-II.
- , *Mutalaa* (Eski Tatarca), Kerimov Matbaası, Orenburg 1903.
- , *Şeyh Zeynullah Hazret’in Terceme-i Hâli*, Vakıf Matbaası, Orenburg 1917.
- , *Şûra*, 9/1, 1908, ss. 287-289.
- , *Tanzimat*, Dumbrovski Matbaası, Kazan 1898.
- , *Tercüme-i Hâlim Fenni- Biyografik Cıyıntık*, Ruhîyat Neşriyatı, Orenburg 1901.
- RORLİCH, Azade-Ayşe, *Komünist İdaresinde Volga-Ural Müslümanları*, Ahmet E. Uysal (çev.), ODTÜ Yayınları, Ankara 1984.
- , *Volga Tatarları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- SABRİ, Mustafa, *Dinî Müceddidler*, Sebil Yayınları, İstanbul 1994.
- , *Meseleler Hakkında Cevaplar*, Sebil Yayınları, İstanbul 1995.
- , *Yeni İslam Müctebitlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, Musa Carullah Bigiyef’e Reddiye, Bedir Yayınları, İstanbul 1998.
- SAMÎ, Şemseddin, *Kamûs-u Türki*, Alfa Yayınevi, İstanbul 1998.

- SAVAŞ, Akif, “*Kelam’ın Yenileşme Sürecinde Musa Carullah Bigiyef*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010.
- SİFİL, Ebu Bekir, “İdil-Ural Ceditçiliği”, *Milli Gazete*, 13 Eylül 2003.
- SUYARGULOV, Rifat, “Musa Carullah’ın İlahî Rahmetin Genişliği Hakkındaki Düşüncesinin Değerlendirilmesi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 20/52, 2017, s. 206.
- SÜYÛTÎ, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-Câmiu's-Sagîr*, Daru'l Fiker, Beyrut 1994.
- ŞÂFÎÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, *er-Risâle*, Dâru'l Kütüb el-İlmiyye, Kahire 1940.
- ŞAHİN, Liaisan, “Rusya Federasyonu’nun Etnik ve Dinsel Yapısı”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3/2, 2016, s. 28.
- ŞAHİN, Osman, “*İslam Hukunda Fetvâ Âdâbı*”, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2016.
- ŞAHİN, Osman, Kadınların Mahremsiz Yolculuk Yapmasının Hükmü, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 34, 2009, ss. 359-387.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Onuncu Asırda Türkistan’da Bir İslam Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, İstanbul 1975.
- TAHANEVÎ, Muhammed Ali, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1996.
- TANRIVERDÎ, Mustafa, “Rusya’da İhtilal Hareketleri Karşısında P. A. Stolipin’in Politikaları”, *100. Yılında Sovyet İhtilali Ve Türk Dünyası*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2018.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “İdil Bulgar Hanlığı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 472-474.
- TEMİR, Ahmet, *Wilhelm Radloff Devri*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1991.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

- , *Hatıralar*, Tan Matbaası, İstanbul 1969.
- TOKER, Mustafa, “İsmail Gaspıralı ve Dilde Birlik Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 2004, ss. 31-45.
- TÜRKOĞLU, İsmail, “Rusya-Ülkede İslamiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 265-266.
- , “Ceditçiler Hangi Zeminde Duruyor? ”, *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, 1999, S. 58, ss. 70-74.
- , *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fabreddin*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2000.
- TÜRKYILMAZ, Selçuk, “İsmail Gaspıralı’nın Eğitim Anlayışı”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, İzmir 2013.
- UMRÎ, Rebiî Rıdvan, *et-Tataru Şevâbidü Delilün ve Şahidün Nemüzeccen fi’l-Gurbeti: Kazan Âsımatu Tataristan*, (التتار (شواهد دليل و شاهد نموذجاً في الغربية قازان عاصمة تاتارستان), Lübnan 2016.
- UZUN, Mustafa, “Kadir Gecesi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, ss. 125-127.
- ÜZÜM, İlyas, “Mezhep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, ss. 537-542.
- YAZICI, Nesimi, “Hoca Ahmed Yesevî Dönemi’nde Türk-İslam Kültürünün Oluşumu- Gelişimi”, *Diyanet Dergisi*, 29/4, Ankara 1993, ss. 3-16.
- YUSUPOV, M. H, *Şigabüddin Merdjâni Kak İstoriq*, Tatknigoizdatistva, Kazan 1981.
- ZERKEŞÎ, Bedreddin, *el-Babrü’l-Muhit*, Abdüsettâr Ebû Gudde (nşr.), C. 7, Kuveyt 1992.
- ZUHAYLÎ, Vehbe, *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, C. 10, İstanbul 2011.

